

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE ŞEKİL BİLGİSİ
ORTAKLIKLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ahmet BURAN

HAZIRLAYAN
Bilgit SAĞLAM

Elazığ- 2014

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE ŞEKİL BİLGİSİ ORTAKLIKLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ahmet BURAN

HAZIRLAYAN
Bilgit SAĞLAM

Jürimiz 26 /12 / 2014 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oy birliği/oy çokluğu ile kabul etmiştir.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr. Ahmet BURAN
2. Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER
3. Doç. Dr. Ercan ALKAYA

F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulununtarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Çağdaş Türk Lehçelerinde Şekil Bilgisi Ortaklıkları****Bilgit SAĞLAM****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı****Yeni Türk Dili Bilim Dalı****Elazığ – 2014, Sayfa: XII+240**

Ekler kelime kök ve gövdelerine gelerek yeni gövdeler oluşturan, kelime ve kelime grupları arasındaki geçici anlam ilişkilerini kuran, fiil ile kelime ve kelime grupları arasında köprü vazifesi görerek cümle kurulumunu sağlayan görevli şekillerdir. Türkçenin ekleri genel olarak *yapım ekleri* ve *çekim ekleri* olarak iki ana başlık altında incelenmektedir. Yapım eklerini, isim ve fiil gövdelerine gelerek yeni isim ve fiil gövdeleri oluşturan ekler; çekim eklerini ise, isimler ile isimler veya isimler ile fiiller arasında geçici anlam ilişkilerini kuran ekler olarak tanımlayabiliriz. Diğer bir ifade ile Türkçede yapım ekleri yeni kelime yapımı, çekim ekleri ise cümle kurulumunu sağlayan biçimbirimlerdir.

Bu çalışmada günümüzde bağımsız ya da yarı bağımsız topraklarda yazı dili olarak kullanılan dört lehçe grubundan (Oğuz, Karluk, Kıpçak ve Kuzey-doğu lehçeleri) on sekiz Türk lehçesinin yapım ve çekim ekleri incelenmiştir. Lehçelerin benzer ve farklı özellikleri ortaya konularak birbirleriyle olan ilişkileri üzerinde durulmuştur. Eklerin kökenleri de ele alınarak bu eklerin birbirinden tamamen farklı ekler mi olduğu yoksa görünen farklılığın yalnızca fonetik bir varyant mı olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, çağdaş Türk lehçeleri, ek, yapım eki, çekim eki.

ABSTRACT

Master Thesis

The Morphological Commonality of Modern Turkish Dialects

Bilgit SAĞLAM

Firat University

Institute of Social Sciences

Department of Turkish Language and Literature

Art (Science) of Modern Turkish Language

Elazığ province – 2014; Page: XII+240

Suffixes are the functional units that create new stems attaching to the word roots and the stems, that build temporary relationships between words and word groups, that establish sentence structures functioning as a bridge between verbs and words/word groups. The suffixes of Turkish language is divided into two as *derivational morphemes* and *inflectional morphemes*. Derivational morphemes can be defined as the morphemes that recreate nouns and verbs attaching to the stems and roots of the nouns and verbs. Inflectional morphemes can be defined as the morphemes that establish temporary relationships between nouns and nouns or between nouns and verbs. In other words, derivational morphemes are the functional units that recreate words while inflectional morphemes are the ones that establish sentence structure.

In this study, derivational and inflectional suffixes of eighteen Turkish Dialects from four dialect groups (Oguz, Karluk, Kypchak and North-Eastern dialects), which are used as written language in independent and semi independent lands today. The relationship between the dialects is emphasised by examining different and similar aspects of these dialects. By examining the origins of the suffixes, the answer would be sought to the question whether these morphemes are totally different morphemes or they are the phonetic variants of one another.

Key Words: Turkish, modern Turkish dialects, suffixes, derivational morphemes, inflectional morphemes

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	III
TABLO LİSTESİ.....	VI
ÖN SÖZ	XI
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÇEKİM EKLERİ.....	6
1.1. İsim Çekim Ekleri	6
1.1.1. Çokluk Eki.....	6
1.1.2. İyelik Ekleri	7
1.1.3. Hâl Ekleri.....	9
1.1.3.1. Yalın Hâl	9
1.1.3.2. İlgî Hâli.....	10
1.1.3.3. Yükleme Hâli.....	12
1.1.3.4. Yönelme Hâli.....	15
1.1.3.5. Bulunma Hâli.....	18
1.1.3.6. Ayrılma Hâli	19
1.1.3.7. Vasıta Hâli	22
1.1.3.8. Eşitlik Hâli.....	24
1.2.4. İsimlerde Olumsuzluk	26
1.2. Fiil Çekim Ekleri	29
1.2.1. Şahıs Ekleri.....	29
1.2.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri	29
1.2.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri	31
1.2.2. Bildirme Kipleri.....	33
1.2.2.1. Geçmiş Zaman Kipleri	33
1.2.2.2. Şimdiki Zaman Kipleri	43
1.2.2.2.1. Zarf-Fiil Ekleriyle Oluşturulan Şimdiki Zaman Kipleri.....	43
1.2.2.2.2. İsim-Fiil Ekleriyle Oluşturulan Şimdiki Zaman Kipleri	46
1.2.2.3. Gelecek Zaman Kipleri.....	47
2.4. Geniş Zaman Kipi.....	50
1.2.3. Tasarlama Kipleri	51
1.2.3.1. Gereklilik Kipi.....	51

1.2.3.2.Şart Kipi.....	54
1.2.3.3. İstek Kipi	55
1.2.3.4. Emir Kipi	57
1.2.3.Fiillerin Birleşik Çekimleri.....	59
1.2.4. Fiilimsiler	62
1.2.4.1. İsim Fiil Ekleri.....	62
1.2.4.2. Sıfat-Fiil Ekleri	64
1.2.4.3. Zarf-Fiil Ekleri.....	71

İKİNCİ BÖLÜM

2.YAPIM EKLERİ	81
2.1. İsimden İsim Yapma Ekleri	81
2.2. İsimden Fiil Yapan Ekler	123
2.3. Fiilden İsim Yapma Ekleri	153
2.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri	193
2.4.1. Fiil Çatısını Etkilemeyen Fiilden Fiil Yapma Ekleri.....	193
2.4.2. Fiil Çatısını Etkileyen Fiilden Fiil Yapma Ekleri.....	205
SONUÇ.....	220
KAYNAKÇA	223
ÖZ GEÇMİŞ.....	234

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Çokluk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	6
Tablo 2: İyelik Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	8
Tablo 3: İlgi Hali Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	11
Tablo 4: Yükleme Halinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	13
Tablo 5: Yönelme Hali Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	16
Tablo 6: Bulunma Hali Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	18
Tablo 7: Ayrılma Hali Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	21
Tablo 8: Vasıta Hali Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	23
Tablo 9: Eşitlik Hali Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	25
Tablo 10: İsimlerde Olumsuzluk Yapımının Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	27
Tablo 11: Zamir Kökenli Şahıs Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	29
Tablo 12: İyelik Kökenli Şahıs Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	32
Tablo 13: -DI Geçmiş Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	33
Tablo 14: -(G)An Geçmiş Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	36
Tablo 15: -(I)p (+tur-) Geçmiş Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	38
Tablo 16: -mİş Geçmiş Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	39
Tablo 17: -Cİk Geçmiş Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	41
Tablo 18: Zarf-Fiil Ekleriyle Oluşturulan Şimdiki Zaman Kiplerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	43
Tablo 19: İsim-Fiille Yapılan Şimdiki Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	46
Tablo 20: -(y)AcAk Gelecek Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	47
Tablo 21: -GAIAk Gelecek Zaman Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	48
Tablo 22: -(A)D(Ig)An Gelecek Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	49
Tablo 23: GIdeG, (G)AdAG Gelecek Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	49
Tablo 24: -GU + Şahıs Eki + (dUr) Gelecek Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	50
Tablo 25: -Ar, -(I)r Geniş Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	51
Tablo 26: -(G)A(y)(I) İstek Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	55
Tablo 27: -mAçI İstep Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	56
Tablo 28: + gI/-gU + İyelik Eki + bar / kel- İstek Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	56
Tablo 29: AsI + Şahıs Eki + kel- İstek Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	56
Tablo 30: Emir Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	58
Tablo 31: Çağdaş Türk Lehçelerinde Fiillerin Birleşik Çekimleri.....	60
Tablo 32: -mAç İsim-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	62
Tablo 33: -(I)ş İsim-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	63
Tablo 34: -(I)g İsim-fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	63
Tablo 35: -(A)r(gA) İsim-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	63
Tablo 36: İsim-fiil Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	63
Tablo 37: -DIG / -DUG Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	65
Tablo 38: -(G)An Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	66
Tablo 39: -r/-Ar/-Ir/-Ur Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	66
Tablo 40: -mAç Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	67
Tablo 41: -(y)AcAk Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	67
Tablo 42: -(I)G Ekli Birleşik Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	68
Tablo 43: -AsI Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	69

Tablo 44: -(G)An Ekli Birleşik Sıfat-Fiil Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü ...	69
Tablo 45: -GU Sıfat-Fiil Ekli (Birleşik Yapıların Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	69
Tablo 46: -(G)AlAk Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	70
Tablo 47: Sıfat-Fiil Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	70
Tablo 48: -A Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	72
Tablo 49: -p (-ban) Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	73
Tablo 50: -mAtIn Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	74
Tablo 51: -mAy / -BAyIn, -mAyIn Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü ..	75
Tablo 52: -ArAk Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	75
Tablo 53: -(G)IncA Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	76
Tablo 54: -(G)AlI Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	76
Tablo 55: -(i-)kAn Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	77
Tablo 56: -DIkÇA Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	77
Tablo 57: -(G)AndA Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	78
Tablo 58: -GAnçA Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	78
Tablo 59: -GAndAy Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	78
Tablo 60: -(A)rdA/-(I)rdA Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	79
Tablo 61: Zarf-Fiil Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	79
Tablo 62: +A Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	81
Tablo 63: +(A)ç Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	82
Tablo 64: +(A)DAk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	83
Tablo 65: +Ak Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	84
Tablo 66: +Av Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	86
Tablo 67: +An Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	87
Tablo 68: +(ş)Ar Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	88
Tablo 69: +DAn Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	88
Tablo 70: +CA Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	89
Tablo 71: +CAk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	90
Tablo 72: +çAn Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	91
Tablo 73: +CAğIz Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	91
Tablo 74: +CI/+CU Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	92
Tablo 75: +CIk/+CUk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	93
Tablo 76: +CIgAz/+CUgAz Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	94
Tablo 77: +CIl/+CUI Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	95
Tablo 78: +CIIn/+CUn Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	96
Tablo 79: +DAş Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	97
Tablo 80: +DIrIk/+DUrUk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	98
Tablo 81: +DIk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	99
Tablo 82: +GIInA Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	100
Tablo 83: +GIIt Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	101
Tablo 84: +GI Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	102
Tablo 85: +GIr/+GUr Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	102
Tablo 86: +GI Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	103
Tablo 87: +GAy Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	104
Tablo 88: +(G)Ay Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	105
Tablo 89: +IldIm Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	105
Tablo 90: +IAp Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	106
Tablo 91: +IAG Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	107

VIII

Tablo 92: +II/+IU Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	109
Tablo 93: +IIk/IUk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	110
Tablo 94: +mAn Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	111
Tablo 95: +ImSI/+UmsU Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	111
Tablo 96: +(I)mtII/(U)mtUI Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	112
Tablo 97: +(I)n/(U)n Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	113
Tablo 98: +(I)ncI/(U)ncU Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	114
Tablo 99: +rAk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	115
Tablo 100: +sAk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	116
Tablo 101: +sI/+sU Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	117
Tablo 102: +sII/+sUI Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	118
Tablo 103: +sIz/+sUz Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	119
Tablo 104: +sIn Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	120
Tablo 105: +tAy Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	120
Tablo 106: +tI/+tU Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	121
Tablo 107: +y Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	122
Tablo 108: +A- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	123
Tablo 109: +GA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	124
Tablo 110: +(A)l- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	125
Tablo 111: +(A)r- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	126
Tablo 112: +(A)r- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	127
Tablo 113: +GAR- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	129
Tablo 114: +GI- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	129
Tablo 115: +(A)y- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	130
Tablo 116: +çI- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	131
Tablo 117: +DA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	133
Tablo 118: +I-/ +U- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	134
Tablo 119: +(I)k-/ +(U)k- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	135
Tablo 120: +GIr-/ +GUr- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	137
Tablo 121: +kIrA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	138
Tablo 122: +lA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	139
Tablo 123: +lAn- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	140
Tablo 124: +lAş- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	141
Tablo 125: +lAt- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	142
Tablo 126: +(I)r-/ +(U)r- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	143
Tablo 127: +(I)rA-/ +(U)rA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	144
Tablo 128: +(I)rKA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	145
Tablo 129: +rA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	146
Tablo 130: +sA Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	147
Tablo 131: +sI-/ +sU- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	148
Tablo 132: +sIn-/ +sUn- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	149
Tablo 133: +sIt- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	150
Tablo 134: +sIrA-/ +sUrA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	151
Tablo 135: +şA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	152
Tablo 136: +şI- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	152
Tablo 137: -A+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	153
Tablo 138: -AcAk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	154
Tablo 139: -AgAn+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü.....	154

Tablo 140: -(G)Ak+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	156
Tablo 141: -(A)l+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	156
Tablo 142: -AlAk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	157
Tablo 143: -AnAk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	159
Tablo 144: -(A)vUk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	159
Tablo 145: -(A)vIl+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	160
Tablo 146: -CA+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	160
Tablo 147: -cAñ+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	161
Tablo 148: -CAk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	162
Tablo 149: -CIk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	163
Tablo 150: -ç+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	164
Tablo 151: -dAk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	165
Tablo 152: -DIk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	165
Tablo 153: -GA+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	166
Tablo 154: -GAç+/-GIç+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	168
Tablo 155: -GAN+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	169
Tablo 156: -GAY+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	169
Tablo 157: -GI+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	170
Tablo 158: -GIñ+/-GUn+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	171
Tablo 159: -GIr+/-GUr+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	172
Tablo 160: -I+/-U+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	174
Tablo 161: -ICI+/-UcU+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü:	175
Tablo 162: -çI+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	176
Tablo 163: -gIç+/-gUç+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	176
Tablo 164: -(I)k+/--(U)k+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	177
Tablo 165: -GIl+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	178
Tablo 166: -(I)m+/--(U)m+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	179
Tablo 167: -mA+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	180
Tablo 168: -mAk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	181
Tablo 169: -mAlI+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	182
Tablo 170: -mAç+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	183
Tablo 171: -mAn+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	184
Tablo 172: -mAz+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	184
Tablo 173: -mIk+/-mUk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	185
Tablo 174: -mIş+/-mUş+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	186
Tablo 175: -(I)n+/--(U)n+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	187
Tablo 176: -(I)ntI+/--(U)ntU+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	188
Tablo 177: -(I)r+/--(U)r+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	189
Tablo 178: -(I)ş+/--(U)ş+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	190
Tablo 179: -(I)t+/--(U)t+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	191
Tablo 180: -vIk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	192
Tablo 181: -(G)A- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	194
Tablo 182: -(G)I- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	195
Tablo 183: -AlA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	197
Tablo 184: -mAlA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	197
Tablo 185: -GIçIA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	198
Tablo 186: -GIAlA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	199
Tablo 187: -IA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	200

Tablo 188: -mA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	201
Tablo 189: -msIrA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	202
Tablo 190: -nkIrA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	203
Tablo 191: Fiil Çatısını Etkilemeyen Fiilden Fiil Yapma Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	204
Tablo 192: -Ar- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	205
Tablo 193: -Ir-/-Ur- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	206
Tablo 194: -DIr-/-DUr- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	208
Tablo 195: -GAz- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	208
Tablo 196: -GIz-/-GUz- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	210
Tablo 197: -(I)k-/(U)k- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	211
Tablo 198: -GAr- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	212
Tablo 199: -(I)l-/(U)l- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	214
Tablo 200: -(I)n-/(U)n- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	215
Tablo 201: -(I)ş-/(U)ş- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	216
Tablo 202: -(I)t-/(U)t- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	218
Tablo 203: -Iz-/-Uz- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	219
Tablo 204: Fiil Çatısını Etkileyen Fiilden Fiil Yapma Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü	219

ÖN SÖZ

Bir dilin çeşitli nedenlerle değişik bölgelerde, zamanla ses yapısı, şekil yapısı ve kelime hazinesi bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollarından her birine ‘lehçe’ adı verilir.

XIII. yüzyıla kadar tek bir yazı dili ile temsil edilen Türkçenin bugün, Balkanlardan Büyük Okyanus’a, Kuzey Buz Denizi’nden Tibet’e kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmış yirmiden fazla lehçesi mevcuttur.

Bu çalışmada günümüzde bağımsız ya da yarı bağımsız topraklarda yazı dili olarak kullanılan dört lehçe grubundan (Oğuz, Karluk, Kıpçak ve Kuzey-doğu lehçeleri) on sekiz Türk lehçesinin çekim ve yapım ekleri üzerinde durulmuştur. Lehçelerin benzer ve farklı özellikleri ortaya konularak birbirleriyle olan ilişkileri gösterilmeye çalışılmıştır.

Türk lehçeleri üzerine yapılan betimleyici (descriptive) çalışmalarda adı geçen lehçelerin farklı birer dil olarak kabul edilmesi ya da özelliklerinin daha net bir biçimde gösterilebilmesi amacıyla lehçeler arasındaki farklılıklar üzerinde durulmuştur. Biz de bu çalışmamızda şekil bilgisel noktada yüzey yapıda Türk lehçelerindeki var olan farklılıkları da göstererek benzerliklerin ne derecede olduğunu vurgulamaya çalıştık.

Çalışmam süresince bana yeni ufuklar açan, öğrencisi olmakla gurur duyduğum saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Ahmet BURAN’a, fikir ve kaynak bakımından yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Ercan ALKAYA, Yrd. Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN ve Yrd. Doç. Dr. Fatih ÖZEK’e ve mesai arkadaşlarım Arş. Gör. Murat AKA ve Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL, Arş. Gör. Aşır Yüksel KAYA, Arş. Gör. Dündar Dağlı ve Arş. Gör. Naciye TAŞDELEN’e teşekkür ederim.

Bilgit SAĞLAM

Elazığ - 2014

KISALTMALAR

Alt.	:	Altay Türkçesi
Az.	:	Azerbaycan Türkçesi
Bşk.	:	Başkurt Türkçesi
ÇTYD	:	Çağdaş Türk Yazı Dilleri
E.T.	:	Eski Türkçe
Gag.	:	Gagauz Türkçesi
Hks.	:	Hakas Türkçesi
Kırg.	:	Kırgız Türkçesi
Kır.-Tat.	:	Kırım – Tatar Türkçesi
Kkp.	:	Karakalpak Türkçesi
Kmk.	:	Kumuk Türkçesi
krş.	:	Karşılaştırınız
Krç.-Blk.	:	Karaçay – Balkar Türkçesi
KTLG	:	Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri grameri I - Fiil
Kzk.	:	Kazak Türkçesi
Nog.	:	Nogay Türkçesi
Öz.	:	Özbek Türkçesi
Tat.	:	Tatar Türkçesi
Trkm.	:	Türkmen Türkçesi
T.T.	:	Türkiye Türkçesi
Tuv.	:	Tuva Türkçesi
Uyg.	:	Yeni Uygur Türkçesi

GİRİŞ

İki yüz milyondan fazla Türk'ün konuşma ve yazı dilinin adı olan Türk dili, kökeni ve yaşı bakımından dünyanın en eski dilleri arasındadır.

Türk dilinin kökeni ile ilgili olarak çeşitli görüşler öne sürülmüşse de bu hususla ilgili olarak bilim dünyasının kabul ettiği iki görüş mevcuttur. Bunlardan biri, Türkçenin Ana Hun Dili adı verilen bir ana dilden doğduğunu iddia eden görüştür. Bu görüşe göre Türk dilleri kendi başına bir aile oluşturmaktadır. Ana dilin Hunlardan başlatılma sebebi ise Türklerin tarih sahnesine ilk kez Hun İmparatorluğu ile çıkmış olmasındandır. Daha sonra Hunların kullandığı ve Türk dilinin kaynağı olarak tabir edilen Hun dilinin MÖ'ki yıllarda Kuzey, Batı ve Doğu lehçelerine ayrıldığı kabul edilmektedir. Buna göre Batı Hun Lehçesi Çuvaş Türkçesini, Kuzey Hun Lehçesi Yakut Türkçesini, Doğu Hun Lehçesi ise Türk-Tatar dillerini yani diğer Türk lehçelerini doğurmuştur. İkinci ve yaygın görüş ise Türk dilinin Altay dil ailesine mensup olduğunu ve Ana Altayca denilen bir ana dilden türediğini savunan görüştür (Buran ve Alkaya, 2007: 36; Korkmaz, 2003: LXXVI; Tekin, 2003: 73–83; Temir, 1992: 3–7; Banguoğlu, 2007: 12-13). Bu görüş doğrultusunda Türk dilinin gelişimi yedi ayrı devirle gösterilmiştir:

1. Altay Devri
2. En Eski Türkçe Devri
3. İlk Türkçe Devri
4. Eski Türkçe Devri
5. Orta Türkçe Devri
6. Yeni Türkçe Devri
7. Modern/Çağdaş Türkçe Devri (Caferoğlu, 1984: 51-52).

Bu devirlerden Ana Altay, En Eski Türkçe ve İlk Türkçe dönemleri metinlerle takip edilemeyen nazarî devirlerdir. Türk dilinin bu dönemleri hakkında kesin bilgiler ve rakamlar vermek çok zordur; ancak Altay ve En Eski Türkçe Dönemi, Ana Altaycanın Doğu ve Batı Altayca olarak iki kola ayrıldığı, Türk-Çuvaş dil birliğinin mevcut olduğu devir olarak tahmin edilmektedir. Bu devir, yaklaşık olarak MÖ 8000'li yıllara kadar götürülmektedir. İlk Türkçe ise MS II. yüzyıla kadar gelen dönemi içine alır. Bu dönem Hun, Peçenek, Bulgar ve Hazar Türk lehçelerini kapsamaktadır. Tekin ve Ölmez (1999: 15–16), bu dönemi Ana Bulgarca ve Ana Türkçe olmak üzere ikiye ayırır:

Eski Türkçe dönemiye 6. ve 9. yüzyıllar arasını kapsamaktadır. Tek yazı dili halinde ve lehçeleşmeden devam eden bu dönem, Köktürk ve Uygur dönemleri olmak üzere ikiye ayrılır.

Köktürk dönemi 552–745 yılları arasında hüküm süren Köktürklerin dilini ve eserlerini kapsayan dönemdir. İlk yazılı metinler bu döneme aittir.

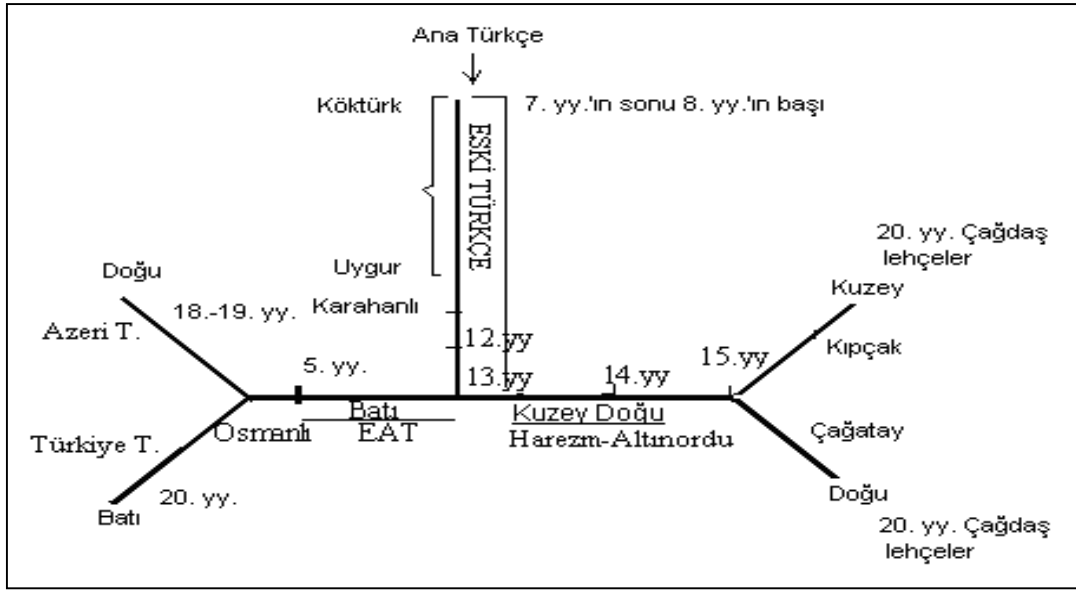
Uygur dönemi ise 745 tarihinde Köktürk Devletini yıkarak onların yerini alan Uygurların diline dayanmaktadır. Şehirli Türk medeniyetinin ilk temsilcileri olarak kabul edilen Uygurlar (Banguoğlu, 1958: 88) zamanında Köktürk döneminden farklı olarak din (Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık) ve alfabe değişikliği (Uygur, Mani, Brahmi) meydana gelmiştir. Ayrıca bu dönemde din ve alfabe değişikliğinden dolayı Çince, Sanskritçe ve Soğdca'dan yapılmış birçok tercüme eser mevcuttur.

11. ve 15. yüzyıllar arasında Orta Türkçe devri bulunmaktadır. Bu dönem Karahanlı (11.-13. yüzyıllar), Harezm (14. yüzyıl), Kıpçak (13.-16. yüzyıllar), Çağatay (15.-17. yüzyıllar) ve Eski Türkiye Türkçesi (13.-15. yüzyıllar) devirlerini kapsamaktadır. Bu devirlerden “Hakaniye Türkçesi” olarak da adlandırılan Karahanlı Türkçesi, Uygur Türkçesinin bir devamı niteliğindedir. Bu devirde Türklerin İslâmiyet’i kabulü ile birlikte Türkçenin Eski Türkçe diye adlandırılan İslâmiyet’ten önceki dönemi kapanarak 11. yy.’dan itibaren İslâm kültür ve medeniyeti altında gelişme gösteren yeni bir dönemi başlamıştır (Özkan, 2000: 27).

11. yy. sonrasında Orta Asya Türk boylarının önemli göç yönlerinden biri Harezm bölgesi oluşmuştur. Bu bölgeye yapılan Türk göçleri Harezm Türkçesinin oluşumuna ve gelişimine zemin hazırlamıştır. “Harezm Türkçesi, 12. yy.’dan başlayarak Harezm ve Sirderya’nın aşağı kesimlerinde Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağızlarının etkisi ile Karahanlı Türkçesinden teşekkül eden Orta Asya Türkçesi edebiyat dilinin bir merhalesidir” (Hacıeminoğlu, 1997: 1). Harezm Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş devresi olarak nitelendirilmiştir. Bu yönüyle Harezm Türkçesi bünyesinde barındırdığı farklı Türk boylarının dil özelliklerinin yavaş yavaş ayrılmaya başladığı ve lehçeleşmenin hissedildiği bir devir niteliği de taşımaktadır. Harezm Türkçesi 13. yy.’da Harezm bölgesinden birçok şair ve yazarın Altın Orda sahasına göçmesiyle 14. yy.’da Altın Orda sahasına da yayılmıştır. (Özkan, 2000: 30).

Orta Türkçe döneminde ve özellikle de Harezm Türkçesi döneminde belirginleşen lehçeleşme temayüllerine bağlı olarak Türk dili 12. ve 13. yüzyıldan itibaren Kuzeydoğu ve Batı Türkçesi şeklinde iki ana kola ayrılmıştır.

Türk dilinin tarihî gelişim çizgisine bağlı olarak Kuzeydoğu ve Batı alanında gelişen tarihî ve çağdaş lehçelerin dağılımı şu şekilde gösterilebilir:

(Buran ve Alkaya, 2007: 39)

Kuzeydoğu Türkçesi, 13. ve 15. yüzyıllarda Eski Türkçenin yeni bir devamı gibi yaşamış ve eski ile yeni arasında bir geçiş görevi üstlenmiştir. 15. yüzyılda bu yazı dili kendi içinde Kuzey ve Doğu Türkçeleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kuzey koluna Kıpçak, Doğu koluna ise Çağatay Türkçesi denilmiştir.

Kıpçak Türkçesi, Orta Türkçe döneminde gelişme kaydeden ve Türk dilinin kuzey kolunu oluşturan tarihî bir lehçedir. Kıpçakların adı ilk kez Tobol ve İrtiş nehirleri boyunca hüküm süren Kimek kabile federasyonu içinde duyulmuştur. Hazar İmparatorluğunun yıkılmasının ardından ise Peçeneklerle birlikte Kıpçak kabileleri kuzeyde, Karadeniz'e değin görülmeye başlamıştır. Oğuz Destanı'nda ve Şecere-i Terakime'de "Kıpçak" adıyla bilinen bu Türk kavmi, Ruslar tarafından Polovtsy, batılı kaynaklarda Kuman, Falon, Falben; Ermeni kaynaklarında Xartes, Macar kaynaklarında ise Kun adıyla anılmıştır (Demir ve Yılmaz, 2003: 73; Tellioğlu, 2004: 118-119).

Kıpçaklar, coğrafi olarak geniş bir alana yayılmış olmalarından dolayı siyasî bir birlik oluşturacak şekilde bir araya gelip devlet kuramamışlardır. Fakat çok farklı coğrafyalarda isimlerini duyurmuşlardır. Öyle ki, zaruret zamanlarında Kıpçak çocuklarının köle olarak satılması sonucu Kıpçaklar Ön Asya'ya ve Mısır'a; Kırım, Ukrayna ve Polonya'ya göçen Ermeniler vasıtasıyla da Doğu Avrupa'ya yayıldılar. Bunlarla birlikte Kıpçak Türkçesi Tanrı dağlarından, Güney Sibiry'a'dan, Urallara Deşt-i Kıpçak coğrafyası olarak adlandırılan alanda Kıpçak boylarının yazı ve konuşma dili olmuştur. Bu coğrafya çeşitliliği aynı zamanda üç ayrı Kıpçak ağzını (Kuman, Memluk

ve Ermeni Kıpçakçalarını) ortaya çıkarmıştır (Demir ve Yılmaz, 2003: 73-75; Özkan, 2000: 31).

Orta Türkçe dönemindeki tarihî lehçelerden biri de Türk dilinin doğu kolunu oluşturan Çağatay Türkçesidir. Karahanlı ve Harezmi-Altın Orda Türkçelerinin devamı olarak 13. ve 15. yy.'lar arasında gelişme gösteren ve Timurlular döneminde İslâm medeniyetinin tesiri altında zengin bir edebiyat meydana getiren “Doğu Türkçesi” veya “Nevâî Dili” olarak da adlandırılan Türk yazı diline Çağatay Türkçesi denilmektedir (Özkan, 2000: 33). Eckmann (2005: 17), Çağatay Türkçesini Klasik öncesi devir (15. yy.'ın başlarından Nevâî'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar), Klasik devir (1465-1600) ve Klasik sonrası devir: (1600-1921) olmak üzere üçe ayırır.

Batı Türkçesi ise 11. yy.'dan itibaren Harezmi ve Horasan üzerinden batıya göçerek Azerbaycan, Anadolu ve Irak bölgesine yerleşen ve çoğunluğunu Oğuz Türklerinin oluşturduğu yazı dilinin ortak adıdır. Batı Türkçesinin ilk dönemini Eski Türkiye Türkçesi oluşturmaktadır. Eski Türkiye Türkçesi, kendi içerisinde Selçuklular Dönemi (11.-13. yüzyıllar arası), Beylikler Dönemi (14. yüzyıl) ve Osmanlılar Dönemi (15. yüzyıl ortalarına kadar) olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır (Demir ve Yılmaz, 2003: 84). Timurtaş (2005: 12) ise Eski Türkiye Türkçesini kendi içerisinde Eski Anadolu Türkçesi (13. yüzyıl) ve Eski Osmanlı Türkçesi (14.-15. yüzyıllar) olmak üzere iki döneme ayırmıştır.

Eski Türkiye Türkçesi döneminde genellikle sade bir Türkçe kullanılmıştır. Fakat Osmanlı Türkçesinin şekillenmeye başladığı 15. yüzyıla doğru gidildikçe dilde Arapça ve Farsça unsurların arttığı görülmektedir.

Orta Türkçe döneminden sonra gelen Yeni Türkçe dönemi ise 16. yy. ile 20 yy.'ın başları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu dönem içerisinde 17. ve 18. yy.'larda Batı Türkçesi doğu ve batı olmak üzere iki yazı diline ayrılır. Bunlardan doğu koluna Azerice; batı koluna ise 20. yüzyılın başına kadar Osmanlıca adı verilmiştir (Buran ve Alkaya, 2007: 38-39). Bu dönemde Türkçenin doğu kolunda Çağatay Türkçesi, kuzey kolunda ise Kıpçak Türkçesi devam etmiştir.

20. yüzyılın başlarından itibaren ise Modern/Çağdaş Türkçe devri başlamaktadır. 19.-20. yüzyıla kadar kendi doğal gelişimi içerisinde üç temel yazı dili vücuda getiren Türkçe, günümüzde Çuvaş ve Yakutça ile birlikte- yirmiyi aşkın yazı diliyle temsil edilmektedir. Bu yapay gelişim ise kuzeyde Rusların 1552'de Kazan'ı işgal ederek başlattığı Türk dünyası istilası ve bu istilayı daim kılmak için geliştirdikleri *böl-parçala-yönet* politikasının bir sonucudur. Ruslar milli kimliği kabul etmeyen Sovyet ideolojisine

ters bir biçimde Türkler arasında *mikro-milliyetçiliği* yaymaya çalışmış ve istila ettiği topraklardaki Türkçeyi binlerce yıldır süregelen doğal seyrinden çıkararak yapay yazı dilleri oluşturmaya başlamıştır. 20. yüzyılın başlarında çoğunluğu Sovyetlerde yapılan düzenleme ve planlamalarla oluşturulan Özbek, Uygur, Kumuk, Karaçay-Balkar, Tatar, Karakalpak, Nogay, Kırım, Kazak, Kırgız Türkçeleri Kuzey kolunun günümüzde kullanılan yazı dilleri olmuştur. Bunlardan başka aynı yüzyılda, aynı şekilde yazı diline dönüştürülen Tuva, Hakas, Altay Türkçeleri de bugünkü Türk yazı dilleri arasında yerini almıştır (Ercilasun, 1997: 471).

Türkçenin uzak lehçeleri olarak kabul edilen ve Türk dili ailesinden en erken dönemde ayrılan Çuvaşça ve Yakutça, günümüzde diğer lehçeler arasında anlaşılabilirlik oranı en az olan iki lehçe olarak farklı birer dil olma hüviyeti kazanmıştır. Bu nedenle çalışmamızın çerçevesini Türkçenin yakın lehçeleri olarak belirlemeyi uygun bulduk.

Son yıllardaki dilbilim çalışmalarında derin yapıda bütün dillerin ortak bir sisteme sahip olduğu ve dillerin yüzey yapıdaki farklılıklarıyla çeşitlendiği ortaya konmuştur. Türk lehçeleri üzerine yapılan betimleyici (descriptive) çalışmalarda ise adı geçen lehçelerin farklı birer dil olarak kabul edilmesi ya da özelliklerinin daha net bir biçimde gösterilebilmesi amacıyla lehçeler arasındaki farklılıklar üzerinde durulmuştur. Biz de bu çalışmamızda şekil bilgisel noktada yüzey yapıda Türk lehçelerindeki var olan farklılıkları da göstererek benzerliklerin ne derecede olduğunu vurgulamaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÇEKİM EKLERİ

1.1. İsim Çekim Ekleri

İsim çekim ekleri cümlede adlar ile fiiller arasındaki geçici anlam bağlarını kurmak üzere adların girdiği durumları karşılayan eklerdir (Korkmaz, 2003: 23).

1.1.1. Çokluk Eki

Çokluk, varlık ve kavramların birden fazla olma durumudur. Çağdaş Türk lehçelerinde çokluk –lAr ekiyle meydana gelir. Eski Türkçe döneminde +lAr çokluk ekinin yanında +GUn, +An, +z, +t ve +s eklerinin de çokluk eki olarak kullanıldığı görülür (İlhan, 2009: 26). Sonraki dönemlerde ise +lAr eki dışında saydığımız çokluk ekleri ya tamamen kullanımdan düşmüş ya da belli kelimelerle kaynaşarak varlıklarını kısmen korumuşlardır.

–lAr ekinin kökeni konusunda bir görüş birliğine varılamamıştır. Bunun yanında ekin kökeni hususunda değişik görüşler öne sürülmüştür. Munkasci ve Budenz’in *ol* zamiri + Altayca çokluk eki +r, W. Bang’ın ula- + geniş zaman eki –r, Räsänen’in *i/-* + geniş zaman eki –r ile +li birliktelik eki + *er* ‘adam’, Fucs’un isimden fiil yapma eki +*la* + geniş zaman eki –r şeklinde ekin kökeni hakkında ortaya koyduğu görüşler bunlardan birkaçıdır (Ata, 2009: 90). Bu görüşlere nazaran daha kabul edilebilir ve yaygın olan görüş Poppe’ye aittir. Poppe Altay dillerindeki çokluk eklerini ele aldığı yazısında +lAr ekinin *la ve *r çokluk eklerinden geldiğini söyler (Poppe, 2008: 102). Aynı görüşü savunan Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 90) ekin toplu çokluğun iki eski belirtisi + *l* ve +*r*’nin birikmesi (contamination) sonucunda oluştuğunu söyler.

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

TT.	+lAr	-	-	-	-
Gag.	+lAr	-	-	+nAr	-
Az.	+lAr	-	-	-	-
Trkm.	+lAr	-	-	-	-
Kzk.	+lAr	+dAr	+tAr		
Kırg.	+lAr / +lOr	+dAr / +dOr	+tAr / +tOr	-	-
Kkp.	+lAr	-	-	-	-
Nog.	+lAr	-	-	-	-
Tat.	+lAr	-	-	+nAr	-
Bşk.	+lAr	+dAr	+tAr	-	+ zAr
Kır.-Tat.	+lAr	-	-	-	-
Krç.-Blk.	+lA	-	-	-	-
Kmk.	+lAr	-	-	-	-
Öz.	+lär	-	-	-	-
Uyg.	+lAr	-	-	-	-
Alt.	+lAr / +lOr	+dAr / +dOr	+tAr / +tOr	-	-
Hks.	+lAr	-	+tAr	+nAr	-
Tuv.	+lAr	-	+tAr	+nAr	-

Tablo 1: Çokluk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çokluk eki çağdaş Türk lehçelerinin tamamında köken ve işlev itibarıyla aynıdır. Görülen en büyük fark bazı lehçelerde ekte bulunan /l/ ünsüzünün ünsüz benzeşmesine sonucu diğer fonetik varyantlarının ortaya çıkmış olmasıdır.

Oğuz grubu lehçelerinde ek kalınlık-incelik uyumlarına uyar. Gagauz Türkçesinde *m* ve *n* ünsüzleriyle biten kelimelerden sonra ek ünsüz benzeşmesine uğrar ve +nAr biçimini alır: *kurşumnar*, *tılsımnar* (Özkan, 2007: 112). Karluk grubu lehçelerinden Özbek Türkçesinde ise çokluk eki tek şekillidir: Öz. *yollär*, *dostlär* (Öztürk, 2007: 311). Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karakalpak, Nogay, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar, Kumuk lehçelerinde ek ünsüz benzeşmesine uğramaz. Başkurt Türkçesinde ise *r*, *y*, *z* ünsüzlerinden ve yarı ünsüz değerindeki *w*'den sonra ekin *z*'li biçimleri görülmektedir: *hıyrzär* 'inekler', *tawzär* 'dağlar' (Ersoy, 2007: 766). Karaçay-Balkar Türkçesinde ekte bulunan /r/ ünsüzü düşmüştür. Bu unsur çokluk eki almış kelimelere iyelik eki getirildiği zaman ortaya çıkar: *caşlarıbız* 'gençlerimiz', *ečkileri* 'keçileri' (Tavkul, 2007: 903). Ekin yuvarlak ünlülü şekilleri ise sadece Kırgız ve Altay Türkçelerinde görülür: Kırg. *üylör* 'evler', *sözdör* 'sözler' (Çengel, 2007: 506); Alt. *coldor* 'yollar', *töölör* 'develer' (Dilek, 2007: 1036).

1.1.2. İyelik Ekleri

İyelik ekleri, adın karşıladığı nesnenin kime veya neye ait olduğunu bildiren, sahiplik gösteren ve adlar ile adlar arasında bağlantı kuran eklerdir. Dolayısıyla getirildikleri adların dışında fakat o adlara ait olan, o adların malı sayılan nesneleri şahıs olarak gösteren eklerdir (Korkmaz, 2009: 259). Birçok dilde her şahıs için ortak bir ek kullanılırken, Türkçede her şahıs için ayrı bir iyelik eki mevcuttur. Avrupa dillerinden farklı olarak (bu dillerde iyelik ulamı sözdizimsel vasıtalarla ifade edilir) Türk lehçelerinde iyelik, hem sahip olan şahsa ait olan eşyanın (yani her iki tarafın) iştirakıyla, hem de yalnız ait olan eşyanın veya olayın kullanılmasıyla tek bir sözle meydana gelebilir. Mesela *bizim sevincimiz* / *sevincimiz* (Zeynalov, 1993: 100).

Eklerin kökeni konusunda çeşitli görüşler ortaya konmuştur. A. M. Şçerbak'a göre iyelik ekleri zamirlerin zayıflamış biçimlerinden ortaya çıkmıştır. Ona göre, iyelik kavramı ile çevrelenen bütün anlamlar *men-kışı-men*, *biz-kışı-biz* türü yapıları, uzun ve çok birleşik anlam gelişmesinin sonucudur. Yani *men kışı men* türü yapının 'ben insan halindeyim, ben insanım' anlamlarını bildirdiği dönemden itibaren 'benim adamım var, benim adamım' gibi anlam ihtisaslaşması ile eş sesli yapıların biçimce özleşmesi başlar. Bununla ilgi hâli biçimlerinin gelişmesi tamamlanır. Yani ilgi hâli biçiminin oluşması ile

men kişi+men “ben insanım” yapısından *ménim kişim* “benim insanım” yapısının geliştiği düşünölmektedir (Serebrennikov ve Gadjeva, 2011: 94). Serebrennikov ve Gadjeva ise (2011: 94), bazı Türk yazı dillerinde şahıs zamirleri “olmak” yardımcı fiilin rolünde kullanılabildiğini; fakat şahıs zamiri durumunda “benim”, “senin” vb. iyelik zamiri işlevinde hiçbir zaman ortaya çıkmadığını ve bu tür bir gelişimin Türkçenin tamlayan + tamlanan söz dizimine tamamen zıt olduğunu dile getirerek bu görüşe karşı çıkar.

3. teklik iyelik eki olarak kullanılan –sI(n) ekinin kökeni ise araştırmacılar tarafından irdelenen başka bir husustur. Tekin ve Ramstedt ekin kökenini E.T. *ınaru* ‘oraya’, *ında* ‘orda’ gibi kelimelerde varlığı görölen Ana Altay dilindeki 3. kişi zamiri *in’a dayandırır (Tekin: 2013: 120). Bununla birlikte Menges +I ve +sI eklerinin aynı olmadığını ve +sI ekindeki ünsüzün Ural dillerinde yaşayan 3. kişi zamirinin ön sesi olduğunu (Fin. hen < *sen) dile getirir (Tekin: 2013: 120). Ramstedt ve Tekin, Ekte bulunan /s/ ünsüzünün Moğolcada ünlü ile biten isimlere eklenen çokluk eki –s (eme-s ‘kadınlar’, ere-s ‘erkekler’ vb.) bir ve aynı olduğunu, 3. teklik şahıs ekinin bünyesine kalıplaşarak katıldığını söyler (Tekin, 2013: 120-121). Çokluk 1. ve 2. şahıslarda görölen /z/’nin ise eski çokluk ekinin kalıntısı olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul edilen bir görüştür.¹

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

TT.	+I)m/+(U)m	+I)n/+(U)n	+(s)I/+(s)U	+(I)mIz/+(U)mUz	+(I)nIz/+(U)nUz	+lArI
Gag.	+I)m/+(U)m	+I)n/+(U)n	+(s)I/+(s)U	+mIz/+mUz	+nIz/+nUz	+lArI
Az.	+I)m/+(U)m	+I)n/+(U)n	+(s)I/+(s)U	+(I)mIz/+(U)mUz	+(I)nIz/+(U)nUz	+lArI
Trkm.	+I)m/+(U)m	+I)ŋ/+(U)ŋ	+(s)I	+(I)mIz/+(U)mIz	+(I)ŋIz/+(U)ŋIz	+lArI
Kzk.	+I)m	+I)ŋ	+(s)I	+(I)mIz	+lArIŋ(Iz)/ +DArIŋ(Iz)	+lArI/+DArI
Kırg.	+I)m/+(U)m	+I)ŋ/+(U)ŋ	+(s)I/+(s)U	+(I)bIz/+(U)bUz	+(I)nAr/+(U)nAr	+lArI/+lOrU/ +DArI/+DOrU
Kkp.	+I)m	+I)ŋ	+(s)I	+(I)mIz	+(I)ŋIz	+lArI
Nog.	+I)m	+I)ŋ	+(s)I	+(I)mIz	+(I)ŋIz	+lArI
Tat.	+I)m	+I)n	+(s)I	+(ı)mız/+(İ)bİz	+(I)gIz	+LArI
Bşk.	+I)m/+(U)m	+I)ŋ/+(U)ŋ	+(h)I/+(h)U	+(I)bIz/+(U)bUz	+(I)gIz/+(U)gUz	+lArI/+DArI/+zArI
Kr.Tat	+I)m/+(U)m	+I)ŋ/+(U)ŋ	+(s)I	+(I)mIz/+(U)mIz	+(I)ŋIz/+(U)ŋIz	+lArI
Krç.Bl	+I)m/+(U)m	+I)ŋ/+(U)ŋ	+(s)I/+(s)U	+(I)bIz/+(U)bUz	+(I)gIz/+(U)gUz	+lArI
Kmk.	+I)m/+(U)m	+I)ŋ/+(U)ŋ	+(s)I/+(s)U	+(I)bIz/+(U)bUz	+(I)gIz/+(U)gUz	+lArI
Öz.	+(i)m	+(i)ŋ	+(s)i	+(i)miz	+(i)ingiz	+lări
Uyg.	+(i)m +(U)m	+(i)ŋ/+(U)ŋ +(i)ŋiz	+(s)i	+(i)miz	+(i)ŋlar	+liri
Alt.	+I)m	+I)ŋ	+(z)I	+(I)bIs +(I)s	+(I)gAr/+(I)gOr +(A)Ar/+(O)Or	+(z)I
Hks.	+(I)m	+I)ŋ	+(z)I	+(I)bIs	+(I)ŋAr	+LArI/+tArI
Tuv.	+I)m/+(U)m	+I)ŋ/+(U)ŋ	+(z)I/+(z)U	+(I)vIs/+(U)vUs	+(I)ŋAr/+(U)ŋAr	+(z)I/+(z)U

Tablo 2: İyelik Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Lehçelerdeki iyelik ekleri köken ve işlev itibarıyla aynıdır. Görülen en büyük fark fonetik farklılıklardır. Bu farklılıkları şu şekilde özetleyebiliriz:

Türkiye, Azerbaycan ve Gagauz Türkçelerinde 2. teklik şahıs iyelik ekleri n’li iken diğer bütün lehçelerde η’lidir.

Gagauz Türkçesinde –ak/-ek ses grubuyla biten isimlere iyelik geldiğinde sondaki ünsüz ğ ünsüzüne dönüşerek erir ve –aa/-ää uzun ünlüsü ortaya çıkar: toprak-ım > topraam ‘toprağım’, dernek-in > dernään ‘derneğin’ (Özkan, 2007: 113). Türkmen Türkçesinde ise bu durum ünlü ile biten kelimelere teklik 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinin getirilmesi sonucu görülür: alma-m > almaam, alma-mız > almaamız, yeñse-η > yeñseen, buk-ηız > bukıñız (Kara, 2007: 256). Ayrıca Türkmen Türkçesinde 3. teklik şahıs iyelik eki Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar, Kırım-Tatar, Özbek, Yeni Uygur ve Altay Türkçelerinde olduğu gibi sadece düz-dar ünlülü biçimleriyle kullanılır.

Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar Türkçelerinde eklere gelen yardımcı ünlüler düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez: Kaz., Nog. *üy-im* ‘evim’, *kul-ıñ* ‘kolun’. Kırgız, Tatar, Başkurt, Hakas Türkçelerinde 3. çokluk şahıs ekinde bulunan /l/ ünsüzü ünsüz benzeşmesine uğrar: Krg. *ot-toru* ‘ateşleri’, Tat. *taralgan-narı* ‘dağılmışları’, Bşk. *yüz-zär-i* ‘yüzleri’, Hks. *im-ner-i* ‘ilaçları’. Tatar, Başkurt, Karaçay-Balkar, Kumuk ve Altay Türkçelerinde 2. çokluk şahıs eki g’li (n > η > g) varyantlarıyla kullanılır: Tat. *kěř-gěz* ‘çamaşırlarınız’, Bşk. *bala-gız* ‘çocuğunuz’, Krç. *tav-uğuz* ‘dağınız’, Kum. *yol-uğuz* ‘yolunuz’, Alt. *col-ıgar* ‘yolunuz. Başkurt Türkçesinde 3. teklik şahıs eki, lehçedeki genel temayül olan s- > h- değişimi neticesinde h’lidir: bala-hı ‘çocuğu’ (Ersoy, 2007: 767). Hakas Türkçesinde /g/, /ğ/, /η/; Tuva Türkçesinde ise /g/ ve /k/ ünsüzleriyle biten kelimelere iyelik eki getirildiğinde kelimenin son ünsüzü düşer ve ünlü uzaması ve benzeşmesi görülür: Hks. *tağ-ım* > taam ‘dağım’, Tuv. *karak-ım* > karaam ‘gözüm’.

1.1.3. Hâl Ekleri

Hal kategorisi, cümlede isimler ile fiiller arasındaki geçici anlam bağlarını kurmak üzere adların girdiği durumları karşılayan kategoridir. (Korkmaz: 2009: 23).

1.1.3.1. Yalın Hâl

Yalın hal, cümlede özne görevini üstlenen isim ya da isim grubunun bulunduğu hal durumudur. Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında bu hal eksiz olarak kurulur.

1.1.3.2. İlgi Hâli

İlgi hali eklendiği ad ile başka bir ad arasında sahiplik, ilgi bağı kurma durumudur. (Korkmaz, 2009: 268). İlgi halini diğer hallerden ayıran özellik ismi fiile bağlayan bir hal olmamasıdır.

Tekin, Ramstedt ve Poppe Eski Türkçede +(n)In biçiminde görülen ilgi hali ekinin kökeninin Ana Altaycadaki şeklinin *-n olduğunu öne sürerler. Bu ek ünsüzle biten isimlere Ana Moğolcada *-un, Ana Türkçede ise *-In olarak gelmekteydi (Tekin, 2013: 287). Ekin birinci ünsüzünü ekin kökenine ait saymayanlar arasında Böhtlink, Radloff, Bang, Bogoroditskiy, Kononov ve Şçerbak gibi bilginler de vardır (Kuznetsov, 1995: 231).

Grönbech ekin Yeni Moğolcadaki -ē ilgi haliyle aynı manaya sahip olduğuna dikkat çekerek ekin kökeni ile ilgili şunları söyler: *‘tëginin ‘prensın malı, prensen ait olan’, menin ‘benim malım, bana ait olan’ manasına gelir. Böyle bir ad, tabiatıyla, diğer ad gibi bir ad grubunun ilk unsuru olarak yer alabiliyordu: tëginin altınm ‘prensın malı olan altın, yani prensın altını’ ve nihayet de bu tür ad bağlantılarının sebep olduğu bir anlam kaymasına uğrayarak herhangi bir kimse tarafından sahip olunmayı göstermek yerine, bizzat bir kimsenin malı olanı işaret etmek için kullanılmaya başlar. Ad tabanı teşkil eden bir ekin bir hal eki meydana geldi ve hâla devam etmekte olan isimlik kullanılışı eski vaziyetinin tek hatırasıdır.*

Yukarıdaki açıklamalara göre ilgi hali ekinde bağımsız bir kelime, mesela neñ ‘şey’ yahut benzeri bir ad görmek akla yakındır.’ (Grönbech, 2000: 89).

Kuznetsov da Grönbech’in görüşüne katıldığını söyleyerek ekin kökeni neñ ‘şey, mal’ kelimesinde bulur. Ona göre *bu eb er nen ol* (bu ev erin malıdır) türü yapılar zamanla *bu eb er nen ol > ...er-nen ol > ..er-nin (ol)>(Oğuzcada).. er-(n)in >er-in* biçiminin oluşmasını sağlamış ve kelime zamanla ek halini almıştır (Kuznetsov, 1995: 232). Eklerin kelimelerden geliştiği fikri (Buran, 2008: 153-159) gözönünde bulundurulduğunda bu iki görüş daha kabul edilebilir görünmektedir.

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

TT.	+(n)In	+(n)Un	-	-
Gag.	+(n)In, +An	+(n)Un	-	-
Az.	+(n)In	+(n)Un	-	-
Trkm.	+(n)In	+(n)Un	-	-
Kzk.	+nIn	-	+DIn	-
Kırg.	+nIn	+nUn	+DIn	+DUn
Kkp.	+(n)In	-	+DIn	-
Nog.	+nIn	-	+DIn	-
Tat.	+nIn	-	-	-
Bşk.	+nIn	+nÜn	+DIn	+DÜn
Kır.-Tat.	+nIn	-	-	-
Krç.-Blk.	+nı	+nU	-	-
Kmk.	+nı	+nU	-	-
Öz.	+ning	-	-	-
Uyg.	+niñ	-	-	-
Alt.	+nIn	-	+DIn	-
Hks.	+(n)In	-	+tIn	-
Tuv.	+nIn	+nUn	+DIn	+DUn

Tablo 3: İlgi Hali Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağdaş Türk lehçelerinde ilgi hali ile ilgili en büyük fark Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde görülmektedir. Bu lehçelerde ilgi hali eki ile belirtme hali eki aynıdır: +nI/ +nU: Krç. *ata-nı* ‘babanın’, *col-nu* ‘yolun’ (Tavkul, 2007: 902), Kum. *alma-nı* ‘elmanın’, *yol-nu* ‘yolun’ (Pekacar, 2007: 976). J. Eckman bu eki her ne kadar ‘kısaltılmış genitif eki’ olarak nitelendirse (Eckman, 2005: 69) de bizce bu ek ilgi hali ekindeki n ünsüzünün düşmüş hali olarak değerlendirilmemelidir. Ekin bu lehçelerde 3. Kişi iyelik ekinde sonra –n şeklinde kullanılması ekin ilgi halinin fonetik bir varyantı olduğunu değil yükleme hali ekinin ilgi hali olarak da kullanıldığını gösterir. Karahan’ın da (1999: 610) belirttiği gibi her iki ekin de asli görevi ‘belirtme’dir. İlgi hali ekinin de asli görevi tamlama oluşturmada ziyade tamlamayı belirtili hale getirmektir. Bu nedenle Kumuk ve Karaçay-Balkar Türkçeleri eklerin bu benzer fonksiyonlarından ötürü tıpkı tarihî lehçelerde de görüldüğü gibi belirtme halini ilgi hali için de kullanmaya devam etmiş olmalıdır. Konuyla ilgili olarak Zeynep Korkmaz’ın ‘uçun ~ üçün ~ için vb. Edatların Yapısı Üzerine’ (2005: 94-97) adlı makalesindeki şu tespit önemlidir. Korkmaz, *üçün* edatının zamirlere bağlanış biçimlerini incelemiş ve *uç* sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *sebe*p anlamında olduğunu göstererek diğer görüşlerin aksine *üçün* edatının isimlere belirtme halinde değil ilgi halinde eklendiğini vurgulayarak +nI ekinin arkaik dönemde hem ilgi hem de belirtme halinde kullanıldığını söylemiştir. Bütün bu açıklamalardan hareketle Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde ilgi hali ekinin en arkaik biçimini devam ettirdiği söylenebilir.

İlgi hali eki Oğuz grubu Türk lehçelerinde ünlü ile biten isimlerden sonra n sesini bünyesine katarak isme eklenir. Türkmen Türkçesi ilgi hali ekinde ŋ artdamaksıl ünsüzünü koruyan tek lehçedir. Gagauz Türkçesinde ise ünsüz düşmesi ve ünlü benzeşmesi sonucu ekin +An biçimindeki şeklini görmek mümkündür: uşak+ıŋ > uşaan (Özkan, 2007: 114).

Kazak, Kırgız, Nogay Türkçelerinde ünsüz benzeşmesine bağlı olarak ekin D’li biçimleri oluşmuştur: Kaz. *üy-diŋ esigi* ‘evin kapısı’, *qus-tıŋ qanatı* ‘kuşun kanadı’ (Tamir, 2007: 451); Krg. *ayıl-dın içi* ‘köyün içi’, *sabak-tın ayağı* ‘dersin sonu’ (Çengel, 2007: 508); Nog. *bala-dıŋ* ‘çocuğun’, *esik-tiŋ* ‘kapının’ (Akbaba, 2007: 634). Başkurt Türkçesinde ise yine ünsüz benzeşmesine bağlı olarak ekin D’li ve ʒ’li biçimleri oluşmuştur: Bşk. *tıl-dıl* ‘dilin’, *ikmāk-tıl* ‘ekmeğin’, *taw-ʒın* ‘dağın’ (Ersoy, 2007: 706). İlgi hali ekinin dar-yuvarlak ünlülü biçimleri Kırgız, Başkurt, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde görülür. Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar, Başkurt, Kırım-Tatar Türkçeleri ise ekin bünyesinde bulunan ŋ sesini korumuşlardır. Nogay, Tatar ve Kırım-Tatar Türkçelerinde I. teklik ve çokluk şahıs zamirlerinin ilgi hali çekiminde ŋ>m değişimi görülür.

Karluk Grubu Türk lehçelerinde ilgi hali eki kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez, ekin sadece ince, düz-dar ünlülü biçimi kullanılır: Öz. *ânä-ning* (üy-i) ‘annenin evi’ (Coşkun, 2000: 75), Uyg. *bali-nin* ‘çocuğun’ (Ersoy, 2007: 377).

Altay ve Tuva Türkçelerinde ünsüz benzeşmesinde bağlı olarak ekin D’li, Hakas Türkçesinde ise t’li biçimleri görülür. İlgi hali ekinin yuvarlak ünlülü biçimleri ise sadece Tuva Türkçesinde görülür: Alt. *col-dıŋ taj-ı* ‘yolun taşı’ (Dilek, 2007: 1037), Hks. *it-tiŋ paa-zı* ‘etin fiyatı’ (Arıkoğlu, 2007: 1104), Tuv. *nom-nuŋ* ‘kitabın’ (Arıkoğlu, 2007: 1178).

1.1.3.3. Yükleme Hâli

Yükleme hâli, cümlede geçişli bir fiilin etkisi altında kalan adın içinde bulunduğu durumdur (Korkmaz, 2009: 24). Nesne durumu olarak da adlandırılan yükleme hali Türkçede ekli veya eksiz olarak kurulabilmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinde ekli yükleme hali belirtili nesne, eksiz yükleme hali ise belirtisiz nesne oluşturmada kullanılır.

Tekin (2003: 107), Orhun Türkçesinde belirli nesne durumunun çok seyrek olarak +nI ekiyle kurulduğunu belirterek iyeliksiz gövdelerde +(X)g, iyelik eki almış

gövdelerde ekin +(I)n biçiminde olduğunu söyler. Buna karşın gerek nesne durumunun sıfır biçimbirim (Ø) ile kurulabilmesi gerekse de teklik 2. ve 3. iyelik eklerinin sonunda bulunan zamir n'si (+I(n), +sI(n)) iyelik eki almış gövdelerde belirli nesne durumunun +(I)n ekiyle kurulduğu konusunda şüphe uyandırır.²

Ekin kökeni hakkında Kuznetsov; Castren, Yastremskiy, Severtyan ve Kononov'un yükleme halindeki *g* ve *n* seslerinin ilgi haliyle aynı kökenden gelebileceğini savunduklarını dile getirdikten sonra ekin, 'işte o (bu)' anlamına gelebilecek bir kelimede aranması gerektiğini söyler. Ona göre ek, yalın hali kullanımdan düşmüş olan *an* zamiri ile ok/ ök pekiştirme edatının birarada kullanımından gelmektedir: *an ok > an-ok > anok > anuk > anık > anıg > (Oğuzcada) -ıg > -ı(g) ~ (başka lehçelerde) -mı* (Kuznetsov, 1995: 233).

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

TT.	+(y)I	+(y)U	-	-	-	-	-	-
Gag.	+(y)I	+(y)U	-	-	-	-	-	-
Az.	-	-	+(n)I	+(n)U	-	-	-	-
Trkm.	-	-	+(n)I	+(n)U	-	-	-	-
Kzk.	-	-	+nI	-	+DI	-	-	-
Kırg.	-	-	+nI	+nU	+DI	+DU	-	-
Kkp.	-	-	+nI	-	+DI	-	-	-
Nog.	-	-	-	-	+DI	-	-	-
Tat.	-	-	+nI	-	-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	-	+DI	+DU	+zI	+zU
Kır.-Tat.	-	-	+nI	-	-	-	-	-
Krç.-Blk.	-	-	+nI	+nU	-	-	-	-
Kmk.	-	-	+nI	+nU	-	-	-	-
Öz.	-	-	+ni	-	-	-	-	-
Uyg.	-	-	+ni	-	-	-	-	-
Alt.	-	-	+nI	-	+DI	-	-	-
Hks.	-	-	+nI	-	+tI	-	-	-
Tuv.	-	-	+nI	+nU	+DI	+DU	-	-

Tablo 4: Yükleme Halinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Oğuz grubu Türk lehçelerinde yükleme hali +(y)I / +(y)U (eki T.T. ve Gag.); +(n)I/ +(n)U (Az. ve Tkm.)'dur. Ekin kökeni birçok bilim insanı tarafından Eski Türkçe +g yükleme hali ekine dayandırılır; ancak ek *g* sesinin düşmesi ve görevini yardımcı ünlüye bırakması şeklinde oluşsaydı, Eski Anadolu Türkçesinde yükleme hali eki +I değil, ünsüzün erirken bıraktığı bir seslik iz olarak +U olmalıydı. Mustafa Canpolat da (1992: 9-13) aynı duruma dikkat çekmiş ve ekin E.T. +g yükleme hali ekinden

² Konuyla ilgili olarak bk. Kerimoğlu, Caner, 'Orhun Abidelerinde 3. Kişi İyelik Ekinden Sonra Yükleme Hali Kullanıldı mı?', Turkish Studies, Vol. 2/3, 2007 ve Başdaş, Cahit, 'Üçüncü Şahıs İyelik Eki ve Zamir n'si Üzerine', 5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Pamukkale Üniversitesi, 19-22 Aralık 2012, Denizli.

gelemeyeceğini ifade etmiştir. Serebrennikov ve Gadjieva da (2011: 79) konuyla ilgili olarak şunları dile getirir: *Türk yazı dillerinin çoğunda –ıg/-ig morfemi ile biten eski sıfatlar –ı/-I ekli sıfatlara çevrilmiştir: *sarığ ‘sarı’ ve Tat. sarı, yahut *tirig ‘diri’ ve Tat. tiri vb. Bu örnekler sözde bu çeşit bir gelişmenin olabileceğini ispat eder, halbuki Tuva ve Hakas dillerinin malzemesi bunu reddeder. Tuva ve Hakas dillerinde –ıg/-ig bitimi bugüne kadar korunduğuna göre bu dillerde –ıg/-ig morfemi ile biten eski nesne hali korunabilirdi. Bu dillerde belirli nesne halinde –ıg/-ig yoktur: krş. dağ ‘dağ’ > Tuv. dağnı, has ‘kaz’ > Hak. hastı. Bizce ekin kökeni E.T. +nI yükleme halinde aranmalıdır. Ek, Oğuz grubu dışında kalan bütün lehçelerde E.T. +nI ekinin bir varyantıdır. Oğuz grubu lehçelerinden Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde de +I/+U yükleme hali eki ünlü ile biten bir isme +yI / +yU şeklinde değil, +nI/+nU şeklinde bağlanır ki bu da E.T. +nI ekine işaretler. Muhtemeldir ki ek, özellikle ben, sen gibi zamirler ile /n/ ünsüzü ile biten isimlere +I şeklinde bağlanmış ve bu ‘yanlış heceleme’ diğer kelimelere sıçrayarak yayılmıştır.*

Bu açıklamalardan sonra çağdaş Türk lehçelerinde belirtme hali ekinin kökeni ve işlevinin bütün Türk lehçelerinde aynı olduğu söylenebilir. Görülen tek fark fonetik farklılıktır. Bu farklılıklar şu şekilde özetlenebilir:

Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkiye, Gagauz ve Azerbaycan Türkçelerinde yükleme hali ünsüz ile biten sözcüklerden sonra +I/+U ekiyle kurulur. Türkiye Türkçesi ve Gagauz Türkçesinde ek ünlüyle biten kelimelerden sonra y ünsüzünü alarak kelimeye bağlanır. Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde ise ek ünlüyle biten bir kelimeye +nI şeklinde bağlanır. Ayrıca Türkmen Türkçesinde ek, ünlüyle biten bir kelimeye bağlandığında kelimenin son ünlüsü uzar:

T.T. oda+y+I (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 51), Gag. insan+nar+I ‘insanları’ (Özkan, 2007: 114), Az. alma-nı ‘elmayı’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 195), Trkm. geçi+ni > geçiini ‘keçiyi’ (Kara, 2007: 257).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinin genelinde Eski Türkçedeki +nI yükleme hali ekinin ünsüz benzeşmesine bağlı olarak D’li ve z’li şekilleri ortaya çıkmıştır. Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay ve Başkurt Türkçelerinde yükleme hali ünlüyle biten sözcüklerden sonra +nI veya +nU; tonlu ünsüzle biten sözcüklerden sonra +dI veya +dU; tonsuz ünsüzle biten sözcüklerden sonra ise ekin tonsuz biçimleri olan +tI veya +tU ekleriyle kurulur:

Kzk. köl+dü ‘gölü’ (Tamir, 2007: 452), Kırg. çay+dı ‘çayı’ (Kasapoğlu Çengel, 2007: 508), Kkp. ağaş+tı ‘ağacı’ (Uygur, 2007: 571), Nog. ‘bay+dı’ (Ergönenç akbaba, 2007: 635), Tat. alar+nı ‘onları’ (Öner, 2007: 709).

Başkurt Türkçesinde r, y, z, ünsüzlerinden biriyle biten sözcüklerinden sonra yükleme hali +zI/+zU biçimini alır.

Karaçay-Balkar Türkçesinde ise 1. ve 2. teklik şahıs eki almış sözcüklerden sonra yükleme halindeki n ünsüzü düşer ve hal +I/+ U biçimini alır (Tavkul, 2007: 904).

Kırım-Tatar dışında Kıpçak grubundaki bütün lehçelerde 3. şahıs iyelik eki almış sözcüklerden sonra yükleme hali +n biçimini alır. Kırım-Tatar Türkçesinde ek her durumda +nI’dır.

Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde yükleme hali eki hep tek şekillidir: +ni. Özbek Türkçesinde bazen iyelik üçüncü şahıstan sonra yükleme hali olarak +n kullanılabilir: qol-i-n ‘elini’ (Öztürk, 2007: 311).

Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinde yükleme hali ekinin dar-yuvarlak ünlülü biçimleri Tuva Türkçesinde bulunur. Tuva Türkçesinde tonsuz ünsüzle biten sözcüklerden sonra ekin t’li, tonlu ünsüzlerle biten sözcüklerden sonra d’li ve –l ünsüzü ile biten sözcüklerden sonra ekin n’li varyantları kullanılır (Arıkoğlu, 2007: 1178). Hakas Türkçesinde n’li varyantlar tonlu, t’li varyantlar ise tonsuz ünsüzle biten sözcüklerden sonra gelir (Arıkoğlu, 2007: 1104). Altay Türkçesinde ise n’li varyantlar ünlü ile biten kelimelerden sonra gelir. Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamında iyelik 3. teklik şahıs eki almış sözcüklere ek –n olarak eklenir:

1.1.3.4. Yönelme Hâli

Eski Türkçede isimlerin yönelme hali genellikle +kA eki ile kurulur. Tekil birinci ve ikinci şahıs iyelik eki almış sözcükler +A ekini alır. Üçüncü kişi iyelik eki almış isimlerde ise yönelme hali +ŋA eki ile kurulur (Tekin, 2003: 110). 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılan +A eki ile +kA ekinin kökeninin aynı olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Şçerbak ve Kuznetsov, Oğuz grubu yazı dillerinde görülen +A ekinin, +kA ekinden gelişen bir varyant (+kA > +A) olduğunu savunur (Kuznetsov, 1995: 234). Hatta bu iki ek de –karu/ -garu ekinin bir çeşididir (-garu > -gar > -ga > -a). K. Karimov bu iç ekin kökenini *kara-* ‘bakmak’ fiiline bağlar: *kara-* ‘bakmak’ + u zarf-fiil eki > *kara-yu* > *kariyu* > *kariu* > *karu*; daha sonra *kar* (gar, gar) ve sondaki r’nin düşmesiyle –ka/-ga

(Kerimov, 1962: 76, Akt. Kuznetsov, 1995: 235). Kuznetsov ise bu görüşe katılmaz ve eklerin kökeninin *kör-ü bar-* birleşik fiili olduğunu ileri sürer (Kuznetsov, 1995: 236).

Tekin (2013: 495-501), Korkmaz (2005: 212), Serebrennikov ve Gadjieva (2011: 80) ise +A yönelme-bulunma hali ekinin +kA ekinden daha önce oluştuğunu ileri sürerler. Tekin *On The Old Tukic Dative-Locative Suffix +A* adlı makalesinde (2013: 495-501), Orta Moğolca ve Çağdaş Moğolcadaki +A yönelme-bulunma hal ekinin örneklerini vermiş ve iki ekin birbirinden bağımsız bir biçimde geliştiğini göstermiştir. Oğuz grubunda görülen +A yönelme hali ekinin arkaik bir ekin devamı mı olduğu yoksa +kA ekinin bir varyantı mı olduğu bir soru işareti olarak kalmaktadır.

Kononov, Bang ve Kotwicz ise ekin iki farklı ekin birleşimi (+k ve +a/+e) ile oluştuğunu savunurlar (Eraslan, 2000: 68-69).³

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

TT.	+(y)A	-	-
Gag.	+(y)A	-	-
Az.	+(y)A	-	-
Trkm.	+A	-	-
Kzk.	-	+GA	-
Kırg.	-	+GA	+GO
Kkp.	-	+GA	-
Nog.	-	+GA	-
Tat.	-	+GA	-
Bşk.	-	+GA	-
Kır.-Tat.	-	+GA	-
Krç.-Blk.	-	+gA / +ha	-
Kmk.	-	+gA	-
Öz.	-	+GA	-
Uyg.	-	+GA	-
Alt.	-	+GA	-GO
Hks.	-	+gA / +hA / +ke	-
Tuv.	-	+GA	-

Tablo 5: Yönelme Hali Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Yukarıda da belirtildiği üzere Oğuz grubu Türk lehçelerinde yönelme hali eki olarak kullanılan +A ekinin en arkaik biçim mi olduğu yoksa +GA ekinin fonetik bir varyantı mı olduğu henüz açıklığa kavuşmamıştır. Oğuz grubunda kullanılan +A ile diğer lehçelerde kullanılan +GA ekinin farklı kökene sahip olduğunu belirtmek Oğuz grubu Türk lehçelerinin henüz +kA eki oluşmadan önceki yönelme hali ekini kullandığını

³ Ekin kökeni ile ilgili yapılan değerlendirmeler için bk. Eraslan, Kemal, 'Eski Türkçede Yönelme (Dativ) Hali Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri', Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 29, 2000.

söylemek olacaktır. Buna ek olarak Oğuz grubu lehçelerinde görülen fonetik özellik (g > Ø) düşünüldüğünde Oğuz grubu lehçelerinin en arkaik biçimi devam ettiriyor olma durumu izaha muhtaçtır.

Ekte görülen diğer fonetik farklılıkları şu şekilde özetleyebiliriz:

Yönelme hali Oğuz grubunda ünsüzle biten sözcüklerden sonra +A; ünlüyle biten sözcüklerden sonra ise Türkiye, Azerbaycan ve Gagauz Türkçelerinde y yardımcı ünsüzünü alarak +yA şeklinde kurulur. Türkmen Türkçesinde ise sözcük ünlü ile bitse bile ek yardımcı ünsüz almaz ve ikiz ünlü oluşturur:

Trkm. düye ‘deve’ + a > düyää, tutı ‘perde’ + a > tutaa. Örneklerde de görüldüğü üzere ünlüyle biten kelimelerin yaklaşma halinde ünlü uzamasının yanında bir ünlü dönüşümü de olmaktadır (Kara, 2007: 256).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yükleme hali eki genel itibariyle +GA biçimindedir. Ekin tonsuz şekli Kumuk ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde bulunmaz. Yönelme hali ekinin yuvarlak ünlülü şekilleri sadece Kırgız Türkçesinde bulunur. Bunun dışında gruptaki bütün lehçelerde iyelik eki almış sözcüklerden sonra yönelme hali ekinin başındaki ünsüz düşer:

Kzk. tamag+ı+n+a ‘yemeğine’ (Öner, 1998: 127), Kırg. üy+ü+n+ö (Öner, 1998: 128), Kkp. bala+m+a (Uygur, 2007: 571), Nog. köz+im+e (Ergönenç Akbaba, 2007: 634), Tat. urın+ım+a ‘yerime’ (Öner, 2007: 709), Bşk. baş+ım+a ‘başıma’ (Yazıcı Ersoy, 2007: 767), Kır-Tat. kitap+ı+n+a ‘(onun) kitabına’ (Yüksel, 2007: 845), Krç.-Blk. üy+üm+e ‘evime’ (Tavkul, 2007: 904), ata+ı+n+a ‘babana’ (Tavkul, 2007: 978).

Karluk grubu Türk lehçelerinde yönelme hali eki +GA şeklindedir. Yeni Uygur Türkçesinde ünlü veya tonlu ünsüzle biten sözcüklere +ğa/+gä, tonsuz ünsüzle biten sözcüklerden sonra ise +qa/+kä şeklinde eklenir: sinip-kä ‘sınıfa’, öy- gä ‘eve’ (Yazıcı Ersoy, 2007: 377)

Özbek Türkçesinde ise +kä ve +qa ekleri k ve q ile biten sözcüklere eklenir. Bunun dışındaki kelimelere +gä şeklinde eklenir: yigit-gä ‘yiğide’, xâtinim+gä, bâq+qa ‘bağa’ (Coşkun, 2000: 76).

Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinde de yönelme hali eki Kıpçak grubundaki gibidir. İyelik eki almış sözcüklerden sonra ek başındaki ünsüz düşer. Ekin yuvarlak

ünlü biçimleri sadece Altay Türkçesinde bulunur. Altay ve Tuva Türkçelerinde tonlu ünsüzlerden sonra ekin tonlu biçimi, tonsuz ünsüzlerden sonra ekin tonsuz biçimi kullanılır. Hakas Türkçesinde ise b, l, r, y, n, m ünsüzleri ve uzun ünlülerden sonra +ğa/+ge, normal ünlüler ve g, ğ, ŋ ünsüzlerinden sonra+a/+e, tonsuz ünsüzlerden sonra ise +ha/+ke biçimleri yönelme hali için kullanılır (Arıkoğlu, 2007: 1104): Alt. col+go ‘yola’ (Dilek, 2007: 1037), Hks. çaza+a ‘ovaya’ (Arıkoğlu, 2007: 1104), Tuv. kış+ka ‘kışa’ (Arıkoğlu, 2007: 1178).

1.1.3.5. Bulunma Hâli

Fiildeki oluş ve kılışın yerini bildiren durumdur (Korkmaz, 2009: 24). Eski Türkçede bulunma hali eki olan +DA’nın yanında yönelme hali eki olan +GA da aynı görev için kullanılmıştır (Tekin, 2003: 110). Ayrıca bulunma hali eki aynı zamanda ayrılma hali için de kullanılmaktaydı. Orhun Türkçesinde yalnızca birkaç örnekte görülen +dIn ekinin zamanla kullanım alanı genişlemiş ve +DA ekinin görevi bulunma haliyle sınırlandırılmıştır.

Kuznetsov, ekin kökeniyle ilgili olarak Psyançin’in +t belirlilik gövdesi eki (taş-t ‘o taş’) ve +a yönelme hali ekinin birleşiminden; Sinor ve Kononov’unsu +t/+d bulunma hali +a/+e yönelme hali eklerinden geldiğini savunduklarını belirtir (Kuznetsov, 1995: 196). Kuznetsov ise bu eki *takıl-* ‘Bir şeyi başka bir şeye geçirip yerleştirmek’ fiilinden getirir (Kuznetsov, 1995: 237).

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

TT.	+DA	-	-	-
Gag.	+DA	-	-	-
Az.	+dA	-	-	-
Trkm.	+dA	-	-	-
Kzk.	+DA	-	-	-
Kırg.	+DA	-DO	-	-
Kkp.	+DA	-	-	-
Nog.	+DA	-	-	-
Tat.	+DA	-	-	-
Bşk.	+DA	-	+lA	+zA
Kır.-Tat.	+DA	-	-	-
Krç.-Blk.	+DA	-	-	-
Kmk.	+dA	-	-	-
Öz.	+dä	-	-	-
Uyg.	+DA	-	-	-
Alt.	+DA	+DO	-	-
Hks.	+DA	-	-	-
Tuv.	+DA	-	-	-

Tablo 6: *Bulunma Hali Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü*

Bulunma hali eki köken ve işlev itibariyle çağdaş Türk lehçelerinin tamamında aynıdır. Görülen tek farklılık fonetiktir. Bu farklılıklar şu şekilde özetlenebilir:

Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkiye ve Gagauz Türkçelerinde bulunma hali eki tonlu-tonsuz ve kalınlık incelik uyumuna uyar ve +DA şeklindedir. Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinde ise ek yalnızca kalınlık-incelik uyumuna girer ve +dA şeklindedir:

TT. evde, Gag. yaprakta (Özkan, 2007: 114), Az. universitetde (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 198), Tkm. düşde ‘düşte’ (Kara, 2007: 257).

Karluk grubu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde bulunma hali eki, kalınlık-incelik ve tonluluk-tonsuzluk uyumlarına girmez; tek şekillidir:

Öz. qoldä ‘kolda’ (Öztürk, 2007: 312), Uyg. kitapta ‘kitapta’ (Ersoy, 2007: 377).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kumuk Türkçesinde bulunma hali eki tonluluk-tonsuzluk uyumuna uymaz. Ekin yuvarlak ünlülü biçimleri sadece Kırgız Türkçesinde bulunur: közümdö ‘gözümde’, üyündö ‘evinde’ (Çengel, 2007: 508). Başkurt Türkçesinde ünlü ile biten sözcüklerden sonra ekin l’li; r, y, z, ünsüzleri ve yarı ünsüz w ile biten sözcüklerden sonra ekin z’li varyantları eklenir: ayza ‘ayda’ (Ersoy, 2007: 767).

Kuzey-doğu lehçelerinde bulunma hali eki kalınlık-incelik ve tonluluk-tonsuzluk uyumlarına uyar. Ekin yuvarlak ünlülü biçimleri sadece Altay Türkçesinde görülür:

Alt. coldo ‘yolda’ (Dilek, 2007: 1037), Hks. oynda ‘oyunda’ (Arıkoğlu, 2007: 1105), Tuv. söste ‘sözde’ (Arıkoğlu, 2007: 1178).

1.1.3.6. Ayrılma Hâli

Çıkma hali/durumu da denen ayrılma hali, eklendiği isimde fiilin gösterdiği işin kendisinden uzaklaştığını gösteren haldir (Korkmaz, 2009: 24). Orhun Türkçesinde ayrılma hali, bulunma hali için de kullanılan +DA eki ile yapılmaktaydı; ancak daha sonra Orhun Türkçesinde sadece birkaç örnekte görülen +dIn eki kullanım alanını genişletmiş ve bugün çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılan ayrılma hali ekinin kaynağını oluşturmuştur.

Ekin kökeniyle ilgili olarak çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Yaygın olan görüş ise ekin ikinci unsuru olarak kabul edilen –n’nin vasıta hali ekiyle ilişkili olduğudur.

Kemal Eraslan, ‘Çıkma hali (ablatif) Ekinin Oluşumu’ adlı bildirisinde ekin kökeniyle ilgili görüşleri şu şekilde özetlemiştir:

1. Gabain ‘Über Otrsbezeichnungen im Altürkischen’ adlı makalesinde çıkma hali ekinin +t yer bildiren kelime teşkil eki ve +ın vasıta hali ekinin birleşiminden olabileceğini belirtmiştir.
2. Bang, ekin *adın* ‘başka’ kelimesinde türemiş olduğunu (taş adın > taşadın > taşdın) ileri sürmüştür.
3. Ramstedt, +tı (Tunguzca: di) vasıta hali eki ile +n vasıta hali ekinin birleşmesiyle izah etmiştir.
4. Benzing, ekin +da/+de bulunma hali (locatif) eki ile zamir n’sinin birleşmesinden oluştuğunu ileri sürmüştür.
5. Poppe, ekin ilk unsurunun bulunma hali eki olduğunu desteklemekle birlikte ikinci unsurunun +n vasıta hali olması gerektiğini belirtmiştir.
6. Sinor, +tı zarf ekiyle +n vasıta hali ekinin birleşmesi ile açıklamıştır.
7. Kononov, ekin kökenini *yan ~ d’an ~ n’an* ‘yan, taraf’ kelimesinden getirmektedir (Eraslan: 381-383).

Kuznetsov ise ekin kökenini *yan-* ‘dön-’ fiilinde bulmaya çalışmıştır (Kuznetsov, 1995: 238).

Türkiye Türkçesi ağızlarındaki ve Türk yazı dillerinde ayrılma hali ekinin vasıta (arabadan geldik. ‘arabayla geldik.’) ve bulunma hali (ırankan turtılar. ‘uzakta durdular’) işlevleriyle kullanıldığı gözönüne alındığında Benzing’in görüşü kabul edilebilir niteliktedir.⁴

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk Özek, Fatih; Sağlam, Bilgit, ‘+DAn Çıkma Hali Ekinin Vasıta ve Bulunma Hali İşlevi Üzerine’, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 24, S. 2, s. 13-18, 2014, Elazığ.

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

TT.	+DAn	-	-	-	-	-
Gag.	+DAn	-	-	-	-	-
Az.	+dAn	-	-	-	-	-
Trkm.	+dAn	-	-	-	-	-
Kzk.	+DAn	-	-	+nAn	-	-
Kırg.	+DAn	+DOn	-	-	-	-
Kkp.	+DAn	-	-	+nAn	-	-
Nog.	+DAn	-	-	+nAn	-	-
Tat.	+DAn	-	-	+nAn	-	-
Bşk.	+DAn	-	-	+nAn	-	+zAn
Kır.-Tat.	+DAn	-	-	-	-	-
Krç.-Blk.	+DAn	-	-	-	-	-
Kmk.	+DAn	-	-	-	-	-
Öz.	+dän	-	-	-	-	-
Uyg.	-	-	+Din	-	-	-
Alt.	+DAη	+DOη	-	+nAη	+nOη	-
Hks.	+DAη	-	-	+nAη	-	-
Tuv.	+DAn	-	-	-	-	-

Tablo 7: Ayrılma Hali Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Ayrılma hali eki köken ve işlev itibariyle çağdaş Türk lehçelerinin tamamında aynıdır. Görülen tek fark fonetiktir. Bu farklılıkları şu şekilde sıralayabiliriz: Bu açıklamalardan sonra ekin çağdaş Türk lehçelerindeki görünümüyle ilgili olarak şunlar söylenebilir:

Türkiye ve Gagauz Türkçelerinde ayrılma hali eki kalınlık-incelik ve tonluluk-tonsuzluk uyumlarına uyarken; Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde ek tonluluk-tonsuzluk uyumlarına uymaz:

TT. sıcaktan ‘sıcaktan’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 52), Gag. yamaçtan ‘yamaçtan’ (Özkan, 2007: 115), Az. heyırätten ‘hayretten’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 196), Trkm. ağaçdan ‘ağaçtan’ (Kara, 2007:).

Özbek Türkçesinde ayrılma hali eki tek şekillidir. Yeni Uygur Türkçesinde ise ayrılma hali eki kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumlarına girmez:

Öz. başdän ‘baştan’ (Öztürk, 2007: 312), Uyg. siniptin ‘sınıftan’ (Ersoy, 2007: 377).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar ve Başkurt lehçelerinde özellikle geniz ünsüzlerinin etkisiyle ünsüz benzeşmesine bağlı olarak ekin n’li biçimleri ortaya çıkmıştır:

Kzk. esiñnen ‘aklından’ (Tamir, 2007: 454), Kkp. adamnan ‘adamdan’ (Uygur, 2007: 571), Nog. künnen ‘günden’ (Akbaba: 2007: 635), Tat. uramnan ‘sokaktan’ (Öner, 2007: 709), Bşk. täzrănän ‘pencereden’ (Ersoy, 2007: 767).

Başkurt Türkçesinde ise yine ünsüz benzeşmesine bağlı olarak r, y, z, w ünsüzleriyle biten kelimelerden sonra ekin z’li biçimleri kullanılmaktadır (Ersoy, 2007: 767):

Bşk. bīsäyzän ‘kediden’.

Ayrılma halinin yuvarlak ünlülü biçimleri ise sadece Kırgız Türkçesinde görülür:

Kırg. küçtön ‘zordan’ (Çengel, 2007: 508).

Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinden Altay ve Hakas Türkçelerinde ünsüz benzeşmesine bağlı olarak ekin n’li biçimleri ortaya çıkmıştır. Ekin yuvarlak ünlülü şekilleri ise yalnızca Altay Türkçesinde görülmektedir. Altay ve Hakas Türkçelerinde en dikkat çekici husus ekin son ünsüzün damaksıl n (ŋ) olmasıdır. Bu durum Tuva Türkçesinde bulunmaz:

Alt. koyonnoŋ ‘tavşandan’ (Dilek, 2007: 1037), Hks. naŋmırdaŋ ‘yağmurdan’ (Arıkoğlu, 2007: 1105).

1.1.3.7. Vasıta Hâli

Vasıta hali adın belirttiği varlık veya nesnenin fiildeki harekette ‘aracı’ olarak kullanıldığını yahut ‘birliktelik’ bildirdiğini gösteren durumudur (Korkmaz, 2009: 25). Eski Türkçede vasıta hali için +n eki ve birle edatı kullanılmıştır.⁵ Çağdaş Türk lehçelerinde ise *ile*, *birle* edatları ile E.T. +n vasıta hal ekinin birleşiminden meydana gelen şekiller (ek, edat, ek-edat) kullanılmaktadır.

P. M. Melioransky’nin *ile* edatının *birle* edatından geliştiğini (birle > ile) savunan görüşüne karşın dilcilerin büyük bir bölümü bu *ile* edatının *il-* ‘ilmek, bağlamak’ fiilinin zarf-fiil şekli olduğu konusunda görüş birliği içindedir (Alkaya, 2007: 392).

⁵ Türkçenin tarihi ve çağdaş dönem ve lehçelerinde kullanılan vasıta hali ekleri için bk İpek, Birol, ‘Türk Dilinde Vasıta Hali’, Türkiye Araştırmaları Dergisi, S. 23, Konya 2008, , s.63-97.

birle edatının kökenini Gabain, (1988: 93) bir + il- (birleşmek, bir olmak) olarak; W. Radloff, bir + le⁶ olarak; Hacıeminoğlu ise bir ‘isim’ + i- ‘isimden fiil yapma eki’ + -l- ‘fiilden fiil yapma eki’ + -e ‘zarf-fiil eki’ olarak açıklamıştır (Hacıeminoğlu, 1971: 22).

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Lehçe	ile	ile+n	birle(+n)
TT.	+(y)lA	-	-
Gag.	+(I)lA/ +(U)lA	+(I)lAn + (I)nAn	-
Az.	+(y)lA		bilen
Trkm.	-	-	bilen
Kzk.	-	-	+BAnAn/+mAnAn/+BAn /+mAn
Kırg.	-	-	menen
Kkp.	-	-	+menen/ +Benen
Nog.	-	-	+mInAn/ +BAn / +mAn
Tat.	-	-	bülen
Bşk.	-	-	mīnān
Kır.-Tat.	-	+nen	-
Krç.-Blk.	-	-	bla
Kmk.	-	-	bulan
Öz.	-	-	bilān
Uyg.	-	-	bilān
Alt.	-	-	+lA/ +lO ⁷
Hks.	-	-	+nAñ
Tuv.	-	-	bile

Tablo 8: Vasıta Hali Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağdaş Türk lehçelerinde vasıta hali eki olarak *ile*, *birle* edatları ile E.T. +n vasıta hal ekinin birleşiminden meydana gelen şekiller (ek, edat, ek-edat) kullanılmaktadır. Melioransky’nin görüşü (*birle* > *ile*) kabul edilirse çağdaş Türk lehçelerinde görülen vasıta hali şekillerinin *birle* ve +n eklerinin birleşiminden meydana geldiği düşünülebilir. Bu iki veya üç unsurun birleşiminden meydana gelen farklılıklar dışında görülen özellikler fonetiktir. Bu özellikler şu şekilde özetlenebilir:

Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde vasıta hali *ile* edatının ekleşmiş biçimleriyle kurulur. Gagauz Türkçesinde *ile* edatının ekleşmiş biçimleri seyrek olarak kullanılır. Vasıta hali eki *ile* ve E.T. +n vasıta hali ekinin birleşimiyle oluşmuş biçimlerle karşımıza çıkar. Bu ekin -m ve -n ünsüzünün etkisiyle oluşmuş -(I)nAn şekli de

⁶ Günümüzde de kullanılan +lA (*ile* > +lA) eki ile +lA enklitiği birbirine karıştırılmamalıdır. +lA enklitiği bir vasıta hali eki değil zarf görevinde kullanılabilen kelimelere gelerek onların anlamlarını pekiştiren ve teşekkül tarihi ile edatından daha öncelere dayanan bir ektir. +lA enklitiği için bk Ercilasun, Ahmet Bican, ‘La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi’, Dil Araştırmaları Dergisi, S. 2, Ankara, 2008, s. 35-56.

⁷ Altay Türkçesinde kullanılan vasıta hali ekinin kökeni konusunda herhangi bir kaynağa rastlayamadık. Ekin hem diğer Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerindeki hem de diğer kuzey lehçelerindeki (Karluk, Kıpçak) genel gelişimini düşünerek *birle(+n)* başlığı altında değerlendirmeyi uygun bulduk.

mevcuttur: *kan-nan* (Özkan: 2007: 115). Türkmen türkçesinde ise bu hal için diğer kuzey lehçelerinde kullanılan *birle + n* birleşmesiyle oluşmuş *bilen* edatı kullanılır.

Karluk grubu Türk lehçeleriyle Kırım-Tatar Türkçesi dışında kalan bütün Kıpçak lehçeleri ve Altay Türkçesi dışında kalan Kuzeydoğu grubu lehçeleri *birle + n*'den gelişmiş şekilleri kullanır.

birle + n birleşiminden gelişen şekiller diğer Türk lehçelerinde de olduğu gibi Kuzey Türk lehçelerinde de değişik fonetik varyantlarıyla kullanımı en yaygın olan edattır. Tat. bēlen, ilen, Kaz. –menen, -mAn, -BAn, Kır. menen, Baş. mīnān, Kkp. menen, Benen, Kum. Bulan, Nog. mInAn, mAn, BAn, Kr.-Bal. bla (Alkaya, 2007: 174).

1.1.3.8. Eşitlik Hâli

Bu hal eklendiği ad ile fiil veya cümlede başka bir ögesi arasında karşılaştırmaya dayanan farklı niteliklerde eşitlik ilgisi kurma durumudur (Korkmaz, 2009: 25).

Ekin kökeniyle ilgili görüşleri Korkmaz'ın (2005: 12-14) çalışmasından özetle şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Deny +ca/+ce, +cak/cek, ekleri ile +cık/+cik küçültme eklerini, hatta kuvvetlendirme unsuru olarak kullanılan *çak* kelimesini (çak ok tiri gibi) kökence, 'miktar, zaman miktarı, zaman, devir' anlamlarını veren *çağ* kelimesi ile ilgili muhayyel bir **çaṅ* köküne bağlıyor. Böhtling de aynı fikirdedir.
2. Kotzwicz '*Altay Dillerine Ait Araştırmalar*'ında Moğ. çıkma hali eki –aça, T. -ça, Man., -çi ekleri ile *çağ* kelimesi arasında bir bağ bulmakla beraber, -ça'yı, kelime sonundaki –a ünlüsünü kaybetmiş olan *çağ*'dan daha eski *çağa* (kök/köke) kelimesi ile birleştiriyor.
3. Eki Altay dilleri çerçevesinde çözmeye çalışan diğer bir görüş N. Poppe tarafından da benimsenen G. J. Ramstedt'in görüşüdür. Ramstedt ekin kökenini Moğolcadaki '-ınca, -dıkça' vb. anlamlara gelen ve şimdiki zaman zarf-fiili yapan –mag-ça > mağça şekli içindeki **-ça*'ya bağlamaktadır.

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Lehçe	+çA		teg		
TT.	+CA	-	-	-	-
Gag.	+CA	-	-	-	-
Az.	+cA	-	-	-	-
Trkm.	+çA	-	-	-	-
Kzk.	+şA	-	+DAy		
Kırg.	+çA	+çO	+DAy	+DOy	
Kkp.	+şA	-	+DAy	-	-
Nog.	+şA	-	+DAy		
Tat.	+çA	-	+dAy	-	+dIy
Bşk.	+sA	-	-	-	-
Kır.-Tat.	+CA	-	+dAy(In)	-	-
Krç.-Blk.	+çA	-	+lAy ⁸		
Kmk.	+çA		+dAy		
Öz.	+çä	-	+däy, +dek		-
Uyg.	+çä, +çilik	-	+Dek	-	-
Alt.	+çA	+çO	-	-	+DIy
Hks.	+CA	-	-	-	-
Tuv.	+CA	-	-	-	-

Tablo 9: Eşitlik Hali Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında eşitlik hali için Eski Türkçeden beri kullanılan +çA eki kullanılmaktadır. Bu ekin yanı sıra Karluk grubu lehçelerinde, Kumuk ve Başkurt lehçeleri dışında Kıpçak grubu lehçelerinin tamamında ve Kuzey-doğu lehçelerinden Altay Türkçesinde Eski Türkçe *teg* ‘gibi’ edatının çeşitli şekilleri kullanılmaktadır. E.T. *teg* edatından gelişen şekillerin Oğuz grubu Türk lehçelerinde kullanılmaması bu lehçe grubunu diğer lehçelerden ayıran karakteristik bir özellik arz eder. Bunun dışında görülen farklılıklar fonetik çerçeve ile sınırlı kalır. Bu farklılıkları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkiye ve Gagauz Türkçelerinde ekin tonlu ve tonsuz şekli; Azerbaycan Türkçesinde yalnız tonlu; Türkmen Türkçesinde ise yalnız tonsuz şekli mevcuttur:

TT. düşmanca, köpekçe (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 52), Gag. aklımca, ahmakça (Özkan, 2007: 115), Az. təkä ‘yalnız’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 197), Trkm. şunça ‘şu kadar’ (Kara, 2007: 257).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kumuk Türkçesi dışında kalan lehçelerde +çA eşitlik hali dışında Eski Türkçe *teg* ‘gibi’ edatının eklenmesiyle oluşan biçimler de

⁸ Karaçay-Malkar Türkçesinde görülen +lAy eşitlik hali ekinin kökeni konusunda taranan kaynaklarda herhangi bir görüş tespit edilememiştir. Ekte bulunan /l/ ünsüzünün /d/’li ve /t/’li şekillerinin bulunmaması ekin E.T. *teg*’in ünsüz benzeşmesi sonucu ortaya çıkmış fonetik bir varyantı olması hususunu şüpheli kılmaktadır.

kullanılır. Ekin tonlu biçimi sadece Kırım-Tatar Türkçesinde yuvarlak ünlülü biçimleri ise sadece Kırgız Türkçesinde görülür:

Kzk. eskişe ‘eskice’, üydey ‘ev gibi’ (Tamir, 2007: 455), Kırğ. eskiçe, tuugandarınday ‘kardeşleri gibi’, böböktöründöy ‘bebekleri gibi’ (Öner, 1998: 139), mendey ‘benim gibi’ (Çengel, 2007: 508), Kkp. uzınşa ‘uzunca’, terektey ‘ağaç gibi’ (Uygur, 2007: 571), Nog. bayagınşa ‘deminki gibi’, terektey ‘ağaç gibi’ (Akbaba, 2007: 635), Tat. üzëmçe ‘kendimce’, kapkaca ‘kapıya kadar’, sinëkëdey ‘seninki gibi’ (Öner, 1998: 137), Kır.-Tat. balabanca ‘büyükçe’, qardaşça ‘kardeşçe’, gülday ‘gül gibi’, bizdayın ‘bizim gibi’ (Yüksel, 2007: 746), Krç-Blk. börüley ‘kurt gibi’, meniçe ‘benim gibi’ (Tavkul, 2007: 904).

Başkurt Türkçesinde ise ç>s değişimi dolayısıyla ekin s’li biçimleri mevcuttur: Bşk. halqınsa ‘soğukça’ (Ersoy, 2007: 768).

Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde +çA ekinin yuvarlak ünlülü biçimleri de mevcuttur. Ekin tonlu biçimi sadece Hakas Türkçesinde görülür: Alt. sençe ‘senin gibi’, coldıy ‘yol gibi’ (Dilek, 2007: 1038), Hks. mince ‘bence’, pışçe ‘bizce’.

1.2.4. İsimlerde Olumsuzluk

İsim bildirmelerinde olumsuz çekim çağdaş Türk lehçelerinde OT. *tegül* ‘değil’ ya da *emes* kelimeleriyle yapılır. *tegül* kelimesi E.T. *tag* ‘yok’ ile *ol* işaret zamirlerinin bir araya gelmesi ile oluşmuştur (Eyüboğlu, 2004: 171). *emes* ise E.T. er- fiilinin olumsuz biçimidir.

Çağdaş Türk lehçelerinde isim bildirmelerinde kullanılan olumsuz çekim aşağıdaki gibidir:

TT.	değil	-
Gag.	diil	-
Az.	deyil	-
Trkm.	dääl	-
Kzk.	-	emes
Kırg.	-	emes
Kkp.	-	emes
Nog.	tuvíl	-
Tat.	tügél	-
Bşk.	tügél	-
Kır.-Tat.	degil	-
Krç.-Blk.	tuvíl	-
Kmk.	degil	-
Öz.	-	emäs
Uyg.	-	ämäs
Alt.	-	emes
Hks.	-	pes
Tuv.	-	eves

Tablo 10: İsimlerde Olumsuzluk Yapımının Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Oğuz grubu ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Nogay, Tatar, Başkurt, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçeleri E.T. *tegül'*den gelişen biçimleri; Karluk ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamı ile Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçeleri E.T. *er-* fiilinin geniş zaman olumsuzuyla çekimlenen biçimlerinde gelişen şekilleri kullanır.

Tuva Türkçesinde isimlerin olumsuz yapımında kullanılan E.T. *er-me-z* biçiminden getirilen *eves*'in fonetik durumu ilgi çekicidir. Türkçenin genel fonetiği içinde $m > v$ değişimi yer almamaktadır. Bu durumda olumsuzluk ekinde bulunan *m* ünsüzünün *v*'ye değişimi *b* üzerinden gerçekleşebilir. Nitekim *-mİş* geçmiş zaman ekinin *b*'li ve *p*'li biçimlerinin yanında *v*'li biçimleri (bk Tablo 17) *-ptİr* şimdiki zaman ekini ise hem *p*'li hem de *v*'li biçimleri (bk Tablo 19) kullanılmaktadır. Bu durumda Tuva Türkçesindeki *eves* edatı için günümüzde örneklerine rastlayamadığımız bir *ebes* biçimi düşünülebilir:

Tuv. dag *eves* 'dağ değil' < *dag *ebes* < dag *emes*.

İsim cümlelerini olumsuz yapma biçimi Hakas Türkçesinde de Türkçenin genel fonetik temayülüne aykırıdır. Dünya dillerindeki genel ünsüz değişimi temayülü tonsuzdan tonluya, tonludan ünlüendoğrudur (Buran, 2008: 310). Ahmet Buran da *Olumsuzluk Ekinin (-mA) Türk Lehçelerindeki Ses Bilgisi Görüntüsü Üzerine Bir Değerlendirme* adlı makalesinde (2008: 306-311) Hakas Türkçesi de dahil olmak üzere Kırgız, Kazak, Nogay, Karakalpak, Altay ve Tuva Türkçelerinde olumsuzluk ekinin bu genel temayüle ters düşen özelliğini göstermiştir. Buran çalışmasında adı geçen

lehçelerde ünsüz benzeşmesinin ne kadar kuvvetli bir biçimde işlediğine dikkat çekerek olumsuzluk ekinin bu lehçelerde bu genel temayüle neden uymadığını açıklamıştır. Hakas Türkçesindeki *pes* biçimini de aynı görüş ile açıklamak mümkündür.

1.2. Fiil Çekim Ekleri

1.2.1. Şahıs Ekleri

1.2.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Zamir kökenli şahıs ekleri, şahıs zamirlerinin zamanla ekleşmesinden oluşmuş bulunan ekler (Korkmaz, 2009: 570) olarak adlandırılrsa da bu eklerin bir kısmı şahıs zamirlerinden ekleşmiş değillerdir. Aşağıda verilen tabloda da görüleceği üzere Azerbaycan Türkçesinde görülen 1. çokluk şahıs eki (-G), Altay Türkçesinde görülen 2. çokluk şahıs ekleri (-gAr/-gOr vs.) ya da bazı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde 3. çokluk şahıs eki (-ş) zamir kökenli olmayan şahıs ekleridir. Ancak, Türk lehçeleriyle ilgili yapılan gramer çalışmalarında genel temayül olarak, görülen geçmiş zaman (-DI) ve şart kipi (-sA) dışında kullanılan şahıs ekleri bu başlık altında değerlendirilmiştir. Biz de çalışmamızda bu genel kabule uyarak adı geçen kipler dışında kalan fiil çekimlerinde kullanılan şahıs eklerini bu başlık altında değerlendirdik.

Eklerin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Lehçe	1.T.Ş.	2.T.Ş.	3.T.Ş.	1.Ç.Ş.	2.Ç.Ş.	3.Ç.Ş.
TT.	-Im/-Um	-sIn/-sUn	-Ø	-Iz/-Uz	-sInIz/-sUnUz	-lAr
Gag.	-Im/-Um	-sIn/-sUn	-Ø	-Iz/-Uz	-sInIz/-sUnUz	-lAr
Az.	-Am	-sAn	-Ø	-IG/-UG	-sInIz/-sUnUz	-lAr
Trkm.	-In/-Un	-sIn/-sUn	-Ø	-Is/-Us	-sInIz/-sUnUz	-lAr
Kzk.	-mIn/-BIIn	-sIn	-Ø	-mIz/-BIz	-sInIdAr	-Ø
Kırg.	-mIn/-mUn	-sIn/-sUn	-Ø, -t	-BIz/-Buz	-sInAr/-sUnAr	-Ø, -ş, -t
Kkp.	-mAn/-BAn	-sAn	-Ø/-DI	-mIz/BIz	-sIzlAr	-Ø, -DI
Nog.	-mAn/-pAn	-sIn	-Ø/-DI	-mIz/-pIz	-sIz	-lAr, -DI
Tat.	-mIn	-sIn	-Ø/-DI	-bız/-bëz	-sız/-sëz	-lAr, -DI
Bşk.	-m, -mIn/-mUn	-hIn/-hUn	-Ø	-bIz/-bUz	-hIgIz/-hUgUz	-lAr/-Dar/-zAr
Kr.Tat.	-m	-sIn	-Ø	-mIz	-sIz/-sInIz	-lAr
Krç.Blk.	-mA	-sA	-Ø/-DI/-DU	-bIz/-bUz	-sIz/-sUz	-lA, -DI/-DU
Kmk.	-mAn	-sAn	-Ø	-bIz/-bUz	-sIz/-sUz	-lAr
Öz.	-män	-sän	-Ø	-miz	-siz/-sizlär	-lär, -ş
Uyg.	-män	-sän	-Ø	-miz	-si/-silär	-ler/-lär, -ş
Alt.	-(I)m	-(I)ŋ	-Ø	(I)bIs/(I)s -As/-Os	-(I)gAr/-gOr -(A)Ar/-(O)Or/	-lAr/-lOr/- DAr/DOr, -ş
Hks.	-BIn/-BİIn/- mIn/-mİIn/-m	-zIn/-zİIn/- sIn/-sİIn	-Ø	-BIs/-Bİs /-mIs/-mİs	-zAr/-sAr	-lAr/-nAr/-tAr
Tuv.	Men	Sen	-Ø	Bis	Siler	-lAr/-nAr/tAr

Tablo 11: Zamir Kökenli Şahıs Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Azerbaycan Türkçesinde 1. çokluk şahısta görülen –IG/-UG eki ile Altay Türkçesinde fiillerin 2. çokluk şahıs çekiminde karşımıza çıkan -(I)gAr/-gOr /-AAr/-OOr/-Ar/-Or ekleri diğer lehçelerden farklı bir durum göstermektedir. Bir diğer farklılık ise bazı Kıpçak grubu lehçelerinin 3. şahıs çekimleri ile Kırgız ve Altay Türkçelerinde 3. çokluk şahıs çekimlerinde karşımıza çıkan –ş- ekidir. Bu farklılıkların nedenlerini ve görülen fonetik farklılıkları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Tuva Türkçesinde şahıs gösterimi eklerle yapılmamaktadır. Çünkü bu lehçede zamirler henüz ekleşmemiştir. 1. ve 2. şahıslar için şahıs ifadesi zamirler vasıtasıyla verilir. 3. Tekil şahıs eksiz, çokluk şahıs ise eksiz ya da çokluk ekiyle ifade edilir:

*Men baza inçar bodap tur **men** oglum* ‘Ben de öyle düşünüyorum oğlum.’,
Sumkazından solun uştup kelir ‘Çantasından gazete çıkarır.’ (Arıkoğlu, 2007: 1193).

Oğuz grubu Türk lehçelerinde 1. ve 2. teklik şahısların, Azerbaycan Türkçesi dışında, dar-yuvarlak ünlülü biçimleri bulunmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde bu eklerin yalnız düz-geniş ünlülü biçimleri kullanılmaktadır:

Az. almışam ‘almışım’, geçmişäm ‘geçmişem’, almışsan ‘almışsın’, geçmişsän ‘geçmişen’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 206).

1. çokluk şahıs ise Azerbaycan Türkçesinde iyelik kökenli olan –(I)G/-(U)G ekiyle verilir⁹:

Az. geçmiş-ik ‘geçmişiz’, oxumuş-ug (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 206).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Karakalpak, Nogay Türkçelerinde 3. şahıslarda görülen –t/ -DI/ -DU ekleri, kip eklerinin oluşumunda yer alan *tur-* yardımcı fiilinin kalıntılarıdır:

Kırg. kelip cat-a-**t** (< kelip yat-a tur-) ‘geliyor’ (Çengel, 2007: 518), Kkp. ol alad**ı** (< ol al-a tur-) ‘o alıyor’ (Uygur, 2007: 587), Nog. barıpt**ı** (< bar-ıp tur-) ‘varmış’ (Akbaba, 2007: 642).

Ayrıca, fiillere gelerek eylemin birden çok özne tarafından birlikte yapıldığını ifade eden –ş- işteşlik eki, bu özelliğiyle çokluk anlamını da yüklenerek Özbek, Uygur, Kırgız

⁹ Ekin kökeniyle ilgili görüşlere *İyelik Kökenli Şahıs Ekleri* bahsinde değinilecektir.

ve Altay Türkçelerinde 3. çokluk şahıs çekimlerinde kullanılmaya başlamıştır (Ulutaş, 2007: 2):

Kırg. unut-**uş**-tu ‘unnuttular’ (Çengel, 2007: 515), küt-**iş**-yaptı ‘bekliyorlar’ (Öztürk, 2007: 325), Uyg. ber-**iş**-ti ‘gittiler’ (Ersoy, 2007: 386), Alt. ber-**iş**-ti ‘verdiler’ (Ulutaş, 2007: 2).

Fiil çekimlerinde 3. teklik şahıs, tüm lehçelerde eksiz olarak karşılanmaktadır. 3. çokluk şahıs eki ise Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçeleri dışındaki lehçelerde hem eksiz hem de çokluk eki olan –lAr (ve alafonları)’dır. Zikredilen lehçelerde ise 3. çokluk şahıslar eksiz olarak karşılanmaktadır.

Altay Türkçesinde 2. çokluk şahıslarda görülen g’li biçimler genel Türkçede yaygın olarak görülen $\eta > g$ değişimi olarak değerlendirilebilir: Alt. alıptırın ‘almışsın’, ama alıptırigar / alıptıriraar ‘almışsınız’.

1.2.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Bu ekler de aslında birer iyelik eki iken zamanla (1. çokluk şahıs ve 3. şahıslar dışında) fiil çekimlerinde şahıs gösteren ekler olarak da kullanılmaya başlamıştır. Kuzey-doğu grubu dışındaki lehçelerin 1. çokluk şahıs çekiminde görülen –k ekinin ise kökeni bir iyelik ekine dayanmamaktadır. Korkmaz (2009: 572), Ergin (2005: 287), Vural ve Böler (2012: 215); –k şahıs ekinin bütün şahıs ekleriyle çekime giren –dUk (men ya kurduk ‘ben yay kurdum’ gibi) çokluk birinci şahıs ekindeki –k’nın bulaşma (contamination) yoluyla –DI geçmiş zaman kipine aktarılmasının, -k’yı çokluk çekiminde şahıs eki durumuna getirdiği konusunda hemfikirdirler. Ayrıca Başdaş ‘*Türkçede Organ Adlarında Kelime Sonu –k Ünsüzü ve Çokluk*’ adlı çalışmasında (2006), -k ünsüzüyle biten 43 organ adınının 32’sinin vücuttaki çift organları karşıladığını dile getirir. Bu sonuçtan hareketle –k’nın çokluk ifade eden görevi düşünüldüğünde –dUk ekinde bulunan –k ünsüzünün bulaşma yoluyla 1. çokluk şahısı ifade etmesi tesadüfi olmamalıdır kanatindeyiz.

Eklerin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Lehçe	1.T.Ş	2.T.Ş.	3.T.Ş	1.Ç.Ş	2.Ç.Ş.	3.Ç.Ş.
TT.	-m	-n	-Ø	-k	-nIz/-nUz	-lAr
Gag.	-m	-n	-Ø	-k	-nIz/-nUz	-lAr
Az.	-m	-n	-Ø	-ğ/-k	-nIz/-nUz	-lAr
Trkm.	-m	-ŋ	-Ø	-k	-nIz/-nUz	-lAr
Kzk.	-m	-ŋ	-Ø	-k/-q	-ŋdAr	-Ø
Kırg.	-m	-ŋ	-Ø	-k	-ŋAr	-Ø/-ş
Kkp.	-m	-ŋ	-Ø	-k/-q	-ŋIzlAr	-Ø
Nog.	-m	-ŋ	-Ø	-k	-ŋIz	-Ø
Tat.	-m	-ŋ	-Ø	-k/-k̆	-ğIz	-lAr
Bşk.	-m	-ŋ	-Ø	-k/-q	-ğIz/-gÜz	-lAr/-DAr/-zAr
Kır.-Tat.	-m	-ŋ	-Ø	-k/-q	-ŋIz	-lAr
Krç.-Blk.	-m	-ŋ	-Ø	-k/-q	-gIz/-gUz	-lA
Kmk.	-m	-ŋ	-Ø	-k/-q	-gIz/-gUz	-lAr
Öz.	-m	-ng	-Ø	-k	-ngiz	-lär
Uyg.	-m	-ŋ	-Ø	-k/-q	-ŋiz/-ŋlAr	-lAr/-ş
Alt.	-m	-ŋ	-Ø	-bIs/-s/-As/-Os	-gOr/-AAr/OOr/-Ar/-Or	-lAr/-DAr/-lOr/-DOOr/-ş
Hks.	-m	-ŋ	-Ø	-bıs/-bİs	-ŋAr	-lAr
Tuv.	-m	-ŋ	-Ø	-vIs/-vUs	-ŋAr	-lAr

Tablo 12: İyelik Kökenli Şahıs Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzey-doğu grubunda 1. çokluk şahıs çekimlerinde görülen 1. çokluk şahıs zamirinden gelişerek oluşan ekler bu grubu diğer lehçe gruplarından ayıran karakteristik bir özelliktir. Bu gruptaki *biz* zamirinden eklenen şekillere karşılık diğer bütün lehçelerde –duk partisip ekinin bir kalıntısı olan –k’lı şekiller kullanılmaktadır.

Kırgız, Uygur ve Altay Türkçelerinde 3. çokluk şahıs çekimlerinde işteş çatı eki –ş-‘nin kalıntılarını görmek mümkündür.

Tatar, Başkurt, Karaçay-Balkar, Kumuk ve Altay Türkçelerinde 2. çokluk şahıslarda görülen g’li biçimler genel Türkçede görülen ŋ > g değişimi olarak değerlendirilebilir: Tat. *anladın* ‘anladın’ krş. *anladığınız* ‘anladınız’, Bşk. *aldın* ‘aldın’ *aldığınız* ‘aldınız’, Krç.-Blk. *bardın* ‘vardın’ krş. *bardığınız* ‘vardınız’.

1.2.2. Bildirme Kipleri

1.2.2.1. Geçmiş Zaman Kipleri

-DI / -DU

Ekin kökeni birçok bilgin tarafından fiilden isim yapma eki –ut ile açıklanmıştır. Fiil çekiminde şahıs eklerinin iyelik ekleriyle aynı olması bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Göktürk Türkçesinde r, l, n seslerinden sonra ekin t ile (körti, altı, kılntım); diğer seslerden sonra d ile (keçdimiz, aşdımız) gelmesi de aynı görüşü destekler. Çünkü r, l, n'den sonra t sesi Türkçede doğrudan doğruya gelebilmekte (art, alt, ant); iyelik eklerinin eklenmesi halinde t, iki ünlü arasında kalmadığı için tonsuzluğunu koruyabilmektedir (KTLG, 2006: 29).

Kuznetsov ise –DI geçmiş zaman ekiyle –DUk geçmiş zaman sıfat-fiil eki arasındaki paralellığe dikkat çekerek bu iki ekin aynı kökten geldiğini dile getirir. Ona göre bu iki ek de ‘bitmek, sona ermek’ anlamındaki *tüke* (ilkin belki de *tük*) kelimesinin kısalmış şeklidir (Kuznetsov: 1995: 209). Kuznetsov, ekin yuvarlak ünlülü biçimlerinin (-DU) yüzyıllar sonra ortaya çıkmış olmasını ise 3. Teklik şahıs ekinin yazımına bağlar.

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

TT.	-DI	-DU	-	-	-	-
Gag.	-DI	-DU	-	-	-	-
Az.	-dI	-dU	-	-	-	-
Trkm.	-dI	-dU	-	-	-	-
Kzk.	-DI	-	-	-	-	-
Kırg.	-DI	-DU	-	-	-	-
Kkp.	-DI	-	-	-	-	-
Nog.	-DI	-	-	-	-	-
Tat.	-DI	-	-	-	-	-
Bşk.	-DI	-DU	-nI	-nU	-zI	-zU
Kır.-Tat.	-DI	-	-	-	-	-
Krç.-Blk.	-dI	-dU	-	-	-	-
Kmk.	-dI	-dU	-	-	-	-
Öz.	-di	-	-	-	-	-
Uyg.	-Di	-DU	-	-	-	-
Alt.	-DI	-	-	-	-	-
Hks.	-DI	-	-	-	-	-
Tuv.	-DI	-DU	-	-	-	-

Tablo 13: -DI Geçmiş Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-DI geçmiş zaman kipi çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır. Görülen tek fark ekte bulunan ünsüzün ünsüz benzeşmesine uğrama derecesi ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyup uymamasından ileri gelir:

Oğuz grubu Türk lehçeleridne -DI geçmiş zaman ekinin yuvarlak ünlülü biçimleri de vardır. Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde ek, tonluluk-tonsuzluk uyumlarına girmez:

TT. geçtim, aldım, gördüm, Gag. aldım, sattım, büüttüm ‘büyüttüm’ (Özkan, 2007: 123), Az. getdim, düşdük (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 206), Trkm. dikdim, uçdum (Kara, 2007: 265).

Kıpçak grubu lehçelerinden Kazak, Karakalpak Nogay, Tatar ve Kırım-Tatar Türkçelerinde –DI geçmiş zaman ekinin dar-yuvarlak ünlülü biçimleri bulunmaz:

Kzk. tüşindim ‘düşündüm’, küttim ‘bekledim’ (Tamir, 2007: 461), Kkp. içtim ‘içtim’, küldiñ ‘güldün’ (Çengel, 2007: 316), Nog. şeştım ‘çözdüm’, üzdiñ ‘kestin’ (Akbaba, 2007: 640), Tat. kittëm ‘gittim’, kürdë ‘gördü’ (Öner, 2007: 716), Kır-Tat. kettim ‘gittim’, küldim ‘güldüm’ (Yüksel, 2007: 852).

Ekin dar-yuvarlak ünlülü biçimleri Kırgız, Başkurt, Karaçay Malkar ve Kumuk Türkçelerinde bulunur. Ayrıca Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde ek, tonluluk-tonsuzluk uyumlarına girmez:

Kırg. baştadık ‘başladık’ (Çengel, 2007: 316), unuttum, Bşk. qayttı ‘döndü’, küttük ‘bekledik’ (Başkurt, 2007: 776), Krç-Blk. aytdım ‘söyledim’, kördüm ‘gördüm’ (Tavkul, 2007: 911), Kmk. aldım, gördüm (Pekacar, 2007: 988).

Başkurt Türkçesinde ünlüyle biten fiillerden sonra ekin n’li; r, w, y, z ünsüzleri ile biten kelimelerden sonra z’li; l, m, n, ŋ akıcı ünsüzlerinden sonra ekin d’li ve tonsuz ünsüzle biten kelimelerden sonra ekin t’li biçimleri kullanılır:

Bşk. yazım ‘yazdım’, başlanım ‘başladım’ (Ersoy, 2007: 776).

Kuzeydoğu grubu lehçelerinde ek, tonluluk-tonsuzluk uyumlarına girer. Ekin dar-yuvarlak ünlülü biçimi ise sadece Tuva Türkçesinde görülür:

Alt. açtım, boldı ‘oldu’ (Dilek, 2007: 1045), Hks. sattı, küldi ‘güldü’ (Arıkoğlu, 2007: 1111), Tuv. baştadı ‘başladı’, tuttu (Arıkoğlu, 2007: 1186).

İşlevleri

Kipin çağdaş Türk lehçelerindeki en yaygın işlevi, sözün konuşulduğu andan önceki bir zamanda ortaya çıkan, bizzat şahit olunan veya bilinen bir kılış ve oluşu anlatmak için kullanılmasıdır. Yaygın olmamakla birlikte bazı yazı dillerinde şart, istek, emir şeklinde tasarlanan kılış ve oluşlar da bu kiple anlatılır (KTLG, 2006: 21):

Az. Molla Näsreddin o vaqta qädär dovşan görmädiyi üçün ‘Şähärdä göstärräm, bälkä bilän **oldu**.’ Deyä torbaya qoyub evä gätirir. (Molla Nasrettin o vakte kadar tavşan görmediği için ‘Şehirde gösteririm, belki bir bilen olur.’ Diyerek torbaya koyup eve getirir.)

Tkm. Daat yeteveriñ, **öldürdiler**. (İmdat, yetişin, öldürecekler.), Kum. Zamanında, **çaçdıñ – utduñ, çaçmadıñ – utdurdıñ** (Zamanında ekersen kazanırsın, ekmezsen kaybedersin.), Nog. Tınlamasañ, **bardım** da **ayttım** dedi ol (Dinlemezsen gider, söylerim dedi o.), Alt. Ćazap tut, kolumdı **sındırdıñ** (Dikkatli tut, elimi kıracaksın.), Tuv. **Düştüñ** halak (Düşeceksin.).

Az. Äğär tutub **gätirdin**, qızım Mähbub xanımın kabinini käsdirib veräcäyäm sänä. (Eger tutup getirirsen, kızım Mahbub Hanımın nikâhını kıydırıp sana vereceğim), Kum. Munu kişige **bildirdiñ – bitdi** işiñ. (Bunu birine söylersen işin biter.), Kkp. Miymanlar kelmey atır, **keldi** – toydu baslap jiberemiz. (Misafirler gelmedi, gelselerdi toyu başlatacaktık.), Krm. Aydınız balalar **kettik**. (Haydi çocuklar gidelim), Tat. Äydä **kittik** urmanga. (Haydi ormana gidelim.), Kum. Tamam oturğanıbiz, **turduq!** (Yeter oturduğumuz, kalkalım!) (KTLG, 2006: 26-27).

-(G)An

Çağdaş Türk lehçelerinin büyük bir kısmında kullanılan bu kip Türkiye, Azerbaycan ve Gagauz Türkçelerinde görülmez. Bu ek Türkmen Türkçesi hariç diğer Oğuz grubunda bulunmadığı gibi Çağatay Türkçesine gelinceye kadar tarihi yazı dillerinde de yoktur. Diğer Oğuz lehçelerinde bulunmayan söz konusu kipin Türkmen Türkçesinde bulunuşu da Çağatay Türkçesinin etkisine bağlıdır (KTLG, 2006: 63).

Bu ekin oluşumuyla ilgili çeşitli açıklamalar yapılmıştır: Bang, ekin –ığ/-ig ‘fiilden isim yapma eki ve –an/-en (kılıpan < kılıp-an ekindeki unsur) biçiminde açıklamıştır. Ramstedt, –ğan/-gen < –ğa (Mançu: ka, xa) –n ‘geçmiş zaman partisibi’

(Çuvaşça: n, nā) eklerinin birleşimi sonucunda oluştuğunu belirtirken Eraslan bu görüşü ‘-n fiilden isim yapma ekini -ğan/-gen isim-fiil eki içinde aramak ve ondan meydana gelmiş kabul etmek, öncelikle malzemeye ve Türk dili hakkındaki bilgilerimize uygun düşmemektedir.’ diyerek eleştirmiştir (Bayraktar, 2004: 74-75).

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I – Fiil adlı eserde de Bang-‘ın görüşüne benzer bir görüş şu şekilde dile getirilmektedir: Eski Türkçede fiilden isim yapma görevinde kullanılan –GII ve –GmA eklerindeki g unsurundaki gibi –GAn ekindeki g unsuru da Eski Türkçede fiillerden işlek olarak isim türeten –g ekidir. Ayrıca aynı eklerdeki +II ve +mA unsurları Eski Türkçede ‘ve’ anlamı da veren pekiştirici unsurlar olduğu gibi –GAn’daki +An da pekiştirici ektir (KTLG, 2006: 64).

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Trkm.	-An(dır)	-	-
Kzk.	-GAn	-	-
Kırg.	-GAn	-GOn	-
Kkp.	-GAn	-	-
Nog.	-GAn	-	-
Tat.	-GAn	-	-
Bşk.	-GAn	-	-
Kır.-Tat.	-GAn	-	-
Krç.-Blk.	-gAn	-	-hAn
Kmk.	-gAn	-	-
Öz.	-Gän	-	-
Uyg.	-Gän	-	-
Alt.	-GAn	-GOn	-
Hks.	-(g)An, -ken	-	-xan
Tuv.	-(G)An	-	-

Tablo 14: -(G)An Geçmiş Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(G)An geçmiş zaman kipi Oğuz grubu Türk lehçelerinde sadece Türkmen Türkçesinde görülür. Batı Türkçesinin genel bir özelliği olarak ekteki G sesi düşürülmüştür:

Trkm. başlaan(dır)sın (KTLG, 2006: 35).

Kip Kıpçak grubu Türk lehçelerinin tamamında görülür ve ek başındaki –G sesi korunmuştur. Kipin yuvarlak ünlülü biçimi sadece Kırgız Türkçesinde görülür. Karaçay-Balkar Türkçesi ve Kumuk Türkçesinde ek tonluluk-tonsuzluk uyumuna uymaz:

Kzk. tusingenmin ‘anlamışım’, kütken-min ‘düşünmüşüm’ (Tamir, 2007: 461), Kırg. baştağanmin ‘başladım’, unutkanmin ‘unuttum’, ötkönmin ‘geçtim’ (Çengel, 2007: 516), Kkp. külgenmen ‘gülmüşüm’, atqanman ‘atmışım’ (Uygur, 2007: 586), Nog. işkenmen ‘içmişim’, bergenmen ‘vermişim’ (Akbaba, 2007: 641), Tat. açkanmin ‘açmışım’, ösken ‘büyümüş’ (Öner, 2007: 716), Bşk. sıqmaganhıñ ‘çıkamamışsın’, yutalqanhıñ ‘kaybetmişsin’ (Ersoy, 2007: 777), Kır-Tat. bilgenmin ‘bilmişim’, tüşkenim ‘inmişim’ (Yüksel, 2007: 852), Krç-Blk. bergenme ‘vermişim’, aythanma ‘söylemişim’ (Tavkul, 2007: 916), Kmk. görgenmen ‘görmüşüm’, içgenmen ‘içmişim’ (Pekacar, 2007: 988).

Kuzey-doğu grubu lehçelerinin tamamında kip kullanılmaktadır. Kipin yuvarlak ünlülü biçimleri sadece Kırgız Türkçesinde görülür. Tuva ve Hakas Türkçelerinde ünlü ile biten fiillere geldiğinde ekin ünsüzü düşer. Ek bütün lehçelerde kalınlık-incelik ve tonluluk-tonsuzluk uyumlarına girer:

Alt. alğanım ‘aldım/ almışım’, içkem ‘içtim/ içmişim’, körgön ‘gördü/ görmüş’ (Dilek, 2007: 1045), Hks. pastaabın ‘başladım/başlamışım’, körgen ‘gördü/ görmüş’, kisken ‘giydi/ giymiş’ (Arıkoğlu, 2007: 1112), Tuv. körgen men ‘gördüm/ görmüşüm’, baştaan men ‘yönettim/ yönetmişim’, çorupkan ‘gitmiş’ (Arıkoğlu, 2007: 1187).

İşlevler

Bu kip, sözün konuşulduğu andan daha önceki bir zamanda ortaya çıkan ve sonradan farkedilen veya başkasından öğrenilen kılış ve oluşları anlatmada kullanılır. Ekin bizzat şahit olunan oluş ve kılışları anlatmada kullanılması seyrek olarak görülür:

Tkm. Berdi gün doğsa daa **turan** dääldir, hääzirem **yatandır**. (Berdi, gün doğduğu halde kalkmadı, o hala yatıyor.)

Uyg. Bu maqalini Qudret **yazğan**. (Bu makaleyi Kudret yazdı.)

Krç.-Mlk. Çakırılmağay bugün da toyğa nek **kelgense**. (Çağırılmadığın halde bugün düğüne niçin geldin!)

Kum. Men şolay yawluqnu bir zamanda da **görmegenmen**. (Ben hiç böyle bir mendil görmedim.)

Krg. Alay eç teke aytpay **ketişken**. (Hiçbir şey söylemeden gittiler.)

Alt. Men bılıtır adamla tayğada aň **anđadağam**. (Ben geçen yıl babamla ormanda av avladım.)

Hak. Kücüges, xoriğıp pulunzar **talasxan**. (Kücüges, korkarak köşeye sıkıştı.) (KTLG, 2006: 57-32).

-(I)p (+ tur-)

-(I)p (+ tur-) geçmiş zaman kipi Göktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde yoktur; Harezm, Kıpçak ve Eski Türkiye Türkçesi dönemlerinde ortaya çıkmıştır (KTLG, 2006: 89). Ek, -p zarf-fiil eki¹⁰, *tur-* yardımcı fiili ve geniş zaman ekinin birleşiminden meydana gelmiştir.

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Az.	-(y)lb	-(y)Ub
Trkm.	-(I)pdIr	-(U)pdIr
Kzk.	-(I)ptI	-
Kırg.	-(I)p(tIr), -(I)pIr	-(U)p(tUr), -(U)pUr
Kkp.	-(I)p(tI)	-
Nog.	-(I)p(tI)	
Krç.-Mlk.	-(I)p(dI)	-(U)p(dU)
Öz.	-(i)b(di)	-
Uyg.	-(I)p(tI)	-(U)p(dU)
Alt.	-(I)(p)tIr	-(U)(p)tIr
Hks.	-(p)tIr	-
Tuv.	-(I)ptIr	-(U)ptUr

Tablo 15: -(I)p (+tur-) Geçmiş Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kip; Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Yeni Uygur, Karaçay-Balkar, Nogay, Kırgız, Karakalpak, Kazak, Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde kullanılmaktadır.

-(I)p (+ tur-) geçmiş zaman kipi Oğuz grubu Türk lehçelerinden Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde görülür. Azerbaycan Türkçesinde -p zarf-fiiliyle birleşerek kip oluşturan *tur-* fiili tamamen düşmüştür. Ayrıca -p zarf-fiil eki yardımcı ünlüsünü bünyesine katmıştır:

Az. başlayıb ‘başlamış’, Trkm. gelipdirsın ‘gelmişsin’ (KTLG, 2006: 69, 70).

¹⁰ -p zarf-fiil ekinin kökeni hakkındaki görüşler *Zarf-Fiiller* bölümünde verilecektir.

Kip, Kıpçak grubu lehçelerinden yalnızca Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde görülür. Ekin dar-yuvarlak şekilleri sadece Kırgız Türkçesinde görülür:

Kaz. ketiptin ‘doğmuşum’, Kırg. külüptürsün ‘gülmüşsün’, Kkp. bilipsen ‘bilmişsin’, Nog. bilipsin ‘bilmişsin’, Krç.-Blk. kırıptı ‘girmiş’ (KTLG, 2006: 69-70).

-(I)p (+ tur-) biçimli geçmiş zaman kipi Kuzey-doğu lehçelerinin tamamında görülür. Ekin yuvarlak ünlülü şekilleri Tuva Türkçesinde görülür:

Alt. biliptirin ‘bilmişim’, Hks. pastaptır ‘başlamış’, Tuv. körüptür sen ‘görmüşsün’ (KTLG, 2006: 70-71).

İşlevler

Bu kip tüm lehçelerde sözün konuşulduğu andan daha önceki bir zamanda ortaya çıkan, başkasından öğrenilen veya sonradan fark edilen kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır (KTLG, 2006: 85).

-mİş

Ekin kökeniyle ilgili görüşleri Eraslan şu şekilde sıralamaktadır: Eski Türkçeden beri hem isim-fiil eki hem de geçmiş zaman şekil ve zaman eki olarak kullanılan –mİş/-mİş ekini Bang, –mİş/-mİş < -m ‘fiilden isim yapma eki’ –ş ‘fiilden isim yapma eki’ şeklinde; Ramstedt ise –mİş/-mİş < -m ‘fiilden isim yapma eki’ +iş ‘iş, şey’ şeklinde izah etmek istemişlerdir. Bu izahları benimseyen C. Brockelmann, -m ve –ş eklerinin başlangıçta zamansız mücerret fiilden isim teşkil ettikleri halde, sonradan birlikte geçmiş zamana kaydıklarını ileri sürer (Eraslan, 1980: 41). Eraslan ise ‘...her iki ekin de Türkçede canlı olduklarına işaret ederek bu iki ekin üst üste gelmeleri için inandırıcı bir sebep bulmak gerekir.’ diyerek bu görüşlere karşı çıkar (Eraslan, 1980: 41).

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

TT.	-mİş	-mUş	-	-	-	-	-	-
Gag.	-mİş	-mUş	-	-	-	-	-	-
Azr.	-mİş	-mUş	-	-	-	-	-	-
Öz.	-mİş	-	-	-	-	-	-	-
Uyg.	-mİş(tur)	-	-	-	-	-	-	-
Tuv.	-mİşaan	-mUşaan	-bİşaan	-bUşaan	-pİşaan	-pUşaan	-vİşaan	-vUşaan

Tablo 16: -mİş Geçmiş Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mİş geçmiş zaman kipi Türkmen Türkçesi dışında bütün Oğuz lehçelerinde, Karluk lehçelerinin tamamında ve Kuzey-doğu grubu lehçelerinden Tuva Türkçesinde görülür. Ekin Oğuz grubundan Türkmen Türkçesinde görülmemesi Çağatay Türkçesinin yoğun etkisine bağlanabilir. Ekin Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinde sadece Tuva Türkçesinde görülmesi, Karluk grubu Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde sadece üçüncü şahıslarda görülmesi, diğer lehçelerde bu ekin yerine –GAn’lı ve –(I)p(tur-)’lı şekillerin kullanılması (KTLG, 2006: 107) gibi durumlar eki Oğuz grubuna özgü hale getirmiştir.

Oğuz grubu lehçelerinden Türkmen Türkçesinde görülmeyen bu ek diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinde hem düz-dar hem de dar-yuvarlak biçimleriyle bulunur:

TT. almış, olmuş, Gag. koşmuş, geçmiş, Az. almış, tökmüş.

Kip, Karluk grubu lehçelerinde sadece ince ve düz-dar ünlülü biçimiyle görülür:

Öz. almış, bolmiş ‘olmuş’, Uyg. bilmiş, qoşmiş ‘koşmuş’.

Kuzey-doğu grubu lehçelerinden sadece Tuva Türkçesinde görülen kip, kalınlık-incelik uyumu dışında kalan –aan unsuruyla genişlemiştir. E.B. Salzıymaa’ya göre bu unsur çağ ‘zaman’+ ın vasıta hali ekinin kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır (KTLG, 2006: 108). Tuva Türkçesinde ekin çağ ‘çağ, zaman’ ve +ın ‘vasıta hali eki’ ile genişlemiş biçimi kullanılmaktadır (Sat, 1964: 185, Akt. Arıkoğlu, 2007: 189). Ayrıca ünsüz benzeşmesine bağlı olarak kipin b’li, p’li, v’li şekilleri ortaya çıkmıştır:

Tuv. bilbişaan ‘bilmiş’, çurttavışaan bis ‘oturmuşuz’, tutpuşaan men ‘tutmuşum’.

İşlevler

Bu kip tüm lehçelerde sözün konuşulduğu andan daha önceki bir zamanda ortaya çıkan, başkasından öğrenilen veya sonradan fark edilen kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır (KTLG, 2006: 105).

-CIK

-CIK geçmiş zaman kipi sadece Hakas ve Tuva Türkçelerinde görülür. –Cik geçmiş zaman kipinde de şahıs eki olarak zamirler ve zamir kökenli ekler kullanıldığına göre bu ekin aslında bir sıfat-fiil eki olduğunu düşünebiliriz. Genel Türkçe y-‘nin Tuva

ve Hakas Türkçelerinde ç-‘ye döndüğü göz önünde bulundurulunca bu ekin Eski Uyğurcada işlek olarak kullanılan –yUk’tan geldiği kabul edilebilir (KTLG, 2006: 116).

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Hakas Türkçesi	-CIk, -CIh	-	-	-
Tuva Türkçesi	-Cık	-Cuk	-jIk	-jUk

Tablo 17: -CIk Geçmiş Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Ekin dar-yuvarlak ünlülü biçimleri Tuva Türkçesinde görülür:

Hks. pastacıh men ‘başlamışım’, körcik men ‘görmüşüm’, Tuv. baştajık sen ‘başlamışsın’.

İşlevler

Bu kip sözün konuşulduğu andan daha önce ortaya çıkan, sonucu hayret, şaşkınlık uyandıran bir kılış ve oluşu anlatmak için kullanılır:

Hak. Yakra, kün xaydi alış **parcix**. (Hayret, günler nasıl değişmiş)

Tuv. Silerge murnunda **çuğaalajık** men çop. (Size önceden söyledim ya.) (KTLG, 2006: 116).

-çU

Bu ek yalnızca Kırgız Türkçesinde görülür. Ek tonlu-tonsuz uyumuna ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz. Kipin –G fiilden isim yapma ekiyle oluşturulmuş isimlere –çU isimden isim yapma ekinin getirilmesi ve –G ekinin zamanla düşmesi ile ortaya çıktığını söyleyebiliriz (KTLG, 2006: 124).

Kip, geçmişte sürekli olarak tekrarlanan ve alışkanlık halinde getirilen kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır:

Biz ar dayım Isık Köldö es **alçubuz**. (Biz daima Isık Köl’de tatil yapardık.) (KTLG, 2006: 120).

-AtIn, ytIn

Ek yalnızca Kazak Türkçesinde görülür. –AtIn / ytIn eki, ‘fiil + A zarf-fiil eki + turgan’ formülünden kipleşmiştir.

Bu kip de geçmişte sürekli yapılan ve alışkanlık haline getirilen kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır:

Künde tüste tamaq aparıp **beretinmin**. (Her gün öğle vakti yemek götürüyorlardı.) (KTLG, 2006: 122).

-CAŋ

Yalnızca Hakas Türkçesinde görülen bir geçmiş zaman kipidir. Kipin –G fiilden isim yapma ekiyle oluşturulmuş isimlere –CAŋ isimden isim yapma ekinin getirilmesi ve –G ekinin zamanla düşmesi ile ortaya çıktığını söyleyebiliriz (KTLG, 2006: 124).

Bu kip de geçmişte sürekli yapılan ve alışkanlık haline getirilen kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır:

Tardan ipçĭ kĭçĭgden **toğıncaŋ** (Tardan Hanım küçüklüğünden beri çalışmış.) (KTLG, 2006: 123).

1.2.2.2. Şimdiki Zaman Kipleri

Şimdiki zaman kipi oluşturma yolunu iki genel başlık altında toplayabiliriz:

1.2.2.2.1. Zarf-Fiil Ekleriyle Oluşturulan Şimdiki Zaman Kipleri

Çağdaş Türk lehçelerinde görülen şimdiki zaman kiplerinin çoğunun ‘fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil + geniş zaman eki’ formülü ile oluşturulduğu görülür. Bu formüldeki zarf-fiil –a veya –p zarf-fiillerinden biri olmak durumundadır:

	-A Zarf-Fiili İle Yapılan Şekiller			-p Zarf-Fiili İle Yapılan Şekiller			
	tur-+geniş zaman	yori-+geniş zaman	yat-+geniş zaman	tur-+geniş zaman	yori-+geniş zaman	yat-+geniş zaman	o(l)(t)ur-+geniş zaman
T.T.	-	-(I/U)yor	-	-	-	-	-
Gag.	-	-Ar	-	-	-	-	-
Az.	-	-(y)Ir/ -(y)Ur	-	-	-	-	-
Trkm.	-	-yAAr	-	-p duur	-	-p yatır	-p otur
Kzk.	-A/-y(dI)	-	-A jadır	-p tur	-p jür	-p jadır	-p otur
Krg.	-A/-O/-y(t)	-	-A cata(t)	-p tura(t)	-p cürö(t)	-p cata(t)	-p oltıra(t)
Kkp.	-A/-y(dI)	-	-	-p tur(iptı)	-p jür	-p atır	-p otur
Nog.	-A/-y(dI)	-	-A yatır	-p turı	-p yüri	-p yatır	-p oltırı
Tat.	-A, -y	-	-	-p tūra	-		
Bşk.	-A, -y	-	-A/y yata	-p tūra	-p yürüy	-p yata	-p ultıra
Kr.-Tat.	-A, -y	-	-A/y yatır -A/y yata	-p tura	-p yüre	-p yata	-p otura
Krç.Mlk.	-A/-y (tura)(dI)	-	-	-p tura(dı)	-	-	-
Kmk.	-A/-y (tur)(dİr)	-	-	-p tura(dır)	-	-	-
Öz.	- ä(di) -y(di)	-	-yöp(ti) -(ä)yatır (ä)yatib(di)	-	-	-	-
Uyg.	-i(dI, dU)	-	-	-p turi(du), -p turup(tu)	-p yüri(du) pyürüp(tu)	-vati(du) -p yati(du)	-p olturi(di) -p oturup(tu)
Alt.	-At/ Ot/ -yt	-	-	-p turu	-p cür(ü)	-p çat	-p otur(u)
Hks.	-(A)dİr	-	-	-(p) tur	-(p) çör	-pçA(dİr)	-p odır
Tuv.	-A/I/U/ y-dİr	-	-	-p tur(ar)	-p çor, -p çoruur	-p çıdır -p çıdar	-p olur, -p olurar

Tablo 18: Zarf-Fiil Ekleriyle Oluşturulan Şimdiki Zaman Kiplerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Tablo 18’de görülen altı başlık altında değerlendirebileceğimiz ve birbirinden farklı olarak görülen şimdiki zaman eklerinin ortak bir dil mantığı içinde oluşturulduğu açıkça görülür. Türkçenin bu ortak mantığı bir zarf-fiil ekiyle fiili isimleştirme ve bir yardımcı fiil vasıtasıyla bu gövdeyi tekrar fiilleştirme esasına dayanır. Aslında var olan tek farklılık lehçelerin zarf-fiil ve yardımcı fiil seçimindeki farklılıktan ibarettir.

‘-A + yori- + geniş zaman eki’ formülüyle yapılan şimdiki zaman kipi sadece Oğuz grubu Türk lehçelerinde görülür. Türkmen ve Gagauz Türkçelerinde ekin yalnızca

düz-geniş ünlülü biçimleri kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde kullanılan –Ir/-Ur şimdiki zaman kip ekinin kökeni ise tartışmalıdır. Vahit Türk (1999: 311), Azerbaycan sahasında şimdiki zaman için ayrı bir ek oluşmadığını, geniş zaman ekinin dar ünlülü biçimlerinin (-Ir/-Ur) şimdiki zaman için, geniş ünlülü biçimlerinin (-Ar) ise geniş zaman için kullanıldığını söyler. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I-Fiil* adlı eserde ise Azerbaycan Türkçesinde görülen bu kipin tıpkı Türkmen ve Gagauz Türkçelerinde görülen geniş ünlülü biçimler gibi ‘-A + yor- + geniş zaman eki’ formülünün fonetik bir basamağı olduğu belirtilmiştir (KTLG, 2006: 243). Farklı zarf-fiiller ve yardımcı fiiller kullanılsa da çağdaş Türk lehçelerinin tamamında aynı yapıdaki şimdiki zaman kiplerinin kullanıyor olması ikinci görüşü destekler niteliktedir.

‘-A + turur + geniş zaman eki’ formülüyle oluşturulan şimdiki zaman eki Oğuz grubu Türk lehçeleri dışında bütün çağdaş Türk lehçelerinde görülmektedir. Zarf-fiil eki ünsüzlerden sonra –A, ünlülerden sonra –y’dir. Buradaki ve diğer kiplerdeki y ünsüzünün ünlü ile biten fiillere ünlü zarf-fiil ekinin getirilmesiyle ortaya çıkan, ünlü zarf-fiil ekinin düşmesi sonucu zarf-fiil görevi üstlenen yardımcı ünsüz olduğu düşünülebilir. Yine birçok lehçede 3. şahıs çekimlerinde ortaya çıkan –DI/-Dİ vb. ekleri *tur-* yardımcı fiili ile –r geniş zaman ekinin kalıntılarıdır. Kırım-Tatar, Başkurt, Tatar Türkçelerinde turur yardımcı fiilinden hiç iz kalmamıştır (KTLG, 2006: 200).

‘-A + yat- + geniş zaman eki’ formülüyle oluşturulan şimdiki zaman kipi Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız, Nogay, Başkurt ve Kırım-Tatar Türkçelerinde görülmektedir. Kırgız Türkçesindeki y > c ve Kazak Türkçesindeki y > j değişimleri nedeniyle yat- fiilinin cat- ve jat- biçimleri ortaya çıkmıştır. Yine Oğuz grubu dışındaki lehçelerde görülen yardımcı fiil sonundaki ünlüler geniş zaman ekinin kalıntıları olarak dikkat çeker.

Aynı formülün Karluk grubu Türk lehçelerindeki kullanımı sadece Özbek Türkçesinde görülmektedir. -(ä)yatib(di) ya da bunun kısaltılmış biçimi olan -yap(ti) eklerinde de görüldüğü üzere kip –p zarf-fiil ekiyle genişletilmiştir. Ayrıca bu kipin Kuzey-doğu grubu lehçelerinde kullanımı görülmemektedir. –p zarf-fiil ekiyle yardımcı fiili genişletme özelliği Karluk grubunda diğer şimdiki zaman kiplerinde de görülür.

‘-p + tur- + geniş zaman eki’ formülü ise Oğuz grubu Türk lehçelerinden sadece Türkmen ve Karluk grubu Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçelerinde görülür. Kip,

Kıpçak ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamında kullanılır. Kıpçak ve Kuzey-doğu grubu lehçeleri için karakteristik bir kiptir.

‘-p + yorı- + geniş zaman eki’ formülü Oğuz grubu Türk lehçelerinde görülmez. Karluk grubu Türk lehçelerinden ise sadece Yeni Uygur Türkçesinde görülür. Kıp Kuzey-doğu lehçelerinin tamamında ve Kumuk ve Karaçay-Balkar Türkçeleri dışında kalan bütün Kıpçak grubu lehçelerinde görülür.

‘-p + yat- + geniş zaman eki’ ve ‘-p + o(l)tur- + geniş zaman eki’ formülleriyle oluşturulan şimdiki zaman kipleri Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkmen, Karluk grubu Türk lehçelerinden Yeni Uygur ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Başkurt ve Kırım-Tatar lehçelerinde ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamında görülür. Kiplerin -p zarf-fiili ile genişletilmiş -p yati(du) ve -p oturup(tu,ti) biçimleri sadece Yeni Uygur Türkçesinde görülür.

İşlevler

Zarf-fiil + yardımcı fiil + geniş zaman eki ile kurulan kiplerin temel işlevi, konuşma anında gerçekleşen ve devam etmekte olan bir kılış ve oluşu anlatmaktır. Bu asli görevinin yanında bu kipler genel hükümler ve alışkanlıkları ve zaman kaymasına bağlı olarak gelecek zamanı ifade etmede de kullanılabilir. Ayrıca -A tur- + geniş zaman eki ile kurulan kiplerin kimi lehçelerde seyrek olarak geçmiş zamanda gerçekleşen kılış ve oluşları da anlatmak için kurulduğu görülür:

Öz. Atābek’niñ bu mäsälägä münasäbāti ikki yol bilān **bildirilādi**. (Atabek’in bu meseleye yaklaşımı iki yolla bildirilmiştir.)

Uyg. Māhmut Qāşqāri mundaq dāp yazidu (Mahmut Kaşgari şöyle yazmış.)

Krm. Arası çoq keçmeden bir yerlerden bir balta bulup dönüp geldi (Aradan çok geçmeden bir balta bulup geldi.)

Bşk. Ūfŭlā Mŭsŭlman idarāhi rāsmi rāwiştā 1798 yılda **asıla**. (Ufa’da Müslümanlar idaresi resmen 1798 yılında açıldı.)

Kkp. Sol küni oynan kewilsiz **qaytaman**. (O gün oyundan gönülsüz döndüm.)

Alt. Bala enezi ćaar körŭp bajın **ćaykayt**. (Çocuk annesine doğru bakıp başını salladı.) (KTLG, 2006: 159-160).

1.2.2.2.2. İsim-Fiil Ekleriyle Oluşturulan Şimdiki Zaman Kipleri

Çağdaş Türk lehçelerinde diğer bir şimdiki zaman oluşturma formülü ‘fiil + mastar eki + bulunma hali eki’ formülüdür. Formüldeki mastar eki –mAk veya –G eklerinden biri olmak durumundadır. Aşağıda verilen tabloda görüldüğü üzere sadece Karaçay-Balkar Türkçesinde mastar ekinden sonra bulunma hali eki yerine –çU ve –çAn isimden isim yapma eki getirilerek oluşturulan şimdiki zaman kipi yapısı bu formülün dışına çıkar.

	-mAk	-(I)G		
	-mAkDA	-(U)(U)(w)dA	-(I)wçU	-(I)wçAn
T.T.	-mAktA	-	-	-
Gag.	-mAktA	-	-	-
Azr.	-mAkdA	-	-	-
Öz.	-maqda	-	-	-
Uyg.	-mAktA	-	-	-
Kzk.	-	-(U)wdA	-	-
Krg.	-	-UUda, -OOdO	-	-
Krkl.	-mAktA, -BAktA	-(I)wdA	-	-
Kr-Tat.	-mAktA	-	-	-
Krç.-Mlk.	-	-	-(I)wçU(dU)	-(I)wçAn(dI)
Kum.	mAkdA	-	-	-
Nog.	-	-(U)wdA	-	-

Tablo 19: İsim-Fiille Yapılan Şimdiki Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Bir isim-fiil ve bulunma hali ekinden (–wçU ve –wçAn dışında) müteşekkil olan bu ekler de Türkçenin ortak dil mantığını göstermesi açısından önemlidir. Bu eklerle şimdiki zaman anlamını katan unsur isim-fiile gelen ve *bir işi yapma halinde olma* anlamı katan eklerdir. Yine lehçeler arasında ortaya çıkan farklılık isim-fiil eki seçimi noktasında ortaya çıkar.

–mAkDA şimdiki zaman kipi Türkmen Türkçesi dışında bütün Oğuz grubu lehçelerinde ve Karluk grubu Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Kip, Kuzey-doğu grubu lehçelerinin hiçbirinde görülmezken Başkurt ve Tatar Türkçeleri dışında kalan bütün Kıpçak grubu lehçelerinde görülmektedir. Sadece Karaçay-Balkar Türkçesinde görülen –(I)wçu ve –(I)wçAn ekli iki kip, turur sayesinde şimdiki zaman anlamı kazanmış ve kipleşmiştir. 3. şahısların sonuna gelen –dI/ -dU eki, turur’dan kalan bir izdir (KTLG, 2006: 329).

İşlevler

Fiilden isim yapma ekleriyle oluşturulan bu kiplerin tek işlevi başlamış ve devam etmekte olan kılış ve oluşları ifade etmesidir.

1.2.2.3. Gelecek Zaman Kipleri

-(y)(A)cAk

-(y)(A)cAk ekinin kökeni ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Menges (1968: 131)'e göre bu ek –gA ile yapılmış olan bir fiil ismine çağ ‘zaman’ kelimesinin gelmesiyle ya da eşitlik hali eki +ça‘ya kuvvetlendirme edatı ök kelimesinin gelmesiyle oluştuğunu dile getirmiştir. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I-Fiil (2006: 417) adlı eserde de kipin –gA fiil ismine çağ ‘zaman’ kelimesinin eklenip kaynaşmasıyla oluştuğu fikri savunulmuştur. Zeynep Korkmaz (2005: 4-5) da W. Bang’ın kipin –çı fiilden isim yapma eki + -kak abartma ekinin (-çıkak > çıgak > -çāk > -çak) birleşmesinden meydana geldiği görüşünün doğru olmadığını belirttikten sonra kipin –a gelecek zaman + ça eşitlik hali eki ve ok pekiştirme edatının birleşmesinden meydana geldiğini savunmuştur. Deny ekin, –ğa + çak (< *-kay ‘gelecek zaman eki’+ çağ ‘zaman ifade eden söz’) eklerinin birleşiminden meydana gelebileceğini belirtmiştir. Ramstedt eki, -ğay/-gey ‘gelecek zaman eki’ + çak ‘küçültme eki’; Banguoğlu, -a/-e- ‘istek eki’ + çak ‘doğru, düz, tam’; Mansuroğlu, -ğay/-gey ‘gelecek zaman eki’ + -ça/-çe ‘eşitlik eki’ + ok/ök ‘kuvvetlendirme edatı olarak açıklar (Bayraktar, 2004: 100).

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

En geç 14. yüzyılda Oğuz sahasında doğmuş (KTLG, 2006: 414) olan -(y)AcAk şimdiki zaman kipi, aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere, Oğuz grubu lehçelerinin tamamında görülmektedir. Kip Kuzey-doğu grubu lehçelerinde görülmezken Karluk grubundan Özbek ve Kıpçak grubu lehçelerinden Başkurt, Kırım-Tatar ve Kumuk Türkçelerinde kullanılmaktadır.

T.T.	-(y)AcAk
Gag.	-(y)(A)cAk
Azr.	-(y)AcAk
Trkm.	-cAk
Kkp.	-AjAq , -yjaq
Nog.	-(A)yAk
Tat.	-(y)AçAk
Bşk.	-(y)AsAk
Kır.-Tat.	-AcAk , -ycAk
Kmk.	-(A)jAk
Öz.	-(y)äcäk

Tablo 20: -(y)AcAk Gelecek Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

İşlevler

(y)AcAk gelecek zaman kipinin kullanılan lehçelerdeki işlevi, ortaya çıkacak ya da çıkması muhtemel kılış ve oluşları anlatmak için kullanılmasıdır.

-(G)AlAk

Bu gelecek zaman kipi Kuzey-doğu grubu lehçelerinde kullanılır ve yakın gelecek zamanı anlatır. İş henüz olmamıştır, olmak üzeredir. KTLG’de (2006, 427-728) –(G)AlAk ekinin büyük bir ihtimalle –GAlIr eki + ok pekiştirme edatından gelmiş olabileceği belirtilse de –GAlIr ekinin kökeni hakkında bir bilgi verilmemiştir.

Kırgız Türkçesi	-A elek	- O elek	-
Altay Türkçesi	-GAlAk	-GOIOk	-
Hakas Türkçesi	-gAlAk / -xalak/ -kelek	-	-alax / elek
Tuva Türkçesi	-GAlAk	-	-AlAk

Tablo 21: -GAlAk Gelecek Zaman Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(G)AlAk gelecek zaman ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerinden yalnızca Kırgız Türkçesinde görülüyor olması onu Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin karakteristik eklerinden biri haline getirir. Ekte bulunan G ünsüzü, Hakas ve Tuva Türkçelerinde ünlü ile biten bir fiile getirildiğinde düşer: Hks.

Ekin yuvarlak ünlülü biçimleri sadece Kırgız Türkçesinde görülür.

İşlevler

-(G)AlAk gelecek zaman kipi, henüz gerçekleşmemiş; gerçekleşmek üzere olan kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır:

Alt. Ayıldın anıdap barğan ançıları **kelgelek**. (Köyün avlanmaya giden avcıları gelmek üzere.)

Hak. Alcıbaynañ çooxtazar tus **çitkelek**. (Alcıbay’la konuşma zamanı gelmek üzere.)

Tuv. Hün **aşkalak**. (Güneş batmak üzere.) (KTLG, 2006: 427).

-(A)D(Ig)An

-(A)D(Ig)An gelecek zaman kipi –A turgan turur veya –A turgan tura yapısından gelmiş olmalıdır (KTLG, 2006: 437-438). Kip, Karluk grubu Türk lehçelerinin tamamıyla Kıpçak grubundan Nogay ve Kuzey-doğu grubundan Altay Türkçelerinde görülür:

Özbek Türkçesi	-ädigän / -ydiğän	-
Uygur Türkçesi	-idigan / -ydiğan	-
Nogay Türkçesi	- Atağan / -ytağan	-
Altay Türkçesi	-AtAn / -ytAn	-OtOn / -ytOn

Tablo 22: -(A)D(Ig)An Gelecek Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

İşlevler

Bu kip, gerçekleşmesi kesin olan veya sık sık tekrarlanan genelleşmiş kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır:

Öz. Men mäkätbğä **barädigänmän**. (Ben okula devam edeceğim.)

Uyg. U köp kitap oquydigan (O, çok kitap okuyacak.)

Nog. Bakala degeniñ karda **yürtmeytağan**. (Kurbağa dediğin karda yürümez.)

Alt. Kar çaabağanda aңçılar aңdap **barbaytan**. (Kar yağmadığı zaman avcılar avlanmaya gitmezler.)

-GIdeG, (G)AdAG

Kip, –GI/-GA fiilden isim yapma ekine Eski Türkçe teg ‘gibi’ edatının birleşmesiyle oluşmuştur (KTLG, 2006: 454). Kip, Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinden Hakas ve Tuva Türkçesi ile Karluk grubu lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde kullanılmaktadır.

Y.Uygur Türkçesi	-GIđäk	-GUđäk	-	-
Tuva Türkçesi	-gI deg	-gU deg	-	-
Hakas Türkçesi	-	-	-GAdAg/ -xadag	-AdAg

Tablo 23: GIdeG, (G)AdAG Gelecek Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

İşlevler

Bu kip, gelecekte gerçekleşmesi muhtemel olan kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır:

Uyg. U filologiyä fakültetidä därs **bergüdäk**. (O, Filoloji Fakültesinde ders verecek gibi görünüyor.)

Hak. Sin par, mir par **polbaadağbın**. (Sen git, ben gitmeyecek gibiyim.)

Tuv. Hat hadıǵı **deg-dir**. (Rüzgar çıkacak gibidir.) (KTLG, 2006: 445).

-GU + Şahıs Eki + (dUr)

Göktürk Türkçesi döneminde fiilden isim yapma eki olarak karşımıza çıkan –GU eki, Türkçenin çeşitli devirlerinde birçok görevde (mastar eki, fiilden isim yapma ek, gereklilik kipi) kullanılmıştır. –GU ekli gelecek zaman kipi Karahanlı döneminde oluşmaya başlamış, Harezmi ve Çağatay dönemlerinde sık olarak kullanılmıştır (KTLG, 2006: 455). Kip çağdaş Türk lehçelerinden sadece Karluk grubu Türk lehçelerinde kullanılmaktadır.

Özbek Türkçesi	-gU + iyelik ekleri + (dir)	
Uygur Türkçesi	-gU + iyelik eki	-kU + iyelik eki

Tablo 24: -GU + Şahıs Eki + (dUr) Gelecek Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

İşlevler

Bu kip, gelecekte gerçekleşecek kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır.

2.4. Geniş Zaman Kipi

-Ar, -(I)r

Türkçenin bütün tarihî dönem ve lehçelerinde görülen bu ekin ‘ünlü zarf-fiil eki + er ‘kişi, insan’ formülünden çıktığı izahı genel kabul gören görüştür: başla-y-u er ‘başlayan kişi’ > başlayur (KTLG, 2006: 387). Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere ekin yuvarlak ünlülü biçimi sadece Kırgız ve Altay Türkçelerinde görülür:

T.T.	-	-(I)r	-(U)r	-Ar	
Gag.	-	-(I)r	-(U)r	-Ar	
Azr.	-	-	-	-(y)Ar	
Trkm.	-	-	-	-Ar	
Kzk.	-r	-		-Ar	
Krg.	-r	-		-Ar	-Or
Kkp.	-r	-		-Ar	
Nog.	-r	-		-Ar	
Tat.	-	-(I)r		-Ar	
Bşk.	-	-(I)r	-(U)r	-	
Kr.-Tat.	-	-(I)r	-(U)r	-Ar	
Krç.-Blk.	-	-(I)r	-(U)r	-Ar	
Kmk.	-	-(I)r	-(U)r	-Ar	
Öz.	-r	-		-är	
Uyg.	-r	-		-Ar	
Alt.	-r	-(I)r	-Ur	-Ar	-Or
Hks.	-r	-	-	-Ar	
Tuv.		-(I)r	-(U)r	-Ar	

Tablo 25: -Ar, -(I)r Geniş Zaman Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

İşlevler

Bu kip, her zaman kılış ve oluşları, genel hükümleri anlatmada kullanılır. Ayrıca bu ek, bütün çağdaş Türk lehçelerinde gelecek zaman kipi olarak da kullanılır.

1.2.3. Tasarlama Kipleri

1.2.3.1. Gereklilik Kipi

Gereklilik kipi, bir oluşun, bir kılışın veya tasarlanan bir eylemin yapılması gereğini bildiren kiptir (Korkmaz, 2009: 693). Gereklilik kipi çağdaş Türk lehçelerinden sadece Oğuz grubu Türk lehçelerinde ve bir Oğuz etkisi olarak Kırım-Tatar Türkçesinde –mAll (<mA f.i.y.e+II i.i.y.e.) ekiyle oluşturulur. Oğuz grubu için karakteristik bir özelliğe sahip olan bu kipin işlevi diğer lehçe gruplarında sözdizimsel yapılarla giderilir:

T.T. gel-meli-y-im, Azr. T. gel-meli-y-em, Gag. T. ben gel-meli, Trkm. T. men gel-meli.

Bugünkü Karluk, Kıpçak ve Kuzey-doğu lehçelerinde, Oğuz Grubu Lehçelerinde –malı / -meli gelecek zaman sıfat-fiilinin, giderek, gereklilik ifadesinde kullanılmasına benzer şekilde, ayrı bir gereklilik eki ortaya çıkmış değildir. Bunun için, aslında fiillerde bir zaman veya tasarlama bildirmeyen hareket isimleri (mastar, infinitif), gereklilik kavramına esas olmuştur (Öner, 1998: 207). Yukarıda belirtilen +mAll eki dışında,

çağdaş Türk lehçelerinde gereklilik kipinin oluşturulma şekillerini 9 grupta toplamak mümkündür:

a. Fiil Tabanı + F.İ.Y.E. + İyelik Eki + kerek

Türkiye Türkçesinde: bil + me + m gerek

Özbek Türkçesinde: bil-iş-im keräk ‘bimeliyim’ (Coşkun, 2000:152)

bil + maq + ım keräk (KTLG, 2006:494)

bil + uv + im keräk (KTLG, 2006: 507)

Uygur Türkçesinde: işli-ş-im kerek ‘çalışmalıyım’ (Öztürk, 1994: 88)

öltür-mek kerek ‘öldürmek gerek’ (Öztürk, 1994: 89)

Kazak Türkçesinde: kel-üv-üm kerek ‘gelmeliyim’ (Tamir, 1989: 85)

Kırgız Türkçesinde: bil-üü-m kerek ‘bilmeliyim’ (Buran, Alkaya, 2010: 339)

başta-ş-ım kerek ‘başlamalıyım’ (Buran, Alkaya 2010:

339)

Karakalpak Türkçesinde: al-ıw-ım kerek (Uygur, 2010: 177).

b. Şahıs Zamiri + Lazım/ Kerek.. + Fiil Tabanı + F.İ.Y.E.

Gagauz Türkçesinde: bän läázım bil+ mää (KTLG, 2006: 494)

c. Fiil Tabanı + F.İ.Y.E. + Yönelme Hali Eki +Tiyiş / Kerek.. + Şahıs Eki

Kazak Türkçesinde: bil + üw + ge tiyis(ti) + min (KTLG, 2006: 511)

Kırgız Türkçesinde: al-uu-ga tiyiş-min ‘almalıyım’ (Buran;Alkaya, 2010: 339)

Başkurt Türkçesinde: ye-me-ge kerek-pen (Ersoy, 2007: 647).

Nogay Türkçesinde: al-ma-ga tiyisli-men (Akbaba 2009: 141).

Kumuk Türkçesinde: başla-ma-ga kerek-men (Pekacar, 2007: 990).

d. Fiil Tabanı + F.İ.Y.E. + Kerek/ Ujurlug.. + Şahıs Zamiri

Tuva Türkçesinde: bil + ir ujurlug men (KTLG, 2006: 483)

e. Fiil Tabanı + Şart Eki + Şahıs Eki + Kerek

Yeni Uygur Türkçesinde: yaz-sa-m kerek ‘yazmalıyım’ (Öztürk, 1994: 87)

Özbek Türkçesinde: küt-se-m kerek ‘beklemeliyim’ (Öztürk, 2007:331)

Kır.-Tat. Türkçesinde: bil + se + m kerek (KTLG, 2006: 526)

Tatar Türkçesinde: bıl + se + m kiräk (KTLG, 2006: 526)

Başkurt Türkçesinde: bil + hä + m kerek (KTLG, 2006: 527)

Kırgız Türkçesinde: bil + se + m kerek (KTLG, 2006: 527)

Kazak Türkçesinde: bil + se + m kerek (KTLG, 2006: 528)

f. Zamir + Fiil Tabanı +F.İ.Y.E. + Kerek...

Tatar Türkçesinde: min bılır + gä tiyiş (KTLG, 2006: 479)

g. Zamir + Yönelme Hali Eki + Fiil Tabanı + F.İ.Y.E. + Kerek

Kazak Türkçesinde: siz + ge bil + üw kerek (KTLG, 2006: 510)

Tatar Türkçesinde: mın-ga yaz-arga kerek ‘yazmalıyım’ (Öner, 1998: 208).

mın + ga bıl + ü kiräk (KTLG, 2006: 508).

Altay Türkçesinde: me(n) + ge al-ar kerek (Dilek, 2007:1055).

Hakas Türkçesinde: ma(n) + gaa al + arga kerek (Arıkoğlu, 2007: 1118).

Karaçay-Balkar T.: man + ga bil + irge kerekdi (KTLG, 2006: 482).

Başkurt Türkçesinde: min + ga bıl + ü kiräk (KTLG, 2006: 508).

h. Zamir+Yönelme H.E+ Fiil Tabanı + F.İ.Y.E. + Yönelme H.E + Tüşe/Kerek

Kumuk Türkçesinde: ma(n)-ga başla-ma-ga tüşe ‘başlamalıyım’ (Pekacar, 2007: 991)

Kır.-Tat. Türkçesinde: man + ga bil + mek kerek (KTLG, 2006: 495)

Nogay Türkçesinde: ma(n) + ga bil + me + ge kerek (KTLG, 2006: 497)

ı. Fiil Tabanı + F.İ.Y.E. + Kerek/ Tişis.. + Şahıs eki

Tuva Türkçesinde: al-ır herek men (Arıkoğlu, 2007:1198)

Kır.-Tat. Türkçesinde: ayt-mak kerek-im (Yüksel, 2007:854)

Başkurt Türkçesinde: bıl+ırge tıyış + mın (KTLG, 2006: 480)

Krç.-Blk. Türkçesinde: bil + irge kerek + me (KTLG, 2006: 481)

Çağdaş Türk lehçelerinde gereklilik kipi oluşturma şekillerini yukarıda sıraladığımız şekilde 9 farklı grupta toplayarak da Türkçenin genel dil mantığı çerçevesinde bu kuruluşlar aynıdır. –mAII gereklilik kipi eki Oğuz grubu Türk lehçeleri için karakteristik bir özellik olarak göze çarpar. Bunun dışında kalan diğer dokuz grup, fiil tabanını isimleştirme ve bu gövdeyi bir şahsa bağlayarak gereklilik ifadesi katan bir isimle kipi oluşturma çerçevesinde şekillenir. Görülen asıl farklılık ise lehçelerin fiil tabanlarını isim yapmada kullandıkları ek (-mAk, -(I)G, -(A)r/(I)r, -(I)ş, -sA) ile gereklilik ifadesi katan isimde (lazım, kerek, ujurluk, tiyış vs.) ortaya çıkar.

1.2.3.2.Şart Kipi

Şart kipi, bir oluş ve kılışı ‘şart’a veya ‘dilek, istek ve niyet’e bağlayan bir tasarlama kipidir (Kormaz, 2009: 676). Eski Türkçede –sAr ekiyle kurulan bu şart kipi, meydana gelen bazı fonetik değişimlerle birlikte çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde korunmuştur. –sAr ekinde bulunan r ünsüzü bütün lehçelerde düşmüştür. Ekin yuvarlak ünlülü –sO şekli Kırgız ve Altay Türkçelerinde görülür: Kırg. tolbosso ‘dolmasa’, süybösö ‘sevmese’ (Çengel, 2007: 521), Alt. körzö ‘görse’, bolzo ‘olsa’ (Dilek, 2007: 1053).

Başkurt Türkçesinde genel temayül olan s->h- değişimine bağlı olarak ekin –hA biçimi; Altay ve Hakas Türkçelerinde ise ünsüz benzeşmesine bağlı olarak –zA biçimi

görülür: Bşk. barham ‘varsam’, barhagız ‘varsanız’ (Ersoy, 2007: 780), Alt. körzö ‘görse’, bolzo ‘olsa’ (Dilek, 2007: 1053), Hks. Alzam ‘alsam’, alzabız ‘alsak’ (Arıkoğlu, 2007: 1117).

1.2.3.3. İstek Kipi¹¹

Bu kip, fiile istek, niyet, arzu kavramları veren bir tasarlama kipidir (Korkmaz, 2009: 649). Çağdaş Türk lehçelerinde isteği karşılama biçimlerini altı başlık altında değerlendirmek mümkündür:

a. -(G)A(y)I

	I. T. Ş.	II. T. Ş.	III. T. Ş.	I. Ç.Ş.	II. Ç.Ş.	III. Ç.Ş.
TT.	bileyim	bilesin	bile	bilelim	bilesiniz	bileler
Gag.	bileyim	bilesin	bile	bilelim	bilesiniz	bileler
Az.	bilem	bilesen	bile	bilek	bilesiniz	bileler
Tkm.	bileyin	-	bilegeysin	bileli(iñ)	-	bilegeysinler
Öz.	bilgäymen	bilgäysän	bilgäy	bilgäymiz	bilgäysiz	bilgäylär
Uyg.	bilgeymen	bilgeysen	bilgey	bilgeymiz	bilgeysiler	bilgeyler
Kırg.	bilgey elem	bilgey eleñ	bilgey ele	bilgey elek	bilgey eleñer	bilgey ele
Kkp.	bilgeymen	bilgeysen	bilgey	bilgeymiz	bilgeysiz	bilgey
Nog.	bilgeymen	bilgeysen	bilgey	bilgeybiz	bilgeysiz	bilgey
Bşk.	bilmegeyim	bilmegeyiñ	bilmegeyi	bilmegeyik	bilmegeyigiz	bilmegeyiler
Alt.	bilgeyim	bilgeyiñ	bilgey	bilgeyibis	bilgeyiger	bilgeyler
Hks.	pılgeybin	pılgeyzıñ	pılgey	pılgeybis	pılgeyzer	pılgey
Tuv.	bilgey men	bilgey sen	bilgey	bilgey bis	bilgey siler	bilgey

Tablo 26:- (G)A(y)I İstek Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

b. -mAkçI

Bu kip eki –mAk fiilden isim/ isim-fiil ekine +çI isimden isim yapma ekinin eklenmesiyle oluşur. Ek, Oğuz grubu lehçelerinden Türkmen; Kıpçak grubu lehçelerinden Kırgız, Karakalpak, Tatar, Başkurt ve Karluk grubu lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır:

¹¹ Taranan kaynaklarda Kırım-Tatar Türkçesinin istek kipi bulunamamıştır. İstek kipi ekinin –gAy olduğu Kumuk Türkçesinde ise bu ek basit istek çekiminde değil, isteğin birleşik çekimlerinde kullanılmaktadır: bargay edim ‘gideydim’, gelgey edim ‘geleydim’ gibi (Pekacar, 2007: 990).

Trkm.	men bilmekçi	sen bilmekçi	olbilmekçi	biz bilmekçi	siz bilmekçi	olar bilmekçi
Öz.	bilmâqçimen	bilmâqçisân	bilmâqçi	bilmâqçimiz	bilmâqçisiz	bilmâqçilär
Uyg.	Bilmäkçimän	bilmäkçisân	bilmäkçi	bilmäkçimiz	bilmäkçisilär	bilmäkçi
Kırg.	bilmek(çi)min	bilmek(çi)sın	bilmek(çi)	bilmek(çi)biz	bilmek(çi)sizder	bilmek(çi)
Kkp.	Bilmekşimen	bilmekşiseñ	bilmekşi	bilmekşimiz	bilmekşisiz	bilmekşi
Tat.	Bïlmäkçimïn	bïlmäkçisïñ	bïlmäkçï	bïlmäkçïbiz	bïlmäkçisiz	bïlmäkçï
Bşk.	Bïlmäksimïn	bïlmäkçihïñ	bïlmäksï	bïlmäksïbiz	bïlmäksihïgiz	bïlmäksï

Tablo 27: -mAqçI İstep Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

c. Fiil Tabanı +gI/-gU + İyelik Eki + Bar / Kel-

kör- ‘gör-‘	Teklik Şahıslar	Çokluk Şahıslar
Öz.	kör-gü-m käl- kör-gü-ng käl- kör-gü-si käl-	kör-gü-miz kel- kör-gü-ngiz kel- kör-gü-leri kel-
Uyg.	kör-gü-m kel- kör-gü-ñ kel- kör-gü-si kel-	kör-gü-miz kel- kör-gü-ñler kel- kör-gü-si kel-
Kaz.	kör-gi-m kel- kör-gi-ñ kel- kör-gi-si kel-	kör-gi-miz kel- kör-gi-leriñ kel- kör-gi-leri kel-
Kırg.	kör-gü-m kel- kör-gü-ñ kel- kör-gü-sü kel-	kör-gü-büz kel- kör-gü-ñer kel- kör-gü-sü kel-
Kkp.	kör-gi-m kel- kör-gi-ñ kel- kör-gi-si kel-	kör-gi-miz kel- kör-gi-ñiz kel- kör-gi-si kel-
Nog.	kör-gi-m kil- kör-gï-ñ kil- kör-gi-si kil-	kör-gi-miz kil- kör-gi-ñiz kil- kör-gi-leri kil-
Bşk.	kör-gï-m kil- kör-gï-ñ kil- kör-gï-hï kil-	kör-gï-biz kil- kör-gï-ñiz kil- kör-gï-leri kil-

Tablo 28: + gI/-gU + İyelik Eki + bar / kel- İstek Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

d. Fiil Tabanı +AsI + Şahıs Eki + kel-

kör- ‘gör-‘	Teklik Şahıslar	Çokluk Şahıslar
T.T.	gör-esi-m gel- gör-esi-n gel- gör-esi gel-	gör-esi-miz gel- gör-esiniz gel- gör-esi gel-
Trkm.	gör-esi-m gel- gör-esi-ñ gel- gör-esi gel-	gör-esi-miz gel- gör-esiñiz gel- gör-esi gel-
Tat.	kür-esï -m kil- kür-esï -ñ kil- kür-esï kil-	kür-esï -biz kil- kür-esï -giz kil- kür-esï kil-
Bşk.	kür- ähï -m kil- kür-ähï -ñ kil- kür-ähï kil-	kür-ähï -biz kil- kür-ähï -giz kil- kür- ähï kil-

Tablo 29: AsI + Şahıs Eki + kel- İstek Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

e. Fiil Tabanı + Şart Eki + Şahıs Eki + sI

Bu kullanım yalnızca Başkurt Türkçesinde görülür:

yaz-ha-m-sı	yaz-ha-q-sı
yaz-ha-ŋ-si	yaz-ha-ğız-sı
yaz-ha-si	yaz-ha-(lar)-sı (Ersoy, 2007: 781)

f. Fiil Tabanı + Ir/-Ar + iyelik eki + kel-

Bu kullanım yalnızca Karaçay-Balkar Türkçesinde görülür:

ayt-ır-ım kel-	ayt-ır-ıbız kel-
ayt-ır-ıŋ kel-	ayt-ır-ığız kel-
ayt-ır-ı kel-	ayt-ır-ları kel- (Tavkul, 2007: 913)

Çağdaş Türk lehçelerinde istek kipi oluşturma biçimlerini yukarıda altı başlık altında toptasak da bu biçimleri iki ana başlık altında değerlendirmemiz mümkündür. Bunlardan birincisi –mAkçı ve –(G)AyI ekleriyle oluşturulan istek kipi biçimi, ikincisi ise fiil ismi tabanına getirilen E.T. kel- ‘gelmek’ fiiliyle oluşturulan istek kipidir.

1.2.3.4. Emir Kipi

Emir kipi, yapılması istenen işi kesinliğe bağlayarak emir biçiminde ifade eden gramer kalıbıdır. Bu kalıpta kip ekleri ile şahıs ekleri iç içe girmiştir. Fiil kök ve gövdesine getirilen kip eki aynı zamanda şahsı da karşıladığından, kipe ayrıca şahıs ekleri getirilmez. Dolayısıyla, her şahıs için ayrı bir emir eki vardır (Korkmaz, 2009: 665).

Emir kipi eklerinin kökeni konusunda hemen hemen bütün araştırmacılar görüş bildirmekten kaçınmışlardır. Emir kipinin en belirgin özelliği diğer kipler gibi kiplerin kip eki ve şahıs eki olarak parçalanamamasıdır. Bunun nedeni emir kipi olarak adlandırılan biçimlerin, semantik ve yapı bakımından çeşitli şekillerin karışmasından (Serebrennikov ve Gadjeva, 2011: 183) oluşmuş olmalarıdır. 1. teklik ve çoğul şahıslarda ortak olarak görülen A ögesini bir kip eki olarak görmek de yanlıştır. Çünkü bu durumda 1. teklik şahısta A ögesinden sonra görülen (y)Im (ve alafonları) ögesi şahıs eki olarak görülmek durumundadır ki bunun ilk şeklinin –AyIn olduğu bilinmektedir. Aynı şeyi 1.

çokluk şahıs için yaptığımızda da yepyeni bir –İlm çokluk şahıs eki elde etmiş oluruz (Ercilasun, 1994: 8). Görüldüğü gibi 1. şahıs emir kipleri de parçalanamaz.

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Lehçe	1. Teklik Ş.	2. Teklik Ş.	3. Teklik Ş.	1. Çokluk Ş.	2. Çokluk Ş.	3. Çokluk Ş.
TT.	-(y)AyIm	-ø	-sIn, -sUn	-(y)AlIm	-(y)In/(y)Un	-sIn(lAr)/-sUn(lAr)
Gag.	-(y)AyIm	-ø	-sIn, -sUn	-(y)AlIm	-(y)In/(y)Un	-sIn(lAr)/-sUn(lAr)
Az.	-(y)Im/- (y)Um	-ø	-sIn, -sUn	-(y)Ak	-(y)In/(y)Un	-sIn(lar)/-sUn(lar)
Trkm.	-(A)yIn	-ø, -gIn, -gUn	-sIn, -sUn	-(A)lı(ıñ)	-ŋ, -In, -Uŋ	-sIn(lar)/-sUnlar
Öz.	-(ä)y(in)	-ø, -gin	-sin	-(ä)ylik	-ng(iz)(lär),	-sin(ler)
Uyg.	-(A)y	-ø, -Gin, -Gil	-sun	-(A)yli	-(i)ŋlar / -(U)ŋlar/silA	-sun
Kzk.	-(A)yIn	-ø	-sIn	-(A)yIk	-ŋdAr	-sIn
Kırg.	-(A)yIn	-gIn	-sIn	-(A)yIl	-gIlA	-sIn
Kkp.	-(A)yIn	-ø, -gIn/- gIr/-gIl	-sIn	-(A)yIk	-(I)ŋ(lAr)	-sIn
Nog.	-(A)yım	-ø	-sIn	-(A)yIk	-(I)ŋIz	-sIn
Tat.	-Iym	-ø	-sIn	-(I)yk	-(I)gIz	-sIn(nAr)
Bşk.	-(A)yIm	-ø	-hIn, -hUn	-(A)yIk	-(I)gIz/(U)gUz	-hIn(dAr)/-hUn(dAr)
Kır.- Tat.	-(A)yIm	-ø	-sIn, -sUn	-(A)yIk	(I)ŋ(Iz)/(U)ŋ(Uz)	-sIn(lAr)/-sUn(lAr)
Krç.Blk.	-(A)yIm	-ø	-sIn, -sUn	-(A)yIk	-IgIz/-UgUz	-sInlA, -sUnlA
Kmk.	-(A)yIm/- yUm	-gIn, -gIr,	-sIn, -sUn	-(A)yIk/- yUk	-(I)gIz/(U)gUz	sIn, -sUn
Alt.	-(A)yIn, - OyIn	-ø, -GIn, gXr ¹²	-Sin	-yl(k), All(k)	-(I)gXr	-SIn
Hks.	-(I)m	-ø	-zIn	-(i)bIs,- AŋAr	-Aŋ	-zIn
Tuv.	-Xyn	-ø	-SXn	-AAlInAr	-InAr, UŋAr	-SIn, -SUn

Tablo 30: Emir Kipinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağdaş Türk lehçelerinde emir kipi ekleri büyük bir oranda ortaklık arz etmektedir. Görülen en belirgin farklılık 2. teklik ve 1. çokluk şahıstaki emir kipi çekimidir. 1. çokluk şahısta görülen farklılık Türkiye Türkçesi ve Gagauz Türkçesi, Hakas ve Tuva Türkçelerinde ekin son ünsüzünün /k/ unsuruyla kullanılmamasıdır. Türkiye Türkçesi ve Gagauz Türkçesi ekin m’li biçimlerini kullanırken Hakas Türkçesi ŋ’li ve Tuva Türkçesi ise n’li biçimlerini kullanır. Bu eklerin birbirinden farklı ekler mi

¹²Bu eklerin dışında Altay Türkçesinde 2. teklik şahıs şart çekimi (-SAŋ/-SOŋ) işlek olarak 2. teklik şahıs emir çekiminde de kullanılmaktadır. (Tyuhteneva vd. 1951: 164, Akt. Dilek, 2007: 1055).

olduğu yoksa aynı eklerin fonetik birer varyantı mı olduğu konusu soru işareti olarak kalmaktadır.

2. teklik şahıslarda kullanılan –gIn/-gIr/-gIl ekleri Türkçenin ilk belgelerinden itibaren kullanılagelen pekiştirme ekidir (Üstüner, 2003: 107). Bu ekler, köken olarak birbirinden farklı değıllerdir. Eski Türkçede ikinci şahıs emir eki olarak karşımıza çıkan –gıl ve –gil eki, Orta Türkçe döneminde oldukça ağır basan lehçeler ayrımı sebebiyle bazı fonetik değışmelerle –gın, -gin, -gıl, -gil, gır, gir şekillerini almıştır (Caferoğlu, 1971: 2). Bu nedenle buradaki –l, -n, -r düzenini fonetik yönden aynı ve bir kaynaktan saymak gerekir (Kononov, 1960: 208, Akt. Caferoğlu, 1971: 2).

1.2.3.Fiillerin Birleşik Çekimleri

Çağdaş Türk lehçelerinde fiillerin hikâye birleşik çekimleri i- (< er-) ve bol- ‘ol-‘ yardımcı fiillerine geçmiş zaman eki getirilmek suretiyle oluşturulur. Kuzey-doğu grubu lehçelerinden Hakas Türkçesi dışında kalan bütün lehçelerde bu ek +dl geçmiş zaman ekidir. Hakas Türkçesinde fiillerin hikâye birleşik çekimleri +cılı geçmiş zaman ekiyle oluşturulur: Hks. oynarcılıpın ‘oynardım’ (Arıkoğlu, 2007: 1119). Ayrıca Kuzey-doğu grubu lehçelerinde diğer lehçelerden farklı olarak E.T. er- yardımcı fiilinin yanında bol- ‘ol-‘ yardımcı fiili de fiillerin hikâye çekimlerinde kullanılır: Alt. alğan edim ~ alğan bolğanmın ~ alğan boldım ‘aldıydım’ (Dilek, 2007: 1058), Hks. alğan bolğan ‘almıştım’ (Arıkoğlu, 2007: 1119), Tuv. alğan boldum ‘aldıydım’ (Arıkoğlu, 2007: 1199).

Çağdaş Türk lehçelerinde fiillerin rivayet birleşik çekimlerinde ise iki yardımcı fiile (E.T. er-, E.T. bol-) –mİş, -GAn ve –İptİr geçmiş zaman ekleri eklenir. Oğuz grubu Türk lehçeleri fiillerin birleşik çekimlerini yardımcı fiile –mİş geçmiş zaman ekini getirmek suretiyle oluşturur. Türkmen Türkçesi ise grubun diğer lehçelerinden farklı olarak –Gan geçmiş zaman ekini de kullanır:

Trkm. okamaan ekenim ‘okumamışmışım’, turan eken ‘kalkıyormuş’ (Kara, 2007: 275).

Karluk grubu Türk lehçeleri Oğuzcanın bir etkisiyle –Gan geçmiş zaman ekinin yanında –mİş ekini de fiillerin rivayet birleşik çekiminde kullanır:

Öz. kütgän ekänmän ~ kütgän (e)mişmän (Öztürk, 2007: 334), Uyg. satgan ikan, yazarımışmız (Ersoy, 2007: 403, 407).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinin genelinde fiillerin rivayet birleşik çekimleri E.T. er- fiiliyle kurulur. Başkurt Türkçesinde ise bunun yanında E.T. bol- fiili de kullanılır: Bşk. alğan bulğanıñ ‘almışmışım’ (Ersoy, 2007: 792).

Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde ise Kıpçak grubu lehçelerinden farklı olarak rivayet birleşik çekimlerinde sadece E.T. bol- fiili kullanılır: Krç.-Mlk. Bara bolğanma ‘gidiyormuşum’ (Tavkul, 2007: 914), Kmk. Yaşacaq bolğanman ‘yaşayacakmışım’ (Pekacar, 2007: 995).

Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinde rivayet birleşik çekimleri sadece E.T. bol- yardımcı fiiliyle kurulur. Hakas Türkçesinde bol- fiiline –ptır geçmiş zaman eki, Tuva Türkçesinde –Gan, Altay Türkçesinde ise her iki ek de getirilebilir:

Alt. Alar bolğanım ‘alacakmışım’, ötkön bolıptırım ‘geçmişmişim’ (Dilek, 2007: 1061), Hks. alğan pol(ıp)tırbın ‘almışmışım’ (Arıkoğlu, 2007: 1120), Tuv. Alır bolğan men ‘alacakmışım’ (Arıkoğlu, 2007: 1202).

Fiillerin şart birleşik çekimlerinde ise Türkmen Türkçesi dışında Oğuz grubu lehçelerinin E.T. –er-, Türkmen Türkçesi ve Karaçay-Balkar Türkçesi dışında bütün Kıpçak ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin E.T. bol- yardımcı fiilini kullandığı görülür. Karaçay-Balkar Türkçesi de Oğuz grubu Türk lehçeleri gibi E.T. er- fiilini fiillerin şart birleşik çekimlerinde kullanır: bargan esem ‘gitmişsem’, keldim ese ‘geldiysem’ (Tavkul, 2007: 915).

	Hikâye		Rivayet				Şart	
	i- (<er-)	bol-	i- (<er-)		bol-		-sAr	
			-mİş	-GAn	-GAn	-IptIr	i- (<er-)	bol-
TT.	-idi	-	-imiş	-	-	-	-(y)sA	-
Gag.	-idi	-	-imiş	-	-	-	-(y)sA	-
Az.	-idi	-	-imiş	-	-	-	-(y)sA	-
Trkm.	-idi	-	-imiş	-eken	-	-	-	-sa
Öz.	-edi	-	-emiş	-eken	-	-	-	-sä
Uyg.	-idi	-	-imiş	-iken	-	-	-	-sa
Kzk.	-edi	-	-	-eken	-	-	-	-sa
Krg.	-ele	-	-	-eken	-	-	-	-so
Kkp.	-edi	-	-	-eken	-	-	-	-sa
Nog.	-edi	-	-	-eken	-	-	-	-sa
Tat.	-idë	-	-	-iken	-	-	-	-sa
Bşk.	-inİ	-	-	-iken	-bulğan	-	-	-ha
Kır.-Tat.	-edi	-	-	-eken	-	-	-	-sa
Krç.-Mlk.	-edi	-	-	-	-bolğan	-	-ese	-
Kum.	-edi	-	-	-	-bolğan	-	-	-sa
Alt.	-edi	-bolğan -boldı	-	-	-bolgon	-bolıptır	-	-zo
Hks.	-arcıh	-polğan	-	-	-	-polıptır	-	-za
Tuv.	-	-boldu	-	-	-bolğan	-	-	-za

Tablo 31: Çağdaş Türk Lehçelerinde Fiillerin Birleşik Çekimleri

Tabloda da görüldüğü üzere i- + DI hikaye birleşik çekimi Hakas ve Tuve Türkçeleri dışında bütün çağdaş Türk lehçelerinde görülür. Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinde hikaye birleşik çekimlerinin bol- yardımcı fiiliyle de yapılması bu lehçe grubuna has bir özelliktir.

Oğuz grubuna özgü i- + mIş rivayet biçimin yanında Türkmen Türkçesinde i- + GAn biçimi ile şart çekiminde i- yerine bol- yardımcı fiilini tercih etmesi Çağatay Türkçesinin etkisi olarak değerlendirilebilir.

1.2.4. Fiilimsiler

1.2.4.1. İsim Fiil Ekleri

İsim-fiiller, fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları; şahıs ve zamana bağlı olmadan gösteren fiil adlarıdır (Korkmaz, 2009: 864). Çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan isim-fiil ekleri şunlardır:

-mA:

Ekin yapısını; Ramstedt –ma/-me fiilden sıfat ya da isim yapma eki + -a sıfat yapma eki < Mo. –ai biçiminde açıklamıştır. Brockelmann, -m fiilden isim yapma ekinin eşi olduğunu söylemekle yetinmiş, yapısı konusunda bir açıklama getirmemiştir. Räsänen yalnızca bu iki görüşe yer vermekle yetinmiş, yeni bir açıklama getirmemiştir (Bayraktar, 2004: 24).

-mA isim-fiil eki yalnızca Oğuz grubu Türk lehçelerinde, Oğuz lehçelerinden oldukça etkilenen Kırım-Tatar Türkçesinde ve Kumuk Türkçesinde tespit edilmiştir. Ek adı geçen lehçelerde kalınlık- incelik uyumuna uyar.

-mAk:

Ekin yapısını Ramstedt –mak/-mek < -m fiilden isim yapma eki + -ak küçültme eki (oğul + ak, baş + ak, taş + ak) biçiminde açıklamış, Korecede ve Moğolcada da fiillerin hareket isimlerini yapmakta kullanıldığını belirtmiştir. Brockelmann –mak/-mek < ma mastar eki + -k isimden isim yapma eki olarak açıklamış ve –ma eki dışında genelde mastar bir ek olduğunu söylemiştir (Bayraktar, 2004: 10).

TT.	Gag.	Az.	Trkm.	Öz.	Uyg.	Kkp.	Kır-Tat.	Kmk.
-mAk	-mAA	-mAG	-mAk	-mAk	-mAk	-mAk	-mAk	-mAk
						-bAk		
						-pAk		

Tablo 32: -mAk İsim-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)ş

Türkçenin her devir ve sahasında işlek olarak kullanılan bu ek Oğuz ve Karluk grubu Türk lehçelerinin tamamında ve Kıpçak grubu lehçelerinden Karakalpak, Nogay ve Kumuk Türkçelerinde isim-fiil eki olarak kullanılır.

TT.	Gag.	Az.	Trkm.	Öz.	Uyg.	Kkp.	Nog.	Kmk.
-	-	-		-ş	-	-s	-	-
-Iş	-Iş	-Iş	-Iş	-(I)ş	-(I)ş	-	-Is	Iş
-Uş	-Uş	-Uş	-	-(U)ş	-(U)ş	-	-	-

Tablo 33: -(I)ş İsim-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-v/w/OO (<(X)g)

Eski Türkçede fiilden kalıcı isimler yapan bir ek olarak karşımıza çıkan -(I,U)g eki günümüz Kıpçak grubu Türk lehçelerinin tamamında bir isim-fiil eki olarak kullanılmaktadır¹³.

Kzk.	Kırg.	Kkp.	Nog.	Tat.	Bşk.	Kır-Tat.	Krç-Blk	Kum.
-w	-OO/-UU	-w	-(U)v	-v	-(I)w/-(U)w	-(U)v	-v	-(I)w

Tablo 34: -(I)g İsim-fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(A)r(gA)

Genellikle Kuzey-doğu grubu lehçelerinde kullanılan -(A)rgA eki, -(A)r eki ile oluşturulmuş fiil isminin +gA yönelme hali eki getirilerek genişletilmiş biçimdir.

Altay	Hakas	Tuva	Krç-Blk.	Başkurt	Tatar
-Ar(gA)	-(A)rgA	-Ar	-(A)rgA	-Irga / -UrgA	-(Ar)gA

Tablo 35: -(A)r(gA) İsim-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Eklerin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Lehçe	-mA	-mAk	-Iş	-(I)G	-(A)r/-(I)r
TT.	-mA	-mAk	-(I)ş/-(U)ş	-	-
Gag.	-mA	-mAA	-(I)ş/-(U)ş	-	-
Az.	-mA	-mag / -māk	-(I)ş/-(U)ş	-	-
Trkm.	-mA	-mAk	-(I)ş	-	-
Kzk.	-	-	-	-w	-
Kırg.	-	-	-	-OO/-UU	-
Kkp.	-	-mAk/-BAk	-(I)s	-w	-
Nog.	-	-	-(I)ş	-(U)v	-
Tat.	-	-	-	-v	-(Ar)gA
Bşk.	-	-	-	-(I)w/-(U)w	-Irga / -UrgA
Kır-Tat.	-mA	-mAk	-	-(U)v	-
Krç-Blk.	-	-	-	-v	-(A)rgA
Kmk.	-mA	-mAk	-(I)ş	-(I)w	-
Öz.	-	-mAk	-(I)ş/-(U)ş	-	-
Uyg.	-	-mAk	-(I)ş/-(U)ş	-	-
Alt.	-	-	-	-	-Ar(gA)
Hks.	-	-	-	-	-(A)rgA
Tuv.	-	-	-	-	-Ar

Tablo 36: İsim-fiil Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

¹³ -(I)g ekinin tarihi ve çağdaş lehçelerdeki kullanımıyla ilgili geniş bilgi için bk Aydoğdu, Özkan, ‘-(x)g / -(x)ğ Ekinin Tarihi Gelişimi ve Kuzey (Kıpçak) Grubu Türk Lehçelerindeki Durumu’, Zeitschrift für die Welt der Türken, Vol. 1 No. 2, 2009, s. 91- 118.

Çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan isim-fiil ekleri yukarıda da belirtildiği üzere beş adettir: -mA, -mAk, -(I)ş, -(I)g, (A)r/(I)r. Bunların dışında görülen farklılıklar aynı ekin birer fonetik varyantı ya da başka bir unsurla genişletilmiş biçimleridir.

Ele alınan şekil bilgisi unsurları içinde lehçe tasnifinde kullanılabilecek en uygun ekler isim-fiil ekleridir. Nitekim Tablo 37’de de görüldüğü gibi -mA isim fiil eki Oğuz grubu Türk lehçeleri için, E.T. -g fiilden isim yapma ekinden gelişen isim-fiil ekleri Kıpçak grubu Türk lehçeleri için, -(A)r/-(I)r eklerinden gelişen isim-fiil ekleri ise Kuzey-doğu grubu Türk lehçeleri için karakteristik bir durum arz eder. Buna karşın Oğuz grubu Türk lehçelerinde kullanılan isim-fiil eklerinin Karluk grubu ve kimi Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de kullanılıyor olması, -(A)r/-(I)r isim-fiil eklerinin kimi Kıpçak lehçelerinde görülmesi bu eklerin net bir lehçe tasnifi oluşturmaya engeldir. Bu durum da lehçeler arası ilişkilerin ne derece yoğun olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

1.2.4.2. Sıfat-Fiil Ekleri¹⁴

Çekimsiz fiillerin ikinci türünü oluşturan sıfat-fiiller, adından da anlaşılacağı üzere, sıfat gibi kullanılan fiil şekilleridir. Sıfat-fiiller, bir yanları ile sıfat, bir yanları ile fiildirler. Fiil özellikleri dolayısıyla, kendilerinde var olan hareket ve zaman kavramlarını, ad oldukları sığata aktararak varlıkları ve nesneleri hareket ve zaman gösterme özellikleri ile geçici olarak vasıflandırırılar (Korkmaz, 2009: 909). Çağdaş Türk lehçelerinde görülen sıfat-fiiller şunlardır:

-DIG / -DUG

Tekin, Brockelmann ve Benzing ekin -d/-t fiilden isim yapma eki (ya da partisip eki) + ok/ök/uk/ pekiştirme edatının birleşiminden meydana geldiğini savunur. Ş. Tekin ise ekin ilk biçiminin -maduk olduğunu belirterek eki, -maduk < matı ‘zarf-fiil eki + ok edatı biçiminde açıklar. Poppe, Räsänen ve Kotwicz ise ekin Tunguzcada hala kullanılan *-d- sıklık çatısı eki ile -ğ/-g fiilden isim yapma ekinden meydana geldiğini belirtir (Bayraktar, 2004: 47). Kuznetsov ise (1995:) geçmiş zaman kipi -tI ile sıfat-fiil eki -DIG / -DUG ekinin kökenini *tüke* ‘bitirmek, sona erdirmek’ fiili ile açıklmaya çalışmıştır.

¹⁴ Standart Türkiye Türkçesi ve ağızlarında kullanılan sıfat-fiillerle ilgili geniş bilgi için bk. Üstüner, Ahat, *Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri*, TDK Yay., Ankara. 2000.

Eski Türkçeden beri fiilden isim yapan bir ek olarak kullanılan –Dİk eki günümüzde Oğuz grubu lehçelerinde ve Oğuzcanın etkisiyle Kırım-Tatar Türkçesinde kullanılmaktadır:

TT.	-Dİk / -DUk
Gag.	-Dİk
Az.	-dİg/ -dUg
Trkm.¹⁵	-mAdİk
Kır-Tat.	-Dİk / -DUk

Tablo 37: -DIG / -DUG Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mİş / -mUş

Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesi dışında kalan bütün lehçelerde ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar ve Kırım-Tatar Türkçelerinde görülür. –mİş ekinin sıfat-fiil işleviyle isim yapma işlevinin aynı derecede eski olduğu (E.T. ögmış ‘övgü’, E.T. togmış ‘doğmuş olan’) düşünüldüğünde Ramstedt’in ekin kökeni hakkında öne sürdüğü ‘-m fiilden isim yapma eki + iş ‘iş, şey’ etimolojisi mantıklıdır (KTLG, 2006: 109):

TT.	-mİş / -mUş
Gag.	-mİş
Az.	-mİş/ -mUş
Tat.	-mİş
Kır-Tat.	-mİş / -mUş

Tablo 37: -mİş Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(G)An

Ekte bulunan –g ünsüzü Oğuz grubu lehçelerinde tamamen erimiş olmakla birlikte, -(G)An sıfat-fiil eki çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır:

T.T.	-	-	-An
Gag.	-	-	-An
Az.	-	-	-An
Trkm.	-	-	-An
Öz.	-Gän	-	-
Uyg.	-GAn	-	-
Kzk.	-GAn	-	-
Kırg.	-GAn	-GOn	-
Kkp.	-GAn	-	-
Nog.	-GAn	-	-
Tat.	-GAn	-	-
Bşk.	-GAn	-	-
Kır.-Tat.	-GAn	-	-An
Krç.-Blk.	-gAn/ -han	-	-

¹⁵ Tkm. –Dİk sıfat-fiil eki, –An sıfat-fiil ekinin olumsuzluğu olarak, sadece olumsuz şekli ile kullanılır (Kara, 2012: 98).

Kmk.	-GAn	-	-
Alt.	-GAn	-GOn	-
Hks.	-gAn/-ken/-hen	-	-An
Tuv.	-GAn	-	-An

Tablo 38: *-(G)An Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü*

-r / -Ar/ -Ir/ -Ur

Bang, ekin yapısını –r ‘yönelme eki + -a/-e, -u/-ü ‘zarf-fiil eki’; Kotwicz, -a/ -e ‘devamlılık eki + -r ‘Çuvaşçada’ geçmiş zaman eki’ olarak açıklamaya çalışırken Räsänen ekin kökenini er ‘insan, kişi’ kelimesinde bulmaya çalışmıştır (Bayraktar, 2004: 61).

Bu sıfat-fiil eki çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır. Ekin yuvarlak ünlülü biçimleri sadece Kırgız ve Altay Türkçelerinde görülmektedir:

TT.	-r	-Ar	-Ir / -Ur	-	-
Gag.	-	-Ar	-	-	-
Az.	-	-Ar	-	-	-
Trkm.	-	-Ar	-	-	-
Öz.	-	-är	-	-	-
Uyg.	-r	-Ar	-	-	-
Kzk.	-r	-Ar	-	-	-
Kırg.	-	-Ar/	-	-Or	-
Kkp.	-r	-Ar	-	-	-
Nog.	-r	-Ar	-	-	-
Tat.	-r	-Ar	-	-	-
Bşk.	-r	-	-Ir / -Ūr	-	-
Kır.-Tat.	-r	-Ar	-	-	-
Krç.-Blk	-r	-Ar	-Ur	-	-(A)rIk / -Ik ¹⁶
Kmk.	-	-Ar/	-Ir	-	-
Alt.	-	-Ar	-Ir	-Or	-
Hks.	-r	-Ar	-	-	-
Tuv.	-r	-Ar	-Ir / -Ur	-	-

Tablo 39: *-r/-Ar/-Ir/-Ur Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü*

-mAz

Türkçenin her dönem ve lehçesinde çok işlek olarak kullanılan –mAz sıfat-fiil ekinin kökeni hakkındaki görüşler çok çeşitlidir: Ramstedt eki, -maz/-mez < -m ‘fiilden isim yapma eki’ –e ‘menfi fiil’ –r ‘geniş zaman eki’ şeklinde izah etmiştir. Räsänen’in ‘mantıksız’ olarak nitelendirdiği bir başka izahında Ramstedt eki, -maz/-mez < -m ‘fiilden isim yapma eki’ + er (< er-ür) ‘olmak manasına gelen er- fiilinin geniş zamanı’ şeklinde görmek istemiştir. Bu kayıttan sonra Räsänen ‘O halde menfilik nerden geliyor?’ diye sormaktadır. Yine Räsänen, Kotwicz’in eki, -mas/-mes < -ma –sız/ -mes-siz şeklinde

¹⁶ Karaçay-Malkar Türkçesinde ayrıca bir gelecek zaman eki olarak da işlev gören bu ek, –Ar/ -Ir / -r gelecek zaman ekine ok edatının eklenmesiyle oluşmuştur (KTLG, 2006: 464).

ayırıldığını bildirmekte ve –ma/ -me’ ye menfilik eki yahut fiilden isim yapma eki’ olarak gördüğünü dile getiriyor. Eğer –ma/-me menfilik eki ise, buna +sız / -siz isimden isim yapma eki getirilemez; -ma/-me’yi fiilden isim yapma eki kabul edersek menfilik manası nerden gelmektedir. A. von Gabain, Ergin ve Bang ise eki –maz/-mez < -ma/-me ‘fiilden fiil yapan ek’ –z ‘fiilden isim yapan ek’ olarak açıklamaktadır (Eraslan, 1980: 40-41). Eraslan da bu görüşe katıldığını belirttiikten sonra sondaki z unsurunun geniş zaman eki olan –r ile ilgisinin olmadığını söyler. Ona göre, Türkçede z > r değişmesi bulunduğu halde (mesela Çuvaşçada), r > z değişmesi görülmemektedir. O halde ekin yapısını bu şekilde izah etmek yanlıştır (Eraslan, 1980: 41).

Ekin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

TT.	-mAz	-	-
Gag.	-mAz	-	-
Az.	-mAz	-	-
Trkm.	-mAz	-	-
Öz.	-	-mäs	-
Uyg.	-	-mas / -mäs	-
Kzk.	-	-mAs/ -BAs	-
Kırg.	-	-BAs	-BOs
Kkp.	-	-mAs/ -BAs	-
Nog.	-	-mAs/ -BAs	-
Tat.	-	-mAs	-
Bşk.	-	-maş/ -mäs	-
Kır.-Tat.	-mAz	-	-
Krç.-Blk	-mAz	-	-
Kmk.	-	-mAs	-
Alt.	-	-BAs	-BOs
Hks.	-	-mAs/ -BAs	-
Tuv.	-	-mAs/ -BAs/ -vAs	-

Tablo 40: -mAz Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(y)AcAk

-AcAk sıfat-fiil eki Oğuz grubu Türk lehçelerinin tamamında, Karluk grubu lehçelerinden Özbek ve Kıpçak grubu lehçelerinin bir kısmında kullanılmaktadır:

TT.	-AcAk
Gag.	-(y)AcAk
Az.	-AcAk
Trkm.	-cAk
Öz.	-äcäk
Kkp.	-AjAq/ -yjAq
Nog.	-(A)yAk
Tat.	-AçAk
Bşk.	-AsAk/ -yAsAk
Kır.-Tat.	-AcAk/ -ycAk
Kmk.	-AcAk

Tablo 41: -(y)AcAk Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)G Ekli Birleşik Sıfat-Fiil Ekleri

-(I)G ekli birleşik sıfat-fiil ekleri Kuzey-doğu grubu lehçelerinden sadece Altay Türkçesinde görülür. Bu birleşik yapı Karluk ve Oğuz grubu Türk lehçelerinde kullanılmaz. -(I)G ekli birleşik sıfat-fiil ekleri -(I)G ekiyle oluşturulmuş fiil ismine +çI veya +IIg isimden isim yapma eklerinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Oğuz grubunda +IcI biçimiyle karşımıza çıkan ek bu lehçe grubunda sıfat-fiil olarak değil fiilden isim yapma eki olarak kullanılır. Kırgız Türkçesinde görülen –çU eki ise ekte bulunan g unsurunun tamamen eriyip kaybolmasıyla ortaya çıkmış biçimdir:

	-(I)G + çI				-(I)G + IIg
Kırg.	-çU	-OOçU/ -UUçU/	-	-	-
Kkp.	-	-	-wşI	-	-wII
Nog.	-	-	-wşI	-	-
Tat.	-	-	-wçI	-	-
Bşk.	-	-	-IwsI / -ÜwsÜ	-	-
Kır.-Tat.	-	-	-	-IcI /-UcI	-
Krç.-Blk.	-	-	-wçU	-	-
Alt.	-	-(A)AçI / -(O)OçI	-	-	-

Tablo 42: -(I)G Ekli Birleşik Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-AsI

Ekin yapısını Bang, al- ‘yardımcı fiil’ + -sı/-si ‘fiilden isim yapma eki’ ve –a/-e ‘zarf-fiil eki’ + -sı/-si ‘üçüncü teklik kişi iyelik eki’ biçiminde açıklarken; Borckelmann –a/-e zarf-fiil eki’ + -sı/-si < -sığ/-sig ‘isimden isim yapma eki’ açıklamasını getirmiştir. Baskakov, -ğI/ -gi ‘fiilden isim yapma eki’ + -sa/-se ‘şart eki’ biçiminde açıklarken; Benzing, -as/-es ‘Çuvaşçada gelecek zaman imkân ismi yapma eki’ + -ı/-i ‘üçüncü kişi iyelik eki’ biçiminde açıklar. Banguoğlu, -a/-e ‘zarf-fiil eki ve istek eki’ + -sı/-si ‘üçüncü kişi iyelik eki’ biçiminde açıklarken; Mansuroğlu, -ğa/-ge ‘gelecek zaman isim-fiil eki’ + -sı/-si < -sığ/-sig ‘isimden isim yapma eki’ biçiminde açıklar. Ergin, -ğa/-ge ‘gelecek zaman isim-fiil’+ -sı/-si ‘üçüncü kişi iyelik eki olarak açıklarken; Korkmaz, -ğa/-ge ‘gereklilik-dilek, gelecek zaman eki + -sı/-si < -sığ/-sig ‘gereklilik-gelecek zaman isim-fiil eki’ olarak açıklar (Bayraktar, 2004: 103).

Kutb’un Hüsrev ü Şirin’inde iki defa geçen yegesi neḡ ‘yenilecek şey’ örneğine bakarak –AsI ekinin –GAsI’dan geldiği sonucuna varabiliriz (KTLG, 2006: 637). Buradaki –GA fiilden isim yapma eki olup –AsI eki aynı ekin iyelikli biçimidir. –AsI sıfat-fiil eki Oğuz grubu lehçelerinden Azerbaycan ve Türkiye, Kıpçak grubu lehçelerinden ise Tatar ve Başkurt Türkçelerinde görülmektedir:

TT.	-AsI	-	-
Az.	-AsI	-	-
Tat.	-AsI	-	-
Bşk.	-	-AhI / -yhI	-yhU

Tablo 43: -AsI Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GAn Ekli Birleşik Yapılı Sıfat-Fiil Ekleri

-GAn ekli birleşik yapıli sıfat-fiil eklerini üç başlık altında toplamak mümkündür. Bulardan ikisi ünlü zarf-fiil ekine tur- ya da yat- yardımcı fiillerine –GAn fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşur. Diğeri ise –GA(n) ekine E.T. teg ‘gibi’ edatının ilavesiyle oluşmuştur:

	tur- + GAn	yat- + GAn	-GA(n)+teg
Kzk.	-AtIn / -ytIn	-	
Kkp.	-Atuğın/ -ytuğın	-	-GAnday
Nog.	-A tagan / -y tagan	-A yatkan / -y yatkan/ -A yatırgan / -yatırkan	
Hks.	-IgAn	-çathan / çetken	-gAdAk/ -kedeg/ -hadag/ -AdAg
Alt.	-AtAn / -ytAn -OtOn / -ytOn	-	-GAndIy/ -GOnDIy
Öz.	- ädigän	-(ä)yâtgän	
Uyg.	- idigan	-	
Kmk.	-AgAn / -ygAn	-	

Tablo 44: -(G)An Ekli Birleşik Sıfat-Fiil Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GU Sıfat-Fiil Ekli (Birleşik) Yapılar

Ekin kökenini Ramstedt Altayca *ku? < *kuy kelimesine dayandırırken, Räsänen Moğolca *xu < -ğ/-gi ekine dayandırmıştır (Bayraktar, 2004: 93).

-GU sıfat-fiil eki Karluk grubu lehçelerinde kullanılır. Ekin E.T. teg ‘gibi’ edatıyla genişletilmiş biçimi ise Kuzey-doğu grubu lehçelerinden Altay ve Tuva ile Kıpçak grubu lehçelerinden Kırgız Türkçesinde kullanılır:

Öz.	-gü	
Uyg.	-GU	
Kırg.	-	-GI day / -GU day
Alt.	-	-GAdIy / -GODIy
Tuv.	-	-GI deg / -GU deg

Tablo 45: -GU Sıfat-Fiil Ekli (Birleşik Yapıların Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(G)AIak

Birçok lehçede gelecek zaman eki olarak da işlev gören bu ekin –A kelir (< -A zarf-fiil eki + kel- fiili + ir geniş/gelecek zaman eki) yapısına ok edatının eklenmesiyle

oluşturmuştur (KTLG, 2006: 428). Ek, sıfat-fiil olarak Kuzey-doğu grubu lehçelerinin tamamında ve Kırgız Türkçesinde görülür:

Kırg.	-A elek/ -O elek	-
Alt.	-	-GAlAk / -GOlOk
Hks.	-alah/ -elek	-galah / -gelek/ -halah/ -kelek
Tuv.	-AlAk	-GAlAk

Tablo 46: -(G)AlAk Sıfat-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Yukarıdaki izahlardan sonra çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan sıfat-fiil ekleri şu şekilde tablolaştırılabilir:

Lehçe	-Dlk	-mİş	-GAn	-(A)r/-(I)r	-mAz	-AcAk	-AsI	-gU	-GAn +	GALAK
TT.	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Gag.	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
Az.	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Trkm.	+	-	+	+	+	+	-	-	-	-
Kzk.		-	+	+	+	-	-	-	tur+gan	-
Kırg.	-	-	+	+	+	-	-	-	-	+
Kkp.	-	-	+	+	+	+	-	-	tur+gan ga(n)+teg	-
Nog.	-	-	+	+	+	+	-	-	tur+gan yat+gan	-
Tat.	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Bşk.	-	-	+	+	+	+	+	-	-	-
Kır.Tat.	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
Krç.Blk.	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-
Kmk.	-	-	+	+	+	+	-	-	tur+gan	-
Öz.	-	-	+	+	+	+	-	+	tur+gan yat+gan	-
Uyg.	-	-	+	+	+	-	-	+	tur+gan	-
Alt.	-	-	+	+	+	-	-	-	tur+gan ga(n)+teg	+
Hks.	-	-	+	+	+	-	-	-	tur+gan yat+gAn ga(n)+teg	+
Tuv.	-	-	+	+	+	-	-	-	-	+

Tablo 47: Sıfat-Fiil Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Tabloda da görüldüğü üzere -GAn, (A)r/-(I)r, -mAz sıfat-fiil ekleri çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır.

-Dık ve -mİş ekleri Oğuz grubu Türk lehçeleri için karakteristik bir özellik gösterir. -Dık ekinin Tatar Türkçesinde, -mİş einin Tatar ve Kırım-Tatar Türkçelerinde görülmesi Oğuzcanın etkisi nedeniyledir. -mİş ekinin Türkmen Türkçesinde görülmemesi ise Çağatay Türkçesinin etkisine bağlanabilir.

-gU sıfat-fiil eki sadece Karluk grubu Türk lehçelerinde görülür. Ek bu anlamda Karluk grubuna özgüdür.

-GAIAk sıfat-fiil eki Kuzey-doğu grubu Türk lehçeleri için karakteristik bir ektir. Ekin Kırgız Türkçesinde de görülüyor olması Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin Kırgız Türkçesiyle olan ilişkisini göstermesi açısından önemlidir.

1.2.4.3. Zarf-Fiil Ekleri

Zarf-fiiller, bir yanıyla fiil, bir yanıyla da zarf özelliği taşıyan gramer kategorileridir. Zarf-fiiller fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını karşılarlar; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine sahiptirler (Korkmaz, 2009: 983).

Çağdaş Türk lehçelerinde basit ve birleşik yapıda olmak üzere çok sayıda zarf-fiil eki bulunmaktadır. Bunların her birinin ayrı ayrı incelenip karşılaştırılması bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için, kullanım alanı geniş ve diğer lehçelere göre ayırt edici özellik gösteren zarf-fiil ekler üzerinde durmayı uygun gördük.

-A

Eski Türkçeden beri Türkçenin her dönem ve lehçesinde kullanılan çok işlek bir ektir. Cümlede işin ya da oluşun tarzını belirten zarflar oluşturur.

Türkçenin ünlü zarf-fiil ekleri -A, -I ve -İ zarf-fiilinden gelişmiş olan -U ekleridir. Eski Türkçede bu zarf-fiil eklerinin fiillere ekleniş biçimi belli bir sistem dâhilinde gerçekleşir. Örneğin tarihi Türk lehçelerinde kurulan ikilemelere bakıldığında, ikilemeleri meydana getiren tek heceli fiilin -A, çok heceli fiillin ise -İ zarf-fiil ekini aldığı görülür (Karahan, 2013: 6). Bu sistem zamanla -A zarf-fiil ekinin kullanım alanını genişletmesiyle (Yüce, 1999: 27) bozulur. -I ve -U zarf-fiil ekleri günümüzde Oğuz grubu Türk lehçelerinde sadece birleşik fiillerde (gel-i-ver- vs.) kullanılmaktadır. Diğer Türk lehçelerinde ise -İ zarf-fiil eki yoktur. Bu lehçelerde, ünlü ile biten fiillerde -A ve ünsüzle biten fiillerde ise -y zarf-fiil eki kullanılmaktadır. -y zarf-fiil eki ise y yardımcı

ünsüzünün, ünlü zarf-fiil ekinin zamanla düşmesiyle zarf-fiil eki görevi üstlenmesi dolayısıyla ortaya çıkmış olmalıdır.

Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında ek kalınlık-incelik uyumlarına girer. Ekin yuvarlak ünlülü biçimleri sadece Kırgız ve Altay Türkçelerinde görülmektedir: Kırg. al-a ‘alarak’, bol-o ‘olarak’, işte-y ‘çalışarak’ (Çengel, 2007: 526); Alt. sogol-o ‘düşünerek’ (Dielk, 2007: 1065).

TT.	-(y)A	-	-
Gag.	-A	-	-
Az.	-(y)A	-	-
Trkm.	-(y)A	-	-
Kzk.	-A	-y	-O
Kırg.	-A	-y	-O
Kkp.	-A	-y	-
Nog.	-A	-y	-
Tat.	-A	-y	-
Bşk.	-A	-y	-
Kır.-Tat.	-A	-y	-
Krç.-Blk.	-A	-y	-
Kmk.	-A	-y	-
Öz.	-ä	-y	-
Uyg.	-A	-y	-
Alt.	-A	-y	-O
Hks.	-A	-	-
Tuv.	-A	-y	-

Tablo 48: -A Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-p

Eski Türkçeden beri Türkçenin her dönem ve lehçesinde görülen çok işlek bir zarf-fiil ekidir. Cümlede işin ya da oluşun tarzını bildiren zarf-fiiller yapar.

Kononov’un düşüncesine göre -(ı)ban eki, -(y)a/ -(y)ı ulacı + bo(l)- fiili + -(ı)n eki (Türk, Moğol ve Kore dillerinde bilinen kadim zarf morfemi) olmak üzere üç kısma ayrılır (Kuznetsov, 1995: 220). Kuznetsov, bu görüşe -(ı)p ve -(ı)ban eklerindeki ünlünün etimolojik olmadığını ve sonradan gelişen bir ses olduğunu söyleyerek karşı çıkmış ve eklerin kökenini E.T. *ba(n)*- ‘bağla(n)-’ fiiline bağlamıştır (Kuznetsov, 1995: 221-222). Korkmaz ise -ban zarf-fiil ekinin -(ı)p zarf-fiilinin -n ekiyle geniletilmiş şekli olduğunu savunmuştur (Kormaz, 2005: 156).

Oğuz grubu Türk lehçelerinde ünsüzle biten fiillere getirilen yardımcı ünlü zarf-fiille kaynaşmıştır. Azerbaycan Türkçesinde ekin sadece tonlu biçimleri mevcuttur: TT.

başla-y-ıp (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 65), Gag. kazma-y-ıp (Özken, 2007: 137), Az. çıkar-ıb ‘çıkarıp’, gözlä-y-ib ‘gözleyip’ (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 213).

Karluk grubu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ekin –n ekiyle genişletilmiş biçimleri de kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde ekin tonlu biçimi mevcuttur: Öz. kel-i-bân ‘gelip’ (Öztürk, 2007: 339), Uyg. baq-ıp (Ersoy, 2007: 411).

Yine Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karaçay-Balkar Türkçesinde ekin tonlu biçimi kullanılmaktadır: Krç-Mlk. al-ıb ‘alıp’, çaşa-b ‘yaşayıp’ (Tavkul, 2007: 921).

TT.	-(y)Ip	-(y)Up	-
Gag.	-(y)Ip	-(y)Up	-
Az.	-(y)Ib	-(y)Ub	-
Trkm.	-(I)p	-(U)p	-
Kzk.	-(I)p	-(U)p	-
Kırg.	-(I)p	-(U) p	-
Kkp.	-(I)p	-	-
Nog.	-(I)p	-	-
Tat.	-(I)p	-	-
Bşk.	-(I)p	-(Ü)p	-
Kır.-Tat.	-(I)p	-(U)p	-
Krç.-Blk.	-(I)b	-(U)b	-
Kmk.	-(I)p	-	-
Öz.	-ib	-	-bân
Uyg.	-(i)p	-(U)p	-
Alt.	-(I)p	-(U)p	-
Hks.	-(I)p	-	-
Tuv.	-(I)p	-(U)p	-

Tablo 49: -p (-ban) Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mAtIn

Ekin yapısını Tekin (2010: 203-210), –m isim-fiil eki üzerine Ana Altayca *e-olumsuzluk fiili ve –tI(n) gerundium ekinin eklenmesi ile açıklamıştır. Korkmaz ekin kökeniyle ilgili diğer görüşleri şu şekilde sıralamıştır: İlk 1898’de V. Thomsen ve W. Bang, bunlardan –matın/-metin’in –tın/-tin ile yapılmış bir zarf-fiil olduğu görüşünü ortaya atmışlardır. Sonradan V. Thomsen, W. Radloff, W. Bang, ve A.N. Samoiloviç bu eki < -ma-t+ın şeklinde, olumsuz bir fiil tabanından –t ile yapılmış bir aksiyon ismi üzerine ayrıca + n vasıta hali eki getirilerek genişletilmiş bir şekil olarak kabul etmişlerdir. Bu görüşe Melioranskiy ve W. Duda, Türkçede –ma-/me- olumsuzluk tabanından –t ile yapılmış bir isimler yoktur görüşü ile karşı koymuştur. J. Deny, aynı eki –ma mastar + tı (< -tıy- < Uyg. tıd- ‘menet-, engel ol-’) mastara olumsuzluk anlamı veren bir ek olarak açıklamıştır. Ergin ise, daha önce W. Duda tarafından öne sürülmüş olan –ma-ma-dan > -ma-dan kaynaşmasına bağlamak istemiştir (Korkmaz, 2005: 153-154).

Korkmaz bu görüşleri sıraladıktan sonra DLT'deki *körmeğip* 'görmeyip', *edlemeğip* 'eylemeyip', *edegermeğip* 'iyi görmeyip', *bolmağip* 'olmayıp' örneklerinden hareketle günümüzde kullanılan y tampon üzsüzünün ilk şekillerinin dışlararası sızıcı d olduğunu öne sürmüştür. Korkmaz bu sesin fiilin olumsuz tabanı ile –ı/-i ve –n zarf-fiil eklerini birbirine bağlayan bir koruyucu ünsüz olduğunu söyleyerek –matın ekini –ma- + d 'koruyucu ünsüz' + -ı 'zarf-fiil' + n 'zarf-fiil' eklerinin birleşimi olarak açıklamıştır (Korkmaz, 2005: 158). Ekin kökeni ile ilgili en son görüş Leyla Karahan'a aittir. Karahan, Anadolu ağızlarında tespit ettiği *çekdi aldun oni* 'çekip aldın onu.', *Bünyâmin girdi sarâya oturur* 'Bünyamin girip saraya oturur.' cümlelerinde *çekdi*, *girdi* gibi ilk cümlenin yüklemi gibi görünen fiillerin *aldu*, *oturur* yüklemeleriyle zaman ve şahıs bakımından uyuşmadığına dikkat çekerek buradaki ekin geçmiş zaman fonksiyonunda değil zarf-fiil fonksiyonunda olduğunu göstermiştir. Karahan bu tür örneklerin tarihî metinlerdeki örneklerini de bu şekilde yorumlayarak –mAtIn ekinin –mA olumsuzluk eki, -tI görülen geçmiş zaman eki ve –n vasıta hali ekinin kaynaşması sonucu olduğunu belirtmiştir (Karahan, 1992: 335-341).

Bu zarf-fiil eki Oğuz grubu Türk lehçelerinin tamamında ve Oğuzcadan oldukça etkilendiği bilinen Kırım-Tatar Türkçesinde görülür.

Türkiye Türkçesi	-mAdAn	-
Gagauz Türkçesi	-mAdAAAn	-
Azerbaycan Türkçesi	-mAdAn	-
Türkmen Türkçesi	-	-mAAAn
Krm-Tat. Türkçesi	-mAdAn	-

Tablo 50: -mAtIn Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mAy / BAy, -mAyIn

Zeynep Korkmaz, anlam ve görev açısından –mAtIn ile aynı kullanım alanına sahip olan bu ekleri –mAtIn ekinin birer fonetik varyantı olarak kabul etmiştir. (Korkmaz, 2005: 158). Alkaya (2008: 395) –mAy ekini –mA olumsuzluk eki üzerine getirilmiş –y zarf-fiil eki olarak değerlendirirken, Tekin (2010: 204) –mAyIn ekinin –mA olumsuzluk eki ve –yIn ekinden oluştuğunu ya da –mAy şeklinin instrümental hal eki –In ekinin birleşimi sonucunda oluştuğunu dile getirmiştir.

Ek, Oğuz grubu lehçelerinde görülmezken Karluk ve Kuzey-doğu grubu lehçelerinin tamamı ile Kıpçak grubunda Başkurt Türkçesi dışında bütün lehçelerde görülür:

Öz.	-mäy	- mäyin
Uyg.	-mÄy	-mÄyIn
Kzk.	-BAy / -mÄy	-
Kırg.	-BAy / -mÄy	-
Kkp.	-mÄy / -BAy	-
Nog.	-mÄy / -BAy	-
Tat.	-mÄy	-
Kır.-Tat.	-mÄy	-
Krç.-Blk.	-mÄy	-mÄyIn
Kmk.	-mÄy	-
Alt.	-BAy / -BOy	-
Hks.	-	- Bin / -min
Tuv.	-	-BAyn/ -mÄyn

Tablo 51: -mÄy / -BAyIn, -mÄyIn Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-ArAk

Eski Türkçede kullanımı rastlanmayan bu ekin ilk örnekleri Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçelerinde görülmektedir. Ek, Eski Anadolu Türkçesinde ilk olarak 14. yüzyıl eserlerinde görülmeye başlanmış ve 17. yüzyılda dile tamamen yerleşmiştir (Durmuş, 2012: 28). Ekin kökeniyle çeşitli görüşler bulunsun da (-ArAk < A *istek eki* + rAk *karşılaştırma eki*; < -Ar/ -Ir/ -Ur *geniş zaman eki* + OK *kuvvetlendirme edatı*.. gibi) araştırmacılar tarafından genel olarak kabul edilen görüş ekin -A *zarf-fiil eki* ve rAk *karşılaştırma ekinin* birleşiminden geldiğidir.¹⁷ Ek, Türkmen Türkçesi dışında Oğuz grubu lehçelerinin tamamında ve Oğuzcanın bir etkisi olarak Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırım-Tatar Türkçesinde kullanılır:

Türkiye T.	Gagauz T.	Azerbaycan T.	Kırım-Tatar T.
-(y)ArAk	-(y)ArAk	-(y)ArAk	-(y)ArAk

Tablo 52: -ArAk Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(G)InA

‘-ınca, -ıncaya kadar’ anlamında asıl yargıyı zaman bakımından nitelendiren zarf-fiiller yapar. A. Von Gabain (1998: 53) Eski Türkçede de kullanımı görülen -(G)InA ekinin -g fiilden isim yapma ekine ilave edilmiş teklik 3. şahıs iyelik ekinin eşitlik biçimi olarak açıklar. F. Y. Yusupov ise -gAn sıfat-iil ekiyle ‘zaman’ anlamına gelen *çak*

¹⁷ -ArAk ekinin kökeni ile ilgili görüşler ve tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumu ile ilgili olarak bk Oğuzhan Durmuş, ‘-(y)ArAk Zarf-Fiil Ekinin Kökeni Üzerine’, *Türkbilig*, S. 23, Ankara, 2012, s. 19-60.

edatının birleşmesinden oluşmuş bir yapı olduğunu öne sürer (Yusupov, 1985: 166, Akt. Alkaya, 2008: 401).

Ek, Oğuz ve Karluk grubu Türk lehçelerinin tamamı ile Kıpçak grubu lehçelerinin birkaçında görülür. Oğuz grubu lehçelerinde ekin bünyesinde bulunan –G sesi tamamen kaybolmuştur. Ayrıca Gagauz Türkçesinde –n, –A ekleri ve ok edatı ile genişletilmiş biçimleri de mevcuttur:

Türkiye Türkçesi	-	-(y)IncA/ -(y)UncA
Gagauz Türkçesi	-	-IncA(n,A)/ -IncAk
Azerbaycan Türkçesi	-	-(y)IncA
Türkmen Türkçesi	-	-IIncAA/ -yAAncAA
Özbek Türkçesi	-GUncä	-
Uygur Türkçesi	-GUncë	-
Karakalpak Türkçesi	-GInçA	-
Kırım-Tatar Türkçesi	-GInçA	-
Kumuk Türkçesi	-GInçA	-

Tablo 53: -(G)IncA Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(G)A(n)II

Ekin Eski Türkçedeki anlamı –u zarf-fiillerine benzer, ama tamamıyla da onunla aynı değildir. En yaygın anlamı ‘-mek için’, nadiren ‘-den beri’dir (Gabain, 1988: 53).

Ekin kökeni hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan en yaygın olanı ekin –GAn fiilden isim yapma eki (sıfat-fiil) eki ile +II isimden isim yapma ekinin birleşmesi sonucu oluştuğunu savunan görüştür (Alkaya, 2011: 56). –GAnII biçimi zamanla ünsüz benzeşmesine uğramış ve –GAnII/-GAnII biçimlerini almış; daha sonra ikizleşen /n/, /l/ seslerinden biri düşerek –GAnI ve –GAnI şekilleri meydana gelmiştir (Alkaya, 2011: 156). Bugün de Kırgız ve Özbek Türkçelerinde ekin –GAnI biçiminin yanında –GAnI (ve Kırgız Türkçesinde -GOnU) biçimi; - Nogay, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde ise GAnII biçimi ve bunun fonetik varyantları kullanılmaktadır:

Türkiye Türkçesi	-All	-	-
Türkmen Türkçesi	-All	-	-
Özbek Türkçesi	-	-GAll	-GAnI
Yeni Uygur Türkçesi	-	-Gili	
Kazak Türkçesi	-	-GAll	-
Kırgız Türkçesi	-	-GAll	-GAnI/-GOnU
Karakalpak Türkçesi	-	-GAll	-
Nogay Türkçesi	-	-	-GAnII
Karaçay-Balkar T.	-	-	-gAnII / -hanlı
Kumuk Türkçesi	-		-GAnII
Altay Türkçesi	-	-GAll	-
Hakas Türkçesi	-	-GAll	-

Tablo 54: -(G)All Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Tabloda da görüldüğü üzere ek; Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkiye ve Türkmen Türkçesinde, Karluk grubu lehçelerinin tamamında, Kırım-Tatar ve Başkurt Türkçeleri dışında Kıpçak grubu ve Tuva Türkçesi dışında Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamında görülmektedir. Ek Oğuz grubunun bir özelliği olarak –G sesini düşürmüştür. Ekin –GAn sıfat-fiil ekiye oluşturulmuş biçimi ise Özbek, Kırgız, Nogay, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde görülmektedir.

-(i-)kAn

Asıl yargıyı zaman anlamında nitelendiren bir başka ek de i- (< er-) yardımcı fiiline –GAn sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle oluşturulan –(i)kAn ekidir. Ek, Oğuz grubu Türk lehçelerinin tamamıyla Karluk grubu lehçelerinden Özbek Türkçesinde görülmektedir:

Türkiye T.	Gagauz T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Özbek T.
-ken	-(y)kAn(A)	-kân	-kAA	-kân

Tablo 55: -(i-)kAn Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-DİkçA

-Dİk sıfat-fiil ekine +çA eşitlik hali ekinin getirilmesiyle oluşmuş bir ektir. Sadece Oğuz grubu lehçelerinde görülür. Ekin dar-yuvarlak ünlülü biçimleri Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde kullanılır:

Türkiye Türkçesi	Gagauz Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Türkmen Türkçesi
-DİkçA	-DİkçA	-DİkçA	-DİkçA
-DUkçA	-	-DUkçA	-

Tablo 56: -DİkçA Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(G)AndA

‘-diğında’ anlamında asıl yargıyı zaman bakımından niteleyen zarflar oluşturan bir ektir. -(G)An sıfat-fiil ekine +DA bulunma hali ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Oğuz grubu lehçelerinden Türkiye ve Gagauz Türkçesi dışında kalan bütün çağdaş Türk lehçelerinde görülür:

Az.	-(y)AndA	-	-
Trkm.	-AndA	-	-
Öz.	-	-gändä	-
Uyg.	-	-GAndA	-
Kzk.	-	-GAndA	-
Kırg.	-	-GAndA	-GOnDO
Kkp.	-	-GAndA	-
Nog.	-	-GAndA	-GOnDA
Tat.	-	-GAndA	-
Bşk.	-	-GAndA-	-
Kır.-Tat.	-	-GAndA	-
Krç.-Blk.	-	-gAndA / -hAndA	-
Kmk.	-	-GAndA	-
Alt.	-	-GAndA	-GOnDO
Hks.	-	-(G)AndA	-
Tuv.	-	-(G)AndA	-

Tablo 57: -(G)AndA Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GAñA

-GAN sıfat-fiil ekine +ça eşitlik halinin getirilmesiyle oluşturulan bu ek asıl yargının zamanını belirten zarflar oluşturur. Ek, Oğuz grubu Türk lehçelerinde görülmez. Ekin yuvarlak ünlülü biçimleri sadece Nogay, Kırgız ve Altay Türkçelerinde görülür:

Öz.	-gäñä	
Uyg.	-GAñA	
Kzk.	-GAñA	
Kırg.	-GAñA	-GOnçO
Kkp.	-GAñA	
Nog.	-GAñA	-GOnşA
Tat.	-GAñI	
Bşk.	-GAnsA	
Kır.-Tat.	-GAñA	
Alt.	-GAñA	-GOnçO
Hks.	(G)AncA	

Tablo 58: -GAñA Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GAndAy

-GAN sıfat fiil ekine Eski Türkçe teg ‘gibi’ edatının getirilmesiyle oluşturulan bu ekin görevi –GAñA ekiyle aynıdır. Ek Oğuz, Karluk ve Kuzey-doğu grubu lehçelerinde görülmez. Kıpçak grubu lehçelerinden ise Nogay, Tatar, Kırım-Tatar ve Kumuk Türkçelerinde görülür:

Nogay Türkçesi	Tatar Türkçesi	Kırım-Tatar Türkçesi	Kumuk Türkçesi
-GAndAy	-GAndAy	-GAndAy	-GAndAy
-GOnDAy	-	-	-

Tablo 59: -GAndAy Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(A)rdA/ -(I)rdA

Asıl yargıyı zaman yönünde nitelendiren zarflar yapan –ArdA zarf-fiil eki –(A)r/-(I)r sıfat-fiil ekine +DA bulunma halinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Ek, Oğuz grubu lehçelerinde görülmezken; Karluk ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamı ile Kıpçak grubu lehçelerinin bir kısmında kullanılır:

Öz.	-	-ärdä	-	-	-
Uyg.	-	-ArdA	-	-	-
Kzk.	-	-ArdA	-	-	-
Kırg.	-	-ArdA	-	-IrdA	-
Kkp.	-	-ArdA	-	-	-
Nog.	-	-ArdA	-	-	-
Alt.	-	-ArdA	-OrdO	-IrdA	-
Hks.	-rdA	-	-	-	-
Tuv.	-rdA	-ArdA	-	-IrdA	-UrA

Tablo 60: -(A)rdA/-(I)rdA Zarf-Fiil Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Yukarıdaki açıklamalardan sonra çağdaş Türk lehçelerinin zarf-fiil ekleri şu şekilde tablolastırılabilir:

Lehçe	A	p	mAtIn	mAyIn	ArAk	GIncA	GAnI	kAn	DİkçA	GAndA	GAnçA	GAndAy	rdA
TT.	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	-	-
Gag.	+	+	+	-	+	+	-	+	+	-	-	-	-
Az.	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+	-	-	-
Trkm	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	-	-	-
Kzk.	+	+	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+
Kırg.	+	+	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+
Kkp.	+	+	-	+	-	+	+	-	-	+	+	-	+
Nog.	+	+	-	+	-	-	+	-	-	+	+	+	+
Tat.	+	+	-	+	-	-	-	-	-	+	+	+	-
Bşk.	+	+	-	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-
Kır.-Tat.	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+	+	-
Krç.-Blk.	+	+	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-
Kmk.	+	+	-	+	-	+	+	-	-	+	-	+	-
Öz.	+	+	-	+	-	+	+	+	-	+	+	-	-
Uyg.	+	+	-	+	-	+	-	-	-	+	+	-	-
Alt.	+	+	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+
Hks.	+	+	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+
Tuv.	+	+	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	+

Tablo 61: Zarf-Fiil Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Tablo 61’de de görüldüğü üzere –A ve –p zarf-fiil ekleri çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır. Bu iki ek dışında kalan zarf-fiil eklerinde görülen ortaklık da azımsanacak derecede değildir. Örneğin; -mAyIn zarf-fiil eki Oğuz grubu dışında kalan bütün Türk lehçelerinde, -GAndA on altı lehçede, -GAnI on bir lehçede kullanılmaktadır.

Bunların dışında çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan birleşik yapılı bazı zarf-fiil eklerinin oluşumunda aynı mantık ortaklığı göze çarpmaktadır. –DıkçaA, -GAnçaA, -GInçaA ekleri birbirlerinden farklı ekler olsa da ekler görev itibarıyla cümlede asıl yargıyı zaman bakımından nitelendiren eklerdir. Bu zarf-fiil eklerine bu görevi yükleyen unsur –çaA eşitlik hali ekidir. O halde lehçeler arasındaki fark fiil tabanını isim yapmada kullanılan eklerin seçiminde ortaya çıkmıştır. Oğuz grubu Türk lehçeleri bu noktada –Dık ekini kullanırken diğer lehçeler tercihini –GAn ekinden yana kullanmıştır. Nitekim aynı mantık ortaklığı –DıktA, -GAndA, -(A)rdA zarf-fiil eklerinde de görülür. Bu eklerde de cümledeki asıl yargının zamanını belirtme görevi –DA bulunma hali ekine yüklenmiştir. Yine görülen fark, fiil tabanını isim yapmada kullanılan eklerin seçiminde ortaya çıkmıştır.

Bununla birlikte tablo incelendiğinde Oğuz grubu Türk lehçelerinin bazı zarf-fiil ekleriyle diğer lehçelerden ayrıldığı görülmektedir. –mAdAn zarf-fiil eki Oğuz grubu için karakteristik bir ek görünümündedir. Yine Türkmen Türkçesinde bulunmayan ve Kırım-Tatar Türkçesinde görülen –ArAk eki ile Özbek Türkçesinde de kullanım alanı bulunan –(i)kAn zarf-fiil ekleri Oğuz grubunu diğer lehçe gruplarından ayıran eklerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

2.YAPIM EKLERİ

2.1. İsimden İsim Yapma Ekleri

+A

Eklendiği sözcüğe ilgili olma, dayanma işlevi katarak terim niteliğinde sözcükler türeten bir ektir. (ÇTYD-1: 50). Çok işlek olarak kullanılmayan ek; Oğuz grubu lehçelerinden Türkiye ve Azerbaycan, Karluk grubu lehçelerinden Özbek ve Kıpçak grubu lehçelerinden Kazak, Kırgız, Tatar, Karakalpak, Başkurt ve Kumuk lehçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. {+A} göze, ilke, komuta (ÇTYD-1: 50), Az. {+A} gözä ‘su kaynağı’, sulak nemli çayırılık, çimenlik’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 183), Öz. {+ä} erkä ‘istediğini yapan’, yüzä ‘yüz, yüzey’ (Öztürk, 2007: 299), Kzk. (A) erke ‘nazlı’, şaka ‘genç, küçük çocuk’, tike ‘dik, doğrudan doğruya’ (Uygur, 1994: 182), Kırg. (A/O) cüzö ‘yüzey’, tike ‘dikey, doğruca’, uça ‘kuyruk sokumu kemiği, kış’ (Uygur, 1994: 182), Tat. {+A} türe ‘başkan’, çumara ‘hamur keseğinin içine şaka yollu konulan kömür, para’ (Ganiyev, 2013: 85), Kkp. (A) erke ‘nazlı, şımarık’, şaşa ‘fırça’, tikke ‘dikey olarak’, uşa ‘dağın tepesi’ (Türkyılmaz, 1994: 4), Bşk. (A) sata ‘açı, türlü işlerde kullanılan ağaçtan yapılmış bir eşya’, kira ‘dağ sırtının üst kenarı’, kindira ‘kendirden yapılmış ince bağ’ (Türkyılmaz, 1994: 4), Kmk. {+A} uça ‘kuruk sokumu’, erke ‘sevgili, gözde’ (Pekacar, 2007: 964).

TT.	+A	
Az.	+A	
Kzk.	+A	
Kırg.	+A	+O
Kkp.	+A	
Tat.	+A	
Bşk.	+A	
Kmk.	+A	
Öz.	+ä	

Tablo 62: +A Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(A)ç

Sözcüğe büyütme ve küçültme işlevi katan vurgulu bir ektir (Korkmaz, 2003: 21). Ek; Türkiye, Gagauz, Özbek, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Karakalpak, Başkurt, Altay ve Hakas Türkçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. {+Aç} ataç, anaç, kıraç, küpeç ‘küçük küp’ (Korkmaz, 2003: 21), Gag. {+Aç} kolaç, topaç (ÇTYD-1: 248), Öz. {+âç} yälängaç ‘çıplak’ (Coşkun, 2000: 31), Kzk. {+Aş} calaşaş ‘çıplak, apaçık’ (Uygur, 1994: 145), Kırg. {+Aç/+Oç} tokoç ‘ekmek’ (Uygur, 1994: 145), tokaş ‘ekmeğin bir türü’, Nog. {+(A)ş} anaş ‘anacık’, abaş ‘ablacık’ (ÇTYD-3: 317), Kır.-Tat. {+ç} bikeç ‘gelin, nişanlı kadın’, Tat. {+(A)ç/+es} bikeç ‘yeni evlenmiş kız’, ciles ‘hafif rüzgar’, tupaç ‘(askerî) top’ (Kara, 2005: 20), Kkp. {+Aş} jalaşaş ‘elbisesiz, çıplak, yalın’ (Türkyılmaz, 1994: 5), Bşk. {+(A)s} bikes ‘küçük görümce’, yiles ‘esinti’, tires ‘kenar, pervaz’ (Türkyılmaz, 1994: 5), Alt. {+(A)ş} kögüreş ‘sıncapçık’ (Kara, 2005: 21), Hks. {+(A)s} azağas ‘ayakçık’, ödiges ‘ayakkabıcık’, xazıņas ‘küçük kayın ağacı’ (Kara, 2005: 22).

TT.	+Aç	-	-	-
Gag.	+Aç	-	-	-
Öz.	+âç	-	-	-
Kzk.	-	-	+Aş	-
Kırg.	+Aç	+Oç	-	-
Kkp.	-	-	+Aş	-
Nog.	-	-	+(A)ş	-
Kr.-Tat.	+ç	-	-	-
Tat.	+(A)ç	-	-	+es
Bşk.	-	-	-	+(A)s
Alt.	-	-	+(A)ş	-
Hks.	-	-	-	+(A)s

Tablo 63: +(A)ç Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(A)dAk

Ek, +dA- isimden fiil ve -k fiilden sıfat türetme ekinin getirilmesiyle oluşmuş birleşik bir ektir (Korkmaz, 2003: 34). Türkiye Türkçesinde sonu çift ünsüzle biten tek heceli ses taklidi sözlere gelerek o sözdeki hareketin tarzını bildiren zarflar türeten ek, Tatar, Kazak, Nogay ve Kumuk Türkçelerinde sınırlı sayıda bazı isimlerden sıfatlar türetir.

T.T. hoppadak, şakkadak, cumbadak (Korkmaz, 2003: 34), Tat. (dAk) buydak ‘bekar’, baştak ‘düzensiz’ (Ganiyev, 2013: 89), Kzk. (dAk) boydak ‘bekar’, tentek ‘afacan, yaramaz’ (Baykoca, 2007: 32), Nog. (dAk) bastak ‘serseri’, tentek ‘aptal, beyinsiz’ (Baykoca, 2007: 32), Kmk. boydak ‘bekar’ (Baykoca, 2007: 32).

TT.	+(A)dAk	-
Kzk.	-	+DAk
Nog.	-	+DAk
Tat.	-	+dAk
Kmk.	-	+dak

Tablo 64: +(A)DAk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+Ak¹⁸

Eski Türkçedeki +GAk küçültme ve kuvvetlendirme ekiyle ilişkilendirilen bu ek, isimlere gelerek benzetme ve küçültme işleviyle isim türetir (Korkmaz, 2003: 35). Ek; Oğuz ve Kuzey-doğu Türk lehçelerinin tamamında, Özbek, Kazak, Kırgız, Nogay ve Karakalpak Türkçelerinde kullanılmaktadır. Kumuk ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde ise ekin +Ay eki ile genişletilmiş biçimleri tespit edilmiştir.

T.T. {+Ak} başak, benek, solak (ÇTYD-1: 50), Gag. {+Ak} solak, başak (ÇTYD-1: 248), Az. {+AG} topağ ‘topak’, başağ ‘başak’, bänäk ‘benek’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 183), Trkm. {+Ak} enek ‘çene, keçiye işlenen nakış’, meñek ‘ben, yanak’, tikenek ‘bir çeşit diken’ (Kara, 2005: 6), Öz. {+äk} içäk ‘bağırsak’, yolak ‘dar yol’ (ÇTYD-2: 56), Kzk. {+Ak} butak ‘budak, dal veya kol’, içek ‘bağırsak, sucuk’, konuzak ‘böcek’ (Baykoca, 2007: 22), Kırg. {+(U)k} tüzük ‘düzgün, doğru’, çıbık ‘çubuk’, ortok ‘dost, arkadaş’ (Kara, 2005: 95), Nog. {+Ak} manak ‘şapşal, özensiz’, özek ‘yemek borusu’, yolak ‘çizgi, çizgili yol’ (Akbaba, 2007: 630), Kkp. {+Ak} masak ‘başak’, işek ‘bağırsak’, kısırak ‘kısırak’ (Uygur, 2010: 72), Kmk. {+AkAy} solağay ‘solak’ (Pekacar, 2007: 964), Krç.-Blk. {+AkAy} solağay ‘solak’ (Tavkul, 2007: 899), Alt. {+Ak/+Ok} koyonok ‘küçük tavşan’, salkınak ‘hafif esinti’ (ÇTYD-4: 53), Hks. {+Ak} köktirek ‘boz köpek’, Çornapak ‘Çornapçık’ (ÇTYD-4: 140), Tuv. {+Ak} oolak ‘oğulcuk’, moynak ‘tasma’ (Arıkoğlu, 2007: 1165).

¹⁸ T.T. çıkırık, kıtırık, gıcırık (ÇTYD-1: 52) ve Kkp. kosuk ‘ağaç kabuğu, deri’, budık ‘dal’ (Uygur, 2010: 72) örneklerinde görülen +Ik / +Uk ekini Erdal (1991: 43-44) +Ak ekinin bir varyantı olarak düşünmüşlerdir. Tespit edilen örneklerdeki eklerin işlevleri de bu görüşü doğrular niteliktedir. Biz de bu nedenle bu eki ayrı bir başlık altında değerlendirmeyi uygun bulmadık.

TT.	+Ak	-	-
Gag.	+Ak	-	-
Az.	+AG	-	-
Trkm.	+Ak	-	-
Kzk.	+Ak	-	-
Kırg.	-	-	+(U)k
Kkp.	+Ak	-	-
Nog.	+Ak	-	-
Krç.-Blk.	-	+AkAy	-
Kmk.	-	+AkAy	-
Öz.	+äk	-	-
Alt.	+Ak	+Ok	-
Hks.	+Ak	-	-
Tuv.	+Ak	-	-

Tablo 65: +Ak Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+At

Alt. künet ‘güneş alan taraf’, carat ‘kıyı, sahil’ (ÇTYD-4: 53).

+AlAk

Küçültme ifade eden isimler yapar (ÇTYD-3: 317). Ek; Özbek, Nogay ve Karakalpak Türkçelerinde görülmektedir:

Öz. ((ä)lāk) çakalāk ‘bebek’, kızālāk ‘kız çocuğu’, koşālāk ‘çifte, çift’ (Coşkun, 2000: 32), Nog. ((A)lAk) tımalak ‘yuvarlak’, küşelek ‘köpek yavrusu’ (ÇTYD-3: 317), Kkp. ((a)laq) qızalaq ‘kızcağız’, botalaq ‘deve yavrusu’ (ÇTYD-3: 442).

+älä(si) / +alâvi

Sayı isimlerine gelir, birliktelik, topluluk ifade eder (ÇTYD-2: 56).

Öz. üçäläsi ‘üçü birden’, üçälävi ‘üçü de’, beşälä ‘beşi de’ (ÇTYD-2: 56).

+BA / +mA

Al. (pö) ökpö ‘akciğer, böğürme, gücenme’ (Kara, 2005: 25), Hks. (mA/BA) xırba ‘tutkal’, ılcırba ‘zincir, pranga’, köspe ‘sihirli ayna, televizyon’ (Kara, 2005: 26).

+BAk / +mAk

Alt. (bOk) tokpok ‘ağaç tokmak, çekiç’, baybak ‘hantal’ (Kara, 2005: 27), Hks. (Bax/max) ortımax ‘sel çukuru’, xalbox ‘lamba kabı’ (Kara, 2005: 27).

+ArtkI

Kmk. gesertki ‘kertenkele’, qumartqı ‘ölmeden önce son yudum’ (Pekacar, 2007: 965).

+çAgAş

+çAk ve +Aş eklerinin birleşiminden oluşmuş bu ek küçültme anlamlı adlar türetmektedir (ÇTYD-4: 53).

Alt. kışçağaş ‘küçük kız’, uulçağaş ‘oğulcuk’ (ÇTYD-4: 53),

+Av

Sayı isimlerine gelir ve beraberlik ifade eder (ÇTYD-2: 57). Eski Türkçede –agu/-egü ~ -gu/-gü şeklinde karşımıza çıkan ek takip eden lehçelerdedeğişmeye başlamıştır (-agu > -avu > -av) : Kıp. biregü ~ birevü ~ birev, ikegü ~ ikevü ~ ikkev (KTG, 102) ; Çağ. birev, ikev, üçev (ÇEK, 80). Ek Oğuz grubu Türk lehçeleri dışında birçok lehçede aynı görevde kullanılmaya devam etmektedir:

Öz¹⁹. {+âv} üçâv ‘her üçü’, beşâvimiz ‘beşimiz’ (ÇTYD-2: 57), Uyg. {+äv} biräv ‘her bir’ (Ersoy, 2007: 369), Tat. {+Av} birev ‘her biri’, ikev ‘ikisi’, öçev ‘üçü’, altav ‘altısı’ (Öner, 2007: 700), Kzk. {+Av} alt(aw) ‘altı tane’, üşew ‘üç tane’, törtew ‘dört tane’ (Tamir, 2007: 440),), Kırg. {+OO} beşöö ‘beşi’, altoo ‘altısı’, biröö ‘biri’ (Çengel, 2007: 502), Bşk. {+Aw} ikev ‘ikisi birlikte’, altaw ‘altısı birlikte’ (ÇTYD-3: 253), Nog. {+Av} yetev ‘yedi tane’, altav ‘altı tane’ (ÇTYD-3: 317), Kkp. {+Aw} birew ‘bir tane’, ekew ‘iki tane’, üşew ‘üç tane’ (Uygur, 2007: 555), Kmk. {+Av} birev ‘biri’, dördev

¹⁹ Özbek Türkçesinde ekin genişletilmiş biçimi olarak +âvlân biçimi, Uygur Türkçesinde ise +(ä)ylân biçimi kullanılmaktadır: Öz. üçâvlân ‘üçü de’, beşâvlân ‘beşi de’ (ÇTYD-2: 57), Uyg. üçäylân ‘üçümüz’, başäylân ‘beşimiz’, toqquzäylân ‘dokuzumuz’ (Ersoy, 2007: 369).

‘dördü’ (ÇTYD-3: 503), Alt. {+U} bejü ‘beşi birlikte’, ekü ‘ikisi birlikte’, altu ‘altısı birlikte’ (ÇTYD-4: 55).

Kzk.	+Av	-
Kırg.	-	+OO
Kkp.	+Aw	-
Nog.	+Av	-
Tat.	+Av	-
Bşk.	+Aw	-
Kmk.	+Av	-
Öz.	+äv	-
Uyg.	+äv	-
Alt.	-	+U

Tablo 66: +Av Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+An

Benguoğlu, Eski Türkçe döneminde sadakat ve kuvvetlendirme bildiren bir ek (Gabain, 1988: 44) olarak kullanılan +An ekinin +A- isimden fiil yapma eki ile –n+ fiilden isim yapma ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu düşünür: er ‘er, kişi’ +e- > ere- ‘erleşmek, yiğitleşmek’ +n > eren ‘yiğit’ (Banguoğlu, 2008: 14).

Bağlılık ve aidiyet anlamı katan bu ek; Oğuz, Karluk ve Kuzey-doğu grubunun tamamında, Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt ve Karakalpak Türkçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. {+An} köken, oğlan, eren (ÇTYD-1: 51), Gag. {+An} og(ul)an, köken (ÇTYD-1: 248), Az. {+An} ärän ‘yiğit, cesur’, oğlan (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 183), Trkm. {+An} oğlan, tozan ‘toz, köken’ (Kara, 2005: 12), Öz. {+An} tuban ‘alçak, derin’ (Coşkun, 2000: 32), Uyg. {+An/+An²⁰} oğlan, eren (Kaşgarlı, 1992: 95), boşan ‘beceriksiz’, tozan ‘toz yağmuru, toz’, bezän ‘anlayışsız’ (Ersoy, 2007: 368), Tat. {+An} cimşan ‘çiçekli bitkilerin dişi organının altı’, çitan ‘ezilmiş veya inceltilmiş ağaç dallarıyla yapılan çit’ (Kara, 2005: 13), Kzk. {+An} qat(ı)an ‘sert, merhametsiz’, soran ‘kireçli yer’, beleñ ‘sırt’ (Tamir, 2007: 441), Kırg. {+An/+An/+On} bozon ‘tepecik’, caşan ‘yeşil, taze’, tozon ‘toz’ (Kara, 2005: 13), Kkp. {+An/+An} beleñ ‘belirti, işaret’, tozan ‘toz’, topan ‘başak kalıntısı, kesmik’, kartan ‘yaşlı, ihtiyar’ (Uygur, 2010: 76), Bşk. {+an} yimşan ‘çiçekle sap arasındaki başak kısmının altı’, sitan ‘ince söğüt dallarıyla örülmüş çit, tuzan ‘toz’ (Kara, 2005: 13), Alt. {+An/+An/+On} tüzeñ ‘ova, düz alan’,

²⁰ Taranan kaynakların birçoğunda +An ve +An ekleri farklı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Ancak eklerin işlevlerine bakıldığında bu iki ekin birbiriyle olan ilişkisi açıktır. Bu nedenler biz de Ceyhun Vedat Uygur (2010: 70) gibi bu iki eki aynı başlık altında değerlendirmeyi uygun bulduk.

uulan ‘oğlan, genç’, koloŋ ‘hayvan semerini bağlamak için kullanılan bağ’ (Kara, 2005: 14), Hakas {+An} çigen ‘ekşi, sütten yapılmış içecek’, iren ‘erkek, adam, koca’, olğan ‘oğlan, delikanlı’ (Kara, 2005: 14) Tuv. {+An} dojan ‘buzluk’, dijen ‘yaşlanmış, dişleri dökülmüş kişi’ (Kara, 2005: 14).

TT.	+An	-	-
Gag.	+An	-	-
Az.	+An	-	-
Trkm.	+An	-	-
Kzk.	-	+Aŋ	+Oŋ
Kırg.	+An	-	-
Kkp.	+An	+Aŋ	-
Tat.	+An	-	-
Bşk.	+an	-	-
Öz.	+An	-	-
Uyg.	+An	Aŋ	-
Alt.	+An	+Aŋ	+Oŋ
Hks.	+An	-	-
Tuv.	+An	-	-

Tablo 67: +An Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(ş)Ar

Asıl sayılardan üleştirme sıfatı türetmek için kullanılan bir ektir (ÇTYD-1: 51). Ek; Türkmen Türkçesi dışında bütün Oğuz grubu lehçelerinde, Kıpçak grubu lehçelerinden Tatar, Kazak, Başkurt, Nogay, Kırım-Tatar, Kumuk, Karaçay-Balkar ve Kuzey-doğu grubu lehçelerinden Hakas Türkçesinde görülür:

T.T. {+(ş)Ar} yedişer, dokuzar, altışar (ÇTYD-1: 51), Az. ((ş)Ar) birer, ikişer, üçşer ‘üçer’ (ÇTYD-1: 128), Gag. {+(ş)Ar} yarmışar ‘yirmişer’, dördär ‘dörder’ (ÇTYD-1: 248), Tat. {+(ş)Ar} öçer ‘üçer’, ikişer ‘ikişer’ (ÇTYD-3: 63), Kzk. {+(s)Ar} altısar ‘altışar’, beser ‘beşer’ (ÇTYD-3: 132), Bşk. {+(ş)Ar} bişer ‘beşer’, unar ‘onar’ (ÇTYD-3: 253), Nog. {+(s)Ar} birer, ekiser (ÇTYD-3: 317), Kır.-Tat. ((ş)Ar) birer, beşer, altışar (ÇTYD-3: 379), Kmk. {+(ş)Ar} birer, üçer, beşer (ÇTYD-3: 543), Krç.-Blk. {+(Iş)Ar/(Uş)Ar} birer, üçüşer, altışar (ÇTYD-3: 572), Hks. {+(l)Ar} pırer ‘birer’, toğızar ‘dokuzar’, altılar ‘altışar’ (Arıkoğlu, 2007: 1094).

TT.	+(ş)Ar	-	-
Gag.	+(ş)Ar	-	-
Az.	+(ş)Ar	-	-
Kzk.	+(s)Ar	-	-
Nog.	+(s)Ar	-	-
Tat.	+(ş)Ar	-	-
Bşk.	+(ş)Ar	-	-
Kır.-Tat.	(ş)Ar	-	-
Krç.-Blk.	+(İş)Ar	+(Uş)Ar	-
Kmk.	+(ş)Ar	-	-
Hks.	-	-	+(l)Ar

Tablo 68: +(ş)Ar Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+dAn

Asıl sayılardan üleştirme sıfatı türetmek için kullanılan bir başka ek de +dAn ekidir. Ayrılma hali eki ile ilişkili olduğu görülen bu ek +şAr ekinin kullanılmadığı lehçelerde görülür:

Trkm. {+dAn} bir-birden ‘bির birer’, yedi-yediden ‘yedişer, yedişer’ (Kara, 2012:115), Öz. {+tādān} beştādān ‘beşer’, ontādān ‘onar’, yettitādān ‘yedişer’ (ÇTYD-2: 68), Uyg. {+Din} birdin ‘bির birer’, beştin ‘beşer’ (Öztürk, 1994: 60), Kırg. {+DAn/+DOn} eki-ekiden ‘ikişer’, üç-üçtön ‘üçer’, eki cüzdön ‘iki yüzer’ (Çengel, 2005: 191), Kkp. {+dAn} ekewden ‘ikişer’, bes-besten ‘beşer beşer’ (Uygur, 2010: 141), Alt. ({+DAn/+DOn} birden ‘bির birer’, törttön ‘dörder’ (ÇTYD-4: 67).

Trkm.	+dAn	-	-	-	-	-
Kırg.	+DAn	-	-	+DOn	-	-
Kkp.	+dAn	-	-	-	-	-
Öz.	-	-	-	-	-	+tādān
Uyg.	-	-	+Din	-	-	-
Alt.	-	+DAn	-	-	+DOn	-

Tablo 69: +DAn Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+ç

T.T. anaç, babaç, dağlıç ‘melez bir koyun’ (Biray, 1999: 64), Az. anac ‘anaç’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 183), Tkm. zarınc ‘sızlanma’, kekeç ‘kekeme’ (Altinel, 2003: 27).

+CA

Sıfatlara ve sıfat olarak kullanılan sözlere gelerek eklendiği kelimelere oldukça anlamı katan, benzerlik ve azlık işlevinde küçültme sıfatları yapan bu ek dil isimleri

yapmada da kullanılır (ÇTYD-1: 51). Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında eşitlik hali olarak da kullanılan ekin kalıcı isimler oluşturduğu örnekler Karaçay-Balkar Türkçesi dışında bütün Kıpçak, Karluk ve Oğuz Türkçelerinde ve Kuzey-doğu grubundan Hakas Türkçesinde tespit edilmiştir:

T.T. {+CA} boğmaca, alaca, burukça, Türkçe, Arapça (ÇTYD-1: 51), Gag. {+CA} Arapça, Türkçe (ÇTYD-1: 248), Az. {+CA} yavaşça, Azäricä ‘Azerice’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 183), Trkm. {+CA} Arapça, Türkmençe ‘Türkmence’ (Kara, 2007: 249), gızılca ‘bir bitki’, eğrice ‘bir nakış türü’ (Kara, 2012: 81), Öz. {+çä} kızilçä ‘kızılca’, Özbekçä ‘Özbekçe’ (Öztürk, 2007: 299), Uyg. {+cä} Qazaqçä ‘Kazakça’, oşukçä ‘artık, fazla’ (Ersoy, 2007: 368), Tat. {+çA} yeşelçe ‘sebze’, alaça ‘alaca’ (ÇTYD-3: 55), Kzk. {+şA} ögüzşe ‘dana’, Orısça ‘Rusça’ (Tamir, 2007: 439), sandıkşa ‘sandıkçık’, köpşe ‘çokluk’ (Öner, 1998: 46), Kırg. {+çA/+çO} mokoço ‘öcü’, belçe ‘ince’, böyrömçö ‘eteğin önü’ (ÇTYD-3: 190), Bşk. {+sA} Russa ‘Rusça’, kükrekse ‘yelek’ (ÇTYD-3: 254), Nog. {+şA} Türkşe ‘Türkçe’, yaşılaşa ‘sebze’ (ÇTYD-3: 317), Kır.-Tat. {+CA} Nemtsece ‘Almanca’, Türkçe (ÇTYD-3: 379), Kkp. {+şA} alaşa ‘güzel’, tırnaqşa ‘tırnak işareti’ (ÇTYD-3: 443), Kmk. {+çA} Rusça, yaşılaşa ‘sebze’ (ÇTYD-3: 503), Hks. {+CA} alınca ‘tek, yalnız’, çöpçe ‘ılımlı, ölçülü’ (Kara, 2005: 36).

TT.	-	+CA	-	-	-
Gag.	-	+CA	-	-	-
Az.	-	+CA	-	-	-
Trkm.	-	+CA	-	-	-
Kzk.	-	-	-	+şA	-
Kırg.	+çA		+çO	-	-
Kkp.	-	-	-	+şA	-
Nog.	-	-	-	+şA	-
Tat.	+çA	-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	-	+sA
Kır.-Tat.	-	+CA	-	-	-
Kmk.	+çA	-	-	-	-
Öz.	+çä	-	-	-	-
Uyg.	-	+cä	-	-	-
Hks.	+CA	-	-	-	-

Tablo 70: +CA Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+CAk

+CA ekinin ok pekiştirme edatıyla kaynaşmasında oluşan bu ek, küçültme, sevgi ve tahsis işleviyle sıfat, zarf ve isim türeten bir ektir (Korkmaz, 2003: 39). Ekin örnekleri çağdaş Türk lehçelerinin tamamında tespit edilmiştir:

T.T. {+cAk} çabucak, yavrucak, ılıcak (ÇTYD-1: 51), Az. {+CAk} dilçäk ‘küçük dil, hörümçäk ‘örümcek’, älçäk ‘eldiven’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 183), Trkm. {+CAk} oyuncak, taygançak ‘kaygan’, tıgırçek ‘küçük tekerlek’ (Altinel, 2003: 16), Gag. {+CAk} çocu(k)cak, balı(k)çak (Özkan, 1996: 103), Öz. {+çAk} oyunçaq ‘oyuncak’, kelinçäk (ÇTYD-2: 57), Uyg. {+çAk} oyunçaq ‘şen, neşeli’, kölçäk ‘gölet’ (Ersoy, 2007: 368), Tat. (çAk) oyuncak ‘oyuncak’, künelçek ‘alçak gönüllü’ (Ganiyev, 2013: 84), Kzk. {+şAk} kelinşek ‘genç kadın’, inişek ‘küçük kardeş’ (ÇTYD-3: 123), Kırg. {+çAk} kelinçek ‘genç kadın’, kulunçak ‘taycık’ (ÇTYD-3: 190), Nog. {+şAk} kelinşek ‘yeni, genç gelin’ (Baykoca, 2007: 25), Kır.-Tat. {+CAk} boyuncak ‘kolye’, kolçak ‘eldiven’, oyuncak, örümcek (Türkyılmaz, 1994: 27), Kkp. {+şAk} kelinşek ‘gelin’, jetkinşek ‘yetişkin’, aşırışak ‘öfkeli’ (ÇTYD-3: 443), Bşk. {+sAk} uyınsaq ‘oynak, şuh’, ürünsaq ‘kalles, hırsızca’, yilkınsäk ‘şiddetli, sert, coşkun’ (Ersoy, 2007: 763), Krç.-Blk. {+çAk} tüyümçek ‘kördüğüm’, boyunçaq ‘kolye’ (Tavkul, 2007: 899), Kmk. {+çAk} boyunçaq ‘tasma’, gökçek ‘güzel’ (ÇTYD-3: 503), Alt. {+(I)çAk} ečkiçek ‘keçi yavrusu’, uulçak ‘oğulcuk’, köziçek ‘gözcük’ (Dilek, 2007: 1020), Hks. {+(I)cAk} nışkecek ‘incecik’, kölİcek ‘gölcük’ (ÇTYD-4: 140), Tuv. {+çAk/+jAk} ajınçak ‘sinirli’ (ÇTYD-4: 215), biçejek ‘küçücük’ (Arıkoğlu, 2007: 1165).

TT.	-	+cAk	-	-	-
Gag.	-	+CAk	-	-	-
Az.	-	+CAk	-	-	-
Trkm.	-	+CAk	-	-	-
Kzk.	-	-	+şAk	-	-
Kırg.	+çAk	-	-	-	-
Kkp.	-	-	+şAk	-	-
Nog.	-	-	+şAk	-	-
Tat.	+çAk	-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	+sAk	-
Kır.-Tat.	-	+CAk	-	-	-
Krç.-Blk.	+çAk	-	-	-	-
Kmk.	+çAk	-	-	-	-
Öz.	+çAk	-	-	-	-
Uyg.	+çAk	-	-	-	-
Alt.	+(I)çAk	-	-	-	-
Hks.	+(I)cAk	-	-	-	-
Tuv.	+çAk	-	-	-	+jAk

Tablo 71: +CAk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+çAn

Alışkanlık ve aşırılık bildiren sıfatlar türetir (ÇTYD-2: 57). Ek; Karaçay-Balkar Türkçesi dışında bütün Kıpçak grubu ve Karluk grubunda ve Türkmen Türkçesinde kullanılmaktadır:

Trkm. {+çAn} hövesçen ‘hevesli’, iişçen ‘becerikli’, (Kara, 2007: 249), Öz. {+çän} işçän ‘çalışkan’, oyçän ‘düşünceli’ (ÇTYD-2: 57), Uyg. {+çAn} kelişimçan ‘uyumlu’, sözçan ‘hatip’, köñükçän ‘iyi yürekli’ (Ersoy, 2007: 368), Tat. {+çAn} sugışçan ‘savaşçı’, yokıcan ‘uykucu’, işçen ‘çalışkan’ (ÇTYD-3: 55), Kaz. {+şAn} aşuşan ‘öfkeli’, sözşen ‘söz ustası’ (ÇTYD-3: 123), Kırg. {+çAn} atçan ‘atlı süvari’, nayzaçan ‘dövüşken’ (ÇTYD-3: 190), Bşk. {+sAn} uysan ‘endişeli’, tilsen ‘geveze’ (ÇTYD-3: 254), Nog. {+şAn} işşen ‘çalışkan’, sağışşan ‘savaşçı’ (ÇTYD-3: 317), Kır.-Tat. {+çAn} izçen ‘iz süren’, kayğıruvçan ‘kaygılı’ (ÇTYD-3: 379), Kkp. {+şAn} boyşan ‘uzun boylu’, sözşen ‘hatip’, (ÇTYD-3: 443), Kmk. {+çAn} oyçan ‘düşünceli’, boyçan ‘uzun boylu’ (ÇTYD-3: 503).

Trkm.	-	+çAn	-	-	-
Kzk.	-	-	-	+şAn	-
Kırg.	-	+çAn	-	-	-
Kkp.	-	-	-	+şAn	-
Nog.	-	-	+şAn	-	-
Tat.	+çAn	-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	-	+sAn
Kır.-Tat.	+çAn	-	-	-	-
Kmk.	+çAn	-	-	-	-
Öz.	+çän	-	-	-	-
Uyg.	+çAn	-	-	-	-

Tablo 72: +çAn Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+CAğIz

+CA ekinin +Az > +Iz pekiştirme ekiyle genişlemesinden oluşan bir ektir. Bu ek, küçültme, sevgi ve acıma bildiren isimler türetir (ÇTYD-1: 51).

T.T. {+CAğIz} yavrucağız, adamcağız, köyceğiz (ÇTYD-1: 51), Trkm. {+cagaz} pisikcagaz ‘kedicik’, taycagaz ‘taycık’ (ÇTYD-1: 185), Gag. {+CA(A)z} gölcäz ‘gölcük’, yolcaz ‘yolcuk’ (Özkan, 1996: 103).

TT.	+CAğIz	-	-
Gag.	-	-	+CA(A)z
Trkm.	-	+cagaz	-

Tablo 73: +CAğIz Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+CI / +CU

Ekin kökeniyle ilgili olarak Mehmet Kara şu görüşleri belirtmiştir: ‘E. R. Tenişev’in eseinde Katanov, ekin +çik ekindeki son ünsüzün düşmesiyle meydana geldiğinin; J. Deny ise +çi ekiyle +çil eki arasında paralellik kurmuş ve bu eki +çil ekiyle

açıklamaya çalışmış; W. Radloff, ekin Yakutçadaki +sıt/+sut ekleriyle ilgili olduğunu ileri sürmüştür. (Kara, 2005: 43).

Bu ek bir meslek yada sanat dalını kendisine uğraş edinmiş kimseleri belirtmek, bir şeye alışkanlığı anlatmak, bir inanışı veya düşünceyi savunanları ifade etmek maksatlı kelimeler türetir (ÇTYD-1: 51). Ek çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır.

T.T. {+CI/+CU} halkçı, ilerici, kapıcı (ÇTYD-1: 52), Az. {+çI/+çU} arabacı, ovçu ‘avcı’, ekinçi ‘çiftçi’ (ÇTYD-1: 119), Trkm. {+çI/+çU} garakçı ‘haydut’, guşçu ‘kuşçu’ (ÇTYD-1: 185), Gag. {+CI/+CU} yolcu, arabacı (ÇTYD-1: 248), Öz. {+çi} temirci ‘demirci’, uyquçi ‘uykucu’ (ÇTYD-2: 57), Uyg. {+çi} äksiyätçi ‘gerici’, aldamçi ‘aldatıcı’, tömürçi ‘demirci’ (Ersoy, 2007: 369), Tat. {+çI} yulçı ‘yolcu’, köreşçë ‘güreşçi’ (ÇTYD-3: 55), Kzk. {+şI} tilşi ‘dilci’, saqşı ‘muhafız’ (ÇTYD-3: 123), Kırg. {+çI/+çU} motorcu ‘motorcu’, malçı ‘çoban’ (ÇTYD-3: 190), Bşk. {+sI/+sU} hötsö ‘sütçü’, aldaqşı ‘sahtekâr’, kötöwsî ‘çoban’ (ÇTYD-3: 254), Nog. {+şI} temirşi ‘demirci’, uykışî ‘uykucu’ (ÇTYD-3: 317), Kır.-Tat. (CI) kömürçi ‘kömürçü’, ırqçı ‘ırkçı’ (ÇTYD-3: 379), Kkp. {+şI} balıqşı ‘balıkçı’, temirşi ‘demirci’ (ÇTYD-3: 443), Kmk. {+çI/+çU} işçi, qoyçu ‘çoban’, yazıvçu ‘yazıcı, yazar’ (ÇTYD-3: 503), Krç.-Blk. {+çI/+çU} qoyçu ‘çoban’, cıqlıçı ‘at çobanı’, ötürükçü ‘yalancı’ (ÇTYD-3: 563), Alt. {+çI} emçi ‘doktor’, corıkçı ‘gezgin’ (ÇTYD-4: 53), Hks. {+CI} çidekçi ‘yedekçi’, hadağcı ‘bekçi’ (ÇTYD-4: 140), Tuv. ({+CI/+CU/+jI/+jU} balıkçı, adıgı ‘avcı’, körukçü ‘seyirci’ (ÇTYD-4: 215).

TT.	-	-	+CI	+CU	-	-	-
Gag.	-	-	+CI	+CU	-	-	-
Az.	+çI	+çU	-	-	-	-	-
Trkm.	+çI	+çU	-	-	-	-	-
Kzk.	-	-	-	-	+şI	-	-
Kırg.	+çI	+çU	-	-	-	-	-
Kkp.	-	-	-	-	+şI	-	-
Nog.	-	-	-	-	+şI	-	-
Tat.	+çI	-	-	-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	-	-	+sI/+sU	-
Kır.-Tat.	-	-	+CI	-	-	-	-
Krç.-Blk.	+çI	+çU	-	-	-	-	-
Kmk.	+çI	+çU	-	-	-	-	-
Öz.	+çi	-	-	-	-	-	-
Uyg.	+çi	-	-	-	-	-	-
Alt.	+çI	-	-	-	-	-	-
Hks.	-	-	+CI	-	-	-	-
Tuv.	-	-	+CI	+CU	-	-	+jI/+jU

Tablo 74: +CI/+CU Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+Cİk / +CÜk

M. Ergin, bu ekin +cAk ekinin fonetik bir varyantı olduğunu düşünür (Ergin, 2005: 164). Gabain ise +sı- ve -g eklerinin birleşmesi sonucu oluştuğu görüşündedir (1988: 48).

İsimlere ve sıfatlara küçültme, sevgi, pekiştirme ve acıma ifadesi katan bir ektir (ÇTYD-1: 52). Ek, çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır:

T.T. {+cİk/+cÜk} arpacık, köprücük, azıcık (ÇTYD-1: 52), Az. {+cİG/+cÜG} evcik, anacıg, oduncug ‘küçük odun’ (ÇTYD-1: 118), Trkm. {+cİk} yaşacık ‘gençecik’, baalacık ‘yavrucuk’ (ÇTYD-1: 185), Gag. {+cİk/+cÜk} yavrucuk, hastacık (ÇTYD-1: 248), Öz. {+çik} Cäkâpçik ‘bir erkek lakabı’ (Coşkun, 2000: 34), Uyg. {+çÜk} kariçuk ‘göz bebeği’, kapçuk ‘küçük torba’ (Öztürk, 1994: 26), Tat. {+çİk} koşçık ‘kuşcağız’, töpçök ‘en küçük kardeş’ (ÇTYD-3: 55), Kaz. {+şİk} oynışık ‘oyuncak’, üyşik ‘evceğiz’ (ÇTYD-3: 123), Kırg. {+çİk/+çÜk} kölçük ‘gölcük’, kapçık ‘torba’ (ÇTYD-3: 190), Bşk. {+sİk/+sÜk} qoşsoq ‘işaret’, sıyırsık ‘sığırcık’, kilinsik ‘gelincik’ (ÇTYD-3: 254), Nog. {+şİk} kurtkaşık ‘ninecik’, balaşık ‘yavruşak’, köpirşik ‘köprücük’ (ÇTYD-3: 317), Kır.-Tat. {+çİk} qozuçıq ‘kuzucuk’, yelçik ‘hafif esen yel’ (ÇTYD-3: 379), Kkp. {+şİk} qapşık ‘küçük torba’, tekeşik ‘bir yaşındaki teke’, (ÇTYD-3: 443), Kmk. {+çİk/+çÜk} tilçik ‘küçük dil’, arqaçıq ‘küçük tepe’, qolçuq ‘dere’ (ÇTYD-3: 503), Krç.-Blk. {+çİk/+çÜk} tekeşik ‘tekecik’, tülküçük ‘tilkicik’ qartçıq ‘yaşlılara hitap sözü’ (ÇTYD-3: 563), Alt. {+çİk/+çÜk} bürçük ‘tomurcuk’, karuulçık ‘bekçi’ (ÇTYD-4: 53), Hks. {+çıx/+çik/+çux/+çük} çımçıx ‘çimcik’, pürçük ‘açılmamış tomurcuk’ (Kara, 2005: 51), Tuv. {+çİk/+çÜk/+jİk/+jÜk} hölçük ‘gölcük’, dilgijik ‘tilkicik’ (ÇTYD-4: 215).

TT.	+cİk	+cÜk	-	-	-
Gag.	+cİk	+cÜk	-	-	-
Az.	+cİG	+cÜG	-	-	-
Trkm.	+cİk	-	-	-	-
Kzk.	-	-	+şİk	-	-
Kırg.	+çİk	+çÜk	-	-	-
Kkp.	-	-	+şİk	-	-
Nog.	-	-	+şİk	-	-
Tat.	+çİk	-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	+sİk/+sÜk	-
Kır.-Tat.	+çİk	-	-	-	-
Krç.-Blk.	+çİk	+çÜk	-	-	-
Kmk.	+çİk	+çÜk	-	-	-
Öz.	+çik	-	-	-	-
Uyg.	-	+çÜk	-	-	-
Alt.	+çİk	+çÜk	-	-	-
Hks.	+çıx/+çik	+çux/+çük	-	-	-
Tuv.	+çİk	+çÜk	-	-	+jİk/+jÜk

Tablo 75: +Cİk/+CÜk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+CIgAz / +CUgAz

Sevgi ve küçültme anlamı katan bir ektir (ÇTYD-1: 118). Ekin {+CIk/+CUk} ekinin {+Iz} pekiştirme eki ile genişletilmesi ile oluştuğu düşünülebilir. Ekin sadece Türkiye, Azerbaycan ve Tuva Türkçelerinde kullanımı tespit edilmiştir:

T.T. {+cIgAz/+cUgAz} hanımcıgaz, beyciğez, yavrucuğaz (Ergin, 2005: 166), Az. {+cIgAz/+cIyez} uşagcıgaz, ‘çocukcağız’, bibiciyez ‘halacık’ (ÇTYD-1: 118), Tuv. {+çIgAş/+çUgAş/+jIgAş/+jUgAş} hemciğes ‘dere’, oolcugaş ‘küçük oğulcuk’, dagjıgaş ‘tepe’, hölcügeş ‘gölcük’ (Arıkoğlu, 2007: 1165).

TT.	+cIgAz	+cUgAz	-	-
Gag.	-	-	-	-
Az.	+cIgAz	-	+cIyez	-
Tuv.	+çIgAş	+çUgAş	-	+jUgAş/+jIgAş

Tablo 76: +CIgAz/+CUgAz Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+CII/ +CUI

Eklediği isme bir şeye düşkünlük, alışkanlık, bağımlılık ve benzerlik işlevi katarak çeşitli isim ve sıfatlar türeten bir ektir (ÇTYD-1: 52). Ek; Oğuz grubu, Karluk grubu, Karaçay-Balkar Türkçesi dışında Kıpçak grubu ve Tuva Türkçesi dışında Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinde kullanılmaktadır.

T.T. {+CII/+CUI} ölümcül, bencil, barışçıl (ÇTYD-1: 52), Az. {+cII/+cUI} yuxucul ‘uyumayı seven’ işcil ‘işine düşkün’ (ÇTYD-1: 119), Gag. {+çul} karpuzçul ‘karpuz düşkünlüğü’ (Kara, 2005: 52), Trkm. {+çII/+çUI} duuzçul ‘tuzlu yemeyi seven’, keypçil ‘keyfine düşkün’ (Kara, 2007: 250), Öz. {+çil} epçil ‘becerikli’, taqçil ‘az bulunur’ (ÇTYD-2: 57), Uyg. {+çil} özämçil ‘bencil’, hâlkçil ‘halkçı’, inqılabçil ‘inkılapçı’ (Ersoy, 2007: 369), Tat. {+çII} sakçil ‘tutumlu’, yardımçıl ‘yardımcı’ (ÇTYD-3: 55), Kzk. {+şII} uyquşıl ‘uykucu’, eñbekşil ‘çalışkan, çalışmayı seven’ (Tamir, 2007: 439), Kırg. {+çII/+çUI} emgekçil ‘çalışkan’, külküçül ‘çok gülen’ (ÇTYD-3: 190), Bşk. {+sII/+sUI} ırte sıl ‘erkenci’, könsöl ‘kıskanç’, qunaksıl ‘konuksever’ (ÇTYD-3: 254), Nog. {+şII} kökşil ‘mavimsi’, konakşıl ‘konuksever’ (ÇTYD-3: 318), Kır.-Tat. {+çII} aqçıl ‘beyazlamaya yüz tutmuş’, kökçil ‘mavimsi’ (ÇTYD-3: 379), Kkp. {+şII} oynışıl ‘oyuna düşkün’, dinşil ‘dindar’ (ÇTYD-3: 443), Kmk. {+çII} qonakçıl ‘misafirperver’ (Pekacar, 2007: 966), Alt. (çII) uykuçıl ‘uykucu’, ozoçıl ‘rehber’, çekçil

‘becerikli’ (ÇTYD-4: 53), Hks. {+çII} kökçil ‘atasına benzer’, körİmçil ‘öngörülü’ (ÇTYD-4: 140).

TT.	+CII	+CUI	-	-
Gag.	-	+çul	-	-
Az.	+çII	+çUI	-	-
Trkm.	+çII	+çUI	-	-
Kzk.	-	-	+şII	-
Kırg.	+çII	+çUI	-	-
Kkp.	-	-	+şII	-
Nog.	-	-	+şII	-
Tat.	+çII	-	-	-
Bşk.	-	-	-	+sII/+sUI
Kır.-Tat.	+çII	-	-	-
Krç.-Blk.	-	-	-	-
Kmk.	+çII	-	-	-
Öz.	+çil	-	-	-
Uyg.	+çil	-	-	-
Alt.	+çII	-	-	-
Hks.	+çII	-	-	-

Tablo 77: +CII/+CUI Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+CIn / +CUn

İşlev olarak +CII/ +CUI ekine benzeyen vurgulu bir ektir (ÇTYD-1: 52).

T.T. bildirçin, hırçın, güvercin (ÇTYD-1: 52), Kırg. {+CIn/+CUn} barçın ‘karakuş’, buurcun ‘genç erkek deve’, karalçın ‘esmer’ (Kara, 2005: 57), Tat. {+çIn} kulakçın ‘kulaklı şapka’, kükreçin ‘savaşlarda göğsü korumak için giyilen bir giyecek’ (Kara, 2005: 57), Kzk. {+şIn/+jIn} barşın ‘orta yaşlı kimse’, buwırşın ‘genç deve’, kulakşın ‘kulaklı kalpak’ (Kara, 2005: 57), Kkp. {+şIn/+cIn} kulakşın, kunacın ‘iki yıllık inek’, megecin ‘domuz yavrusu’ (Kara, 2005: 57), Kır.-Tat. {+çIn} alançın ‘küçük çayır’ (Kara, 2005: 57), Bşk. {+sIn} kulaksın ‘kulaklı şapka’, kükreksin savaşlarda göğsü korumak için giyilen bir giyecek’ (Kara, 2005: 57), Kmk. kırçın ‘kel, uyuz’ (Baykoca, 2007: 30), Alt. {+cın/+şun/+zin} sıralcın ‘çulluk’, şorşun ‘eşek arısı’, şülüzin ‘vaşak’, tönöcin ‘dört yaşındaki inek veya kısarak’ (Kara, 2005: 57), Hks. {+CIn} xırçın ‘sürgün’, saraamcın ‘maymun’ ılacın ‘doğan, şahin’ (Kara, 2005: 58), Tuv. {+çIn} ajılçın ‘işçi’, taraaçın ‘köylü’ (ÇTYD-4: 215).

TT.	+CIn	CUn	-	-	-
Kzk.	-	-	+şIn	-	+jIn
Kırg.	+CIn	+CUn	-	-	-
Kkp.	+cIn	-	+şIn	-	-
Tat.	+çIn	-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	+sIn	-
Kır.-Tat.	+çIn	-	-	-	-
Kmk.	+çIn	-	-	-	-
Alt.	+cın	+şun	+zin	-	-
Hks.	+CIn	-	-	-	-
Tuv.	+çIn	-	-	-	-

Tablo 78: +CIn/+CUn Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+dAgAn

Yuvarlak sayılara gelerek ‘-larca’ anlamı verir (ÇTYD-3: 123).

Kaz.ondağan ‘onlarca’, jüzdegen ‘yüzlerce’ (ÇTYD-3: 123), Kırg. (DAgAn/DOgOn) cüzdögön ‘yüzlerce’, milliondogon ‘milyonlarca’ (Ceritoğlu, 1998: 57).

+dAm

T.T. erdem, gündem, saydam (Korkmaz, 2003: 46), Bşk. yıldam ‘süratli’, kündäm ‘uysal, uslu’, bîrzäm ‘iyi geçinen, dost geçinen’ (Ersoy, 2007: 761).

+DAş

İsimlerden ortaklık, beraberlik bildiren isim ve sıfatlar türetir. (ÇTYD-1: 52). Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılan işlek bir ektir. Lehçeler arasında ekle ilgili görülen tek fark fonetiktir. Ekin yuvarlak ünlülü biçimleri Kırgız ve Altay Türkçelerinde görülür. Ayrıca ekin son sesi olan /ş/ ünsüzü Kazak, Nogay ve Karakalpak Türkçelerinde /s/dir. Yine Kazak, Kırgız, Başkurt, Nogay, Karakalpak ve Tuva Türkçelerinde ünsüz benzerşmesine bağlı olarak ekin /l/’li biçimleri ortaya çıkmıştır. Ekin ünsüz benzeşmesine bağlı olarak /z/’li biçimleri sadece başkurt ve /n/’li biçimleri sadece Tuva Türkçelerinde görülmektedir:

T.T. {+DAş} çağdaş, seşteş, soydaş (ÇTYD-1: 52), Az. {+dAş} sırdaş, meslekdaş, emekdaş (ÇTYD-1: 119), Trkm. {+dAş} dövürdeş ‘çağdaş’, pifirdeş ‘fikirdeş’ (ÇTYD-1: 186), Gag. {+dAş} vatandaş, kar(ın)daş (ÇTYD-1: 248) Öz. {+dâş} yoldâş ‘yoldaş’, kâşbdâş ‘meslektaş’ (ÇTYD-2: 56), Uyg. {+dAş} pikirdaş ‘hemfikir’,

mānidaş ‘aynı manalı olan’, qerindaş ‘kardeş’ (Ersoy, 2007: 369), Tat. {+DAş} öydeş ‘evdeş’, yaktaş ‘hemşehri’ (ÇTYD-3: 55), Kaz. {+DAs/+lAs} attas ‘adaş’, seriktes ‘iş ortağı’, körşiles ‘komşu’ (ÇTYD-3: 123), Kırg. {+DAş/+DOş/+lAş/+lOş} atalaş ‘kardeş’, sözdöş ‘sohbet arkadaşı’, coldoş ‘yoldaş’, kurdaş ‘yaşıt’, sööktöş ‘akraba’, doorloş ‘muasır, çağdaş’ (Çengel, 2007: 501) Bşk. {+DAş/+lAş/+zAş} yuldaş ‘yoldaş’, yartılaş ‘yarı yarıya’, sırzeş ‘sırdaş’ (ÇTYD-3: 253), Nog. {+DAs/+lAs} karındaş ‘kardeş’, tukımlas ‘akraba’, teñles ‘arkadaş’ (ÇTYD-3: 317), Kır.-Tat. {+dAş} özdeş ‘aynı’, yoldaş (ÇTYD-3: 379), Kkp. {+dAs/+lAs} joldas ‘yoldaş’, qurdas ‘yaşıt’, kündes ‘elti’, awıllas ‘aynı köylü’, pikirles ‘fikirdaş’ (ÇTYD-3: 442), Kmk. {+dAş} gündes ‘rakip’, anadaş ‘kardeş’ (ÇTYD-3: 503), Krç.-Blk. {+dAş} coldaş ‘yoldaş’, qarındaş ‘kardeş’ (ÇTYD-3: 563), Alt. {+DAş/+DOş} karındaş ‘erkek kardeş’, coldoş ‘yoldaş’, uktaş ‘aynı boydan olan insanlar’, бүдүштеş ‘birbirine benzeyen’ (ÇTYD-4: 54), Hks. {+DAs} harındas ‘kardeş’, arğıstas ‘arkadaş’, pñlektas ‘bileklik, bilezik’, Tuv. {+DAş/+LAş} çurttaş ‘yurttaş’, öñneş ‘renkteş’, attaş ‘adaş’ (ÇTYD-4: 215).

TT.	+DAş	-	-	-	-	-
Gag.	+dAş	-	-	-	-	-
Az.	+dAş	-	-	-	-	-
Trkm.	+dAş	-	-	-	-	-
Kzk.	-	-	-	+DAs	+lAs	-
Kırg.	+DAş	+DOş	lAş/+lOş	-	-	-
Kkp.	-	-	-	+dAs	+lAs	-
Nog.	-	-	-	+DAs	+lAs	-
Tat.	+DAş	-	-	-	-	-
Bşk.	+DAş	-	+lAş	-	-	+zAş
Kır.-Tat.	+dAş	-	-	-	-	-
Krç.-Blk.	+dAş	-	-	-	-	-
Kmk.	+dAş	-	-	-	-	-
Öz.	+dâş	-	-	-	-	-
Uyg.	+dAş	-	-	-	-	-
Alt.	+DAş	+DOş	-	-	-	-
Hks.	+DAs	-	-	-	-	-
Tuv.	+DAş	-	+LAş	-	-	-

Tablo 79: +DAş Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+dIrIk / +dUrUk

Bu ek n ve l ünsüzleriyle biten organ adlarına gelerek tutan, durduran anlamında işin yapılmasını sağlayan araç ve gereç vb. adlar türetir (ÇTYD-1: 52). Kononov ekin kökenini -turuk/-duruk < -dur / -tur ‘faktitif eki’ + uk ‘fiilden isim yapma eki’ olarak açıklamıştır (Kononov, 1969: 84).

Ek; Oğuz, Karluk, Karaçay-Balkar Türkçesi dışında Kıpçak ve Tuva Türkçesi dışında Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamında tespit edilmiştir:

T.T. {+dIrIk/+dUrUk} cibindirik, boyunduruk (ÇTYD-1: 52), Az. {+dIrIg/+dUrUg} boyunduruğ ‘boyunduruk’, burunduruğ ‘burunduruk’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 184), Gag. {+dIrIk/+dUrUk} boyunduruk, dışındirik ‘gem’ (Kara, 2005: 79), Trkm. {+tIrIk} boyuntırık ‘boyunduruk’ (Kara, 2005: 79), Öz. {+türuk} boyintürük ‘boyunduruk’ (Coşkun, 2000: 42), Uyg. {+DUrUk} kāmāldürük ‘semer’, boyunturuq ‘boyunduruk’, eğizduruq ‘ağızlık’ (Ersoy, 2007: 369), Tat. {+dIrIk} kümildirik ‘eyer kayışı’, küzildirik ‘ürkek ata takılan gözlük’, çöyüldirik ‘kayış’ (Kara, 2005: 80), Kzk. {+turıg/+dirik} moyınturıg ‘boyunduruk’, közildirik ‘gözlük’ (Baykoca, 2007: 35), Kırg. {+Ul+dUrUk} köküldürük ‘atın altına konulan ve atın saçlarını alnına sıkıştıran kayış’, közüldürük ‘gözlük’ (Kononov, 1969: 83), Kır.-Tat. {+dIrIk} boyundırıq ‘boyunduruk’, közildirik ‘gözlük’ (ÇTYD-3: 379), Nog. {+dırık} mayıntırık ‘boyunduruk, tasma’ (Baykoca, 2007: 35), Bşk. {+dIrIk} kümildirik ‘atın döşüne bağlanan kayış’, kaşaldırıq ‘kaşıkları dizmek için kullanılan eşya’ (Kara, 2005: 80), Kkp. {+dIrIk} moyındırıq ‘boyunduruk’, tabaldırıq ‘eşik’, uwıldırıq ‘balık yumurtası’ (ÇTYD-3: 442), Kmk. {+AldIrIk} gözeldirik ‘gözlük’, yüzeldirik ‘sedef otu’ (Pekacar, 2007: 964) Alt. {+tırak} moytırak ‘yaka, çocuk önlüğü’ (Kara, 2005: 80), Hks. {+tırıx+dırık} çügeldırık ‘dizginin ense kemeri’, xoltırıx ‘elbisenin koltuk altındaki dikişleri’, moydırıx ‘yaka’ (Kara, 2005: 81).

TT.	+dIrIk	+dUrUk	-	-
Gag.	+dIrIk	+dUrUk	-	-
Az.	+dIrIg	+dUrUg	-	-
Trkm.	+tIrIk	-	-	-
Kzk.	+dirik	+turıg	-	-
Kırg.	-	-	+UldUrUk	-
Kkp.	+dIrIk	-	-	-
Nog.	+dIrIk	-	-	-
Tat.	+dIrIk	-	-	-
Bşk.	+dIrIk	-	-	-
Kır.-Tat.	+dIrIk	-	-	-
Kmk.	-	-	+AldIrIk	-
Öz.		+türuk	-	-
Uyg.	+DUrUk	-	-	-
Alt.	-	-	-	+tırak
Hks.	+tırıx/+dırık	-	-	-

Tablo 80: +dIrIk/+dUrUk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+Dİk

Çeşitli nesne isimleri yapar (ÇTYD-3: 317). Kullanımı seyrek olan ekin örnekleri Oğuz ve Karluk grubu lehçelerinin hepsinde, Tuva Türkçesi dışında Kuzey-doğu grubu lehçelerinde, Karaçay-Balkar Türkçesi dışında Kıpçak grubu lehçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. koltuk, Az. goltug ‘koltuk’, Gag. koltuk, Tkm. {+tİk} yantık ‘yana eğilmiş’, kemtik ‘kusurluk’, gümürtik ‘şüpheli’ (Kara, 2005: 71), Öz. {+dİk} burundıq ‘burunduruk, burunluk’, qoltıq ‘koltuk’, orındıq ‘oturak, sandalye’ (Öztürk, 2007: 300), Uyg. {+dUk} orundıq ‘sandalye’, burundıq ‘yular’ (Ersoy, 2007: 369), Tat. {+Dİk} burındık ‘bir kemirgen’, karındık ‘geviş getiren hayvanların karın duvarını oluşturan ince kısım’ kindik ‘göbek’ (Kara, 2005: 75), Kzk. {+tİk} jıyıntık ‘özet’, kemtik ‘eksiklik’, koltuk (Kara, 2005: 71), Kırg. {+tİk/+tUk} beşiltik ‘beşlik’, bürtük ‘küçük top’, cıyıntık ‘kalabalık’ (Kara, 2005: 71), Nog. {+Dİk} kindik ‘göbek’, koltık ‘kucak’, kündik ‘şemsiye’ (Akbaba, 2007: 630), Kır.-Tat. {+Duk} burunduk ‘burunluk’, koltuk (Kara, 2005: 75), Bşk. {+Dİk} murunduk ‘burunluk’, kindik ‘göbek’, kultık ‘koltuk’ (Kara, 2005: 75), Kkp. {+tİk} jemtık ‘yem’, qoltık ‘koltuk’ (ÇTYD-3: 443), Alt. {+tuk/+dik} koltuk ‘koltuk altı’, kindik ‘göbek’ (Kara, 2005: 75), Hks. {+tİh/+tİk} pastİh ‘müdür’, tıstİh ‘sakin, huzurlu’, köstİk ‘ayna’ (Arıkoğlu, 2007: 1094).

TT.	-	-	+tuk
Gag.	-	-	+tug
Az.	-	-	+tuk
Trkm.	-	+tİk	-
Kzk.	-	+tİk	-
Kırg.	-	+tİk	+tUk
Kkp.	-	+tİk	-
Nog.	+Dİk	-	-
Tat.	+Dİk	-	-
Bşk.	+Dİk	-	-
Kır.-Tat.	-	-	+Duk
Öz.	+dİk	-	-
Uyg.	-	-	+dUk
Alt.	+dik	-	+tuk
Hks.	+tİh	-	+tİk

Tablo 81: +Dİk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+GAn

T.T. yelken, başkan, baldırgan, Az. yelken baldırgan ‘zehirli bir bitki’, Gag. ‘yelken, bıdırğan’, Tkm. yelken, gıldırğan ‘kıymık’ (Altınel, 2003: 33).

+GInA

Eski Türkçe döneminde birkaç örnekte küçültme eki işlevi ile kullanılan ek, Çağdaş Türk lehçelerinde özellikle Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde kullanılmaya devam etmektedir.²¹ Karaçay-Balkar Türkçesinde tespit edilmeyen biçimbirim, Kırgız ve Başkurt Türkçelerinde edat olarak kullanılmaktadır:

Öz. {+qınä} quruqqınä ‘küpür’, yumşaqquınä ‘yumuşacık’ (ÇTYD-2: 57), Uyg. {+Gina} azğina ‘azıcık’, kiçikkinä ‘küçücük’ (Ersoy, 2007: 370), Tat. {+GInA} kiçkïne ‘küçük’, bïrgïne ‘biricik, bir kez’ (Alkaya, 2008: 47), Kzk. {+GAnA} azğana ‘azıcık’, kişkene ‘küçük’ (Alkaya, 2008: 50), Kırg. {gana} bir gana ‘tek bir, biricik’, azgana ‘birkaç’ (Alkaya, 2008: 49), Bşk. {GInA} küp kïne ‘bolca, çokça’, zur ğına ‘büyükçe’, belekey ğıne ‘küçücük’ Nog. {+GAnA} azgana ‘azıcık’, kişikene ‘küçücük’ (Akbaba, 2009: 70), Kkp. {+GAnA} azğana ‘biraz’, kişkene ‘küçük, ufak, az’ (Uygur, 2010: 74), Kır.-Tat. {+GAnA} kişkene ‘küçük’, azgana ‘azıcık’ (Alkaya, 2008: 51), Kum. azgine ‘azıcık’, birgine ‘bir, tek’ (Alkaya, 2008: 52), Hks. {+hın(ah)} ashın ‘yalnız, tek’, ashınah ‘az azıcık’ (Alkaya, 2008: 54).

Kzk.	+GAnA	-	-	-
Kırg.	-	+gana	-	-
Kkp.	+GAnA	-	-	-
Nog.	+GAnA	-	-	-
Tat.	+GInA	-	-	-
Bşk.	+GInA	-	-	-
Kır.-Tat.	+GAnA	-	-	-
Kmk.	-	+gine	-	-
Öz.	-	-	+qınä	-
Uyg.	+Gina	-	-	-
Hks.	-	-	-	+hın(ah)

Tablo 82: +GInA Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

²¹ Ekin tarihi ve çağdaş Türk lehçeleri ile Türkiye Türkçesindeki durumu ile ayrıntılı bilgi için bk Ercan, Alkaya, ‘Eski Türkçe -qınä Ekinin Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Kullanımı Üzerine’, Turkish Studies, Vol.3/4 Summer 2008, s. 43-72.

+GAs

Bşk. ataqaş ‘baba gibi’, yalaŋaş ‘çıplak’ (Ersoy, 2007: 761).

+gil

Ek, şahıs, akrabalık ve ünvan adlarına gelerek o şahıs ve akrabaların mensuplarını gösteren aile adları ve ayrıca bitki ve hayvan familyalarını gösteren terimlerde de kullanılmıştır (ÇTYD-1: 52). Ek, Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde tespit edilmiştir.

T.T. annemgil, amcamgil, turunçgiller, buğdaygiller (ÇTYD-1: 52), Az. Eligil ‘Aliler’, nenemgil (ÇTYD-1: 119).

+Gİlt

Vasıf ve renk adlarından benzerlik ve yakınlık ifadesi türetir. Ek Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt, Nogay, Karakalpak ve Kumuk Türkçelerinde görülür:

Tat. {+Gİlt} kızgılt ‘kızılımsı’, yeşkilt ‘yeşilimsi’ (ÇTYD-3: 55), Kaz. (ğilt) bozgılt ‘bozca’, sarğılt ‘sarımsı’ (ÇTYD-3: 123), Kırg. {+gİlt/+gUlt} kızgılt ‘kızılca’, kögült ‘mavimsi’ (ÇTYD-3: 190), Bşk. {+Gİlt/+GUlt} harğılt ‘sarımsı’, horğılt ‘grimsi’, yeşkilt ‘yeşilimsi’ (ÇTYD-3: 253), Nog. {+gİlt} kızgılt ‘kızılımsı’, morgılt ‘morumsu’ (ÇTYD-3: 317), Kkp. {+gİlt} sargılt ‘sarımtrak’, surgılt ‘gri, boza yakın’ (Uygur, 2010: 68), Kmk. {+gİlt} yaşğılt ‘yeşilimsi’, sarğılt ‘sarımsı’ (ÇTYD-3: 504).

Kzk.	-	+ğilt	-
Kırg.	-	+gİlt	+gUlt
Kkp.	-	+gİlt	-
Nog.	-	+gİlt	-
Tat.	+Gİlt	-	-
Bşk.	+Gİlt	-	+GUlt
Kmk.	-	+gİlt	-

Tablo 83: +Gİlt Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+Gİl

Vasıf ve renk adlarından benzerlik ve yakınlık ifadesi türetir. Ekin örnekleri Kazak, Kırgız, Tatar, Karakalpak, Kırım-Tatar, Başkurt ve Altay Türkçelerinde tespit edilmiştir:

Tat. {+GII} törtkil ‘kare’, karaçkıl ‘donuk silüet’, timgil ‘leke, benek’ (Kara, 2005: 99), Kaz. {+GII} surğıl ‘grimsi’, qatqıl ‘sertçe, katı’, bozğıl ‘bozumsu’ (Tamir, 2007: 439), Kırg. {+GII/+GUI} kıygıl/kıçkıl ‘ekşimtırak’, sargıl ‘sarışın’, törtkül ‘dört köşeli’, üçgül ‘üçgen’ (Kara, 2005: 99), Kkp. {+GII} bozgıl ‘açık gri, solgun’, kışkıl ‘ekşi, tatsız, bozulmuş’ (Uygur, 2010: 68), Kır.-Tat. {+gII} targıl ‘kaplan derisi gibi çizgili ve çeşitli renkli, alacalı’ (Kara, 2005: 99), Bşk. {+GII} törtkil ‘kare’, karskıl ‘siyahımtırak’, targıl ‘çizgili’ (Kara, 2005: 99), Alt. {+gII} taygıl ‘hızlı köpek’ (Kara, 2005: 99).

Kzk.	-	+GII	-
Kırg.	-	+GII	+GUI
Kkp.	-	+GII	-
Tat.	-	+GII	-
Bşk.	-	+GII	-
Kır.-Tat.	+gII	-	-
Alt.	+gII	-	-

Tablo 84: +GII Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+GIr/GUr

İsimlerden sıfat türeten ekin örnekleri Türkiye, Özbek, Altay ve Tuva Türkçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. özgür, Öz. {+kur} tengkur ‘yaşıt, akran’ (Coşkun, 2000: 36), Alt. {+GIr/+GUr/+GOOr} bozıtkır ‘sert adımlı at’, oygur ‘bilge, akıllı’, üngür ‘sedalı, tonlu’ (Dilek, 2007: 1022), Tuv. {+gIr+gUr} çemgir ‘besleyici’, ajılgır ‘çalışkan’, öngür ‘parlak’ (ÇTYD-4: 215).

Öz.	-	+kur	-
Alt.	+GIr	+GUr	+GOOr
Tuv.	+gIr	+gUr	-

Tablo 85: +GIr/+GUr Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(ğ)Iş

Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder (ÇTYD-2: 57)

Öz. kökiş ‘mavimsi’, kızğış ‘kızılımsı’ (ÇTYD-2: 57).

+GI

İsimden sıfat yapan işlek bir ektir. Ek çağdaş Türk lehçelerinin tamamında işlek olarak kullanılmaktadır:

T.T. {+ki/+kü} dünkü, duvardaki, önceki, Gag. . {+kI/+kU} sabakı ‘sabahki’, dünkü (ÇTYD-1: 248), Az. {+kI/+kU} axşamkı ‘akşamki’, bugünkü, ğazandakı ‘kazandakı’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 185), Trkm. {+kI} düynki ‘dünkü’, içki ‘içerdeki’, Alınnıŋkı ‘Ali’ninki’ (Kara, 2007: 250), Öz. {+GI} tünŋi ‘dünkü’, içki ‘dahili’, taşqı ‘harici’, bulturŋi ‘geçen yılki’ (Öztürk, 2007: 300), Uyg. {+GI} yazŋı ‘yazınki’, balidiki ‘çocuktaki’, burunki ‘önceki’ (Ersoy, 2007: 370), Tat. {+GI} közge ‘sonbahara ait’, eşkê ‘içe ait’, bıltırŋı ‘geçen yılki’, Ufanıŋkı ‘Ufa’ninki’ (Öner, 2007: 699), Kzk. {+GI} burınŋı ‘evvelki’, sırtqı ‘dıştaki, dış’, keyingi ‘sonraki’, keşki ‘akşamki’ (Tamir, 2007: 439), Kırg. {+GI/+GU} murdaŋı ‘önceki’, coldogu ‘yoldaki’, caykı ‘yazki’, keçki ‘akşamki’, tünkü ‘geceki’ (Çengel, 2007: 502), Kkp. {+GI} bayaŋı ‘önceki’, işki ‘dahili, iç’, sırtqı ‘harici, dış’ (Uygur, 2007: 554), Bşk. {+GI/+GU} hunŋı ‘sonuncu’, qışqı ‘kışın’, yäyŋı ‘yazın’, küzŋü ‘ayna, güzün, kışlık’ (Ersoy, 2007: 761), Nog. {+GI} endigi ‘artık, şimdiki’, kolımdaŋı ‘elimdeki’, seniki ‘seninki’ (Akbaba, 2009: 70), Kır.-Tat. {+ki} şimdiki, bugünkü, meydanlıqtaki uruşlar ‘meydandaki vuruşmalar’ (Yüksel, 2007: 828), Kmk. {+GI/+GU} onuki ‘onunki’, haligi ‘şimdiki’, bıltırŋı ‘geçen yılki’, bugüngü ‘bugünkü’ (Pekacar, 2007: 966), Krç.-Blk. {+GI(+hı)} içgi ‘içindeki, gizli’, qışhı ‘kış mevsimi’, cayŋı ‘yaz mevsimi’ (Tavkul, 2007: 899), Alt. {+GI} kışkı ‘kışın’, kecegi ‘dünkü’, ozogı ‘eski zamandaki’, emdigi ‘şimdiki’ (Dilek, 2007: 1020), Hks. {+GI/+hı}}purınŋı ‘önceki, eski’, püülŋı ‘bu yılki’, çashı ‘ilkbahar’, hıshı ‘kış’ (Arıkoğlu, 2007: 1095).

TT.	-	+ki	-	+kü
Gag.	-	+kI	-	+kU
Az.	-	+kI	-	+kU
Trkm.	-	+kI	-	-
Kzk.	+GI	-	-	-
Kırg.	+GI	-	+GU	-
Kkp.	+GI	-	-	-
Nog.	+GI	-	-	-
Tat.	+GI	-	-	-
Bşk.	+GI	-	+GU	-
Kır.-Tat.	-	+ki	-	-
Krç.-Blk.	+GI	+hı	-	-
Kmk.	+GI	-	+GU	-
Öz.	+GI	-	-	-
Uyg.	+GI	-	-	-
Alt.	+GI	-	-	-
Hks.	+GI	+hı	-	-
Tuv.	-	-	-	-

Tablo 86: +GI Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+GAy

İsimlerde küçültme sevgi ifadesi taşıyan isimler türetir. Ek Oğuz grubu lehçelerinde görülmez. Karluk grubundan Özbek, Kıpçak grubundan Tatar, Başkurt, Nogay, Karakalpak ve Karaçay-Balkar ve Kuzey-doğu grubundan Altay ve Tuva Türkçelerinde ekin kullanımı tespit edilmiştir:

Öz. {+(ä)kây} biräkây ‘değerli, çok güzel’, bäläkây ‘biricik yavru’ (Coşkun, 2000: 31), Tat. {+kAy} apakay ‘ablacığım’, en(i)key ‘anneciğim’ (ÇTYD-3: 55), Tat. {+kAy} enkey ‘annecik’, belekey ‘küçücük’, maturkay ‘cici’ (Kara, 2005: 89), Kzk. {+kAy} balakay ‘yaşı küçük olana kullanılan sevgi sözü’ (Kara, 2005: 88), Krg. {+kAy} balakay ‘çocukcağız’, çıdamkay ‘sabırlı’ (Kara, 2005: 88) Bşk. {+kAy} balakay ‘yavrucak’, esekey ‘annecik’ (ÇTYD-3: 254), Kır.-Tat. {+kAy} kalakay ‘katmerli börek’ (Kara, 2005: 89), Nog. {+(A)kAy} azakay ‘azıcık’, devekey ‘deve yavrusu’ (ÇTYD-3: 316), Kkp. {+kAy} ataqay ‘babacık’, balaqay ‘yavrucuk’ (ÇTYD-3: 442), Krç.-Blk. {+kAy} atakay ‘baba’, anaqay ‘anne’ (ÇTYD-3: 563), Kkp. (ğay/qay/key) balaqay ‘yavru, bebek’ (Uygur, 2007: 556), Alt. {+GAy} kudagay ‘dünür’, abakay ‘kağan karısı, kraliçe’ (Dilek, 2007: 1020), Tuv. {+kAy} ejikekey ‘arkadaşcık’ (Arıkoğlu, 2007: 1165).

Kzk.	-	+kAy	-
Kırg.	-	+kAy	-
Kkp.	+GAy	-	-
Nog.	-	-	+(A)kAy
Tat.	-	+kAy	-
Bşk.	-	+kAy	-
Kır.-Tat.	-	+kAy	-
Krç.-Blk.	-	+kAy	-
Kmk.	-	-	-
Öz.	-	-	+(ä)kây
Uyg.	-	-	-
Alt.	+GAy	-	-
Hks.	-	-	-
Tuv.	-	+kAy	-

Tablo 87: +GAy Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(G)Ay

İsimlerde yer ve yön anlamlı isimler türeten bir ektir. Ek; Türkiye, Özbek, Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde ekteki /g/ unsuru düşmüştür. Ekin Karakalpak Türkçesinde +Ay ve +GAy biçimleri birlikte kullanılmaktadır:

T.T. {+ey}²² güney, kuzey, düzey, yüzey (Korkmaz, 2003: 36), Az. {+Ay} güney, kuzey (Kara, 2005: 23), Tkm. {+Ay} güney, guzay, sağlakay ‘sağ elini iyi kullanan’ (Kara, 2005: 23), Öz. {+Gäy} künäy ‘güney’, terskây ‘kuzey’ (Coşkun, 2000: 35), Uyg. {+Gäy} küngäy ‘güney’, täriskây ‘kuzey’ (Ersoy, 2007: 369), Kzk. {+GAy} küngey ‘güneş tarafı, gün doğusu’, betkey ‘yamaç’, teriskey ‘ters yön, kuzey’ (Tamir, 2007: 441), Kırg. {+kAy} teskey, künğöy ‘güney’ (Ceritoğlu, 1998: 60), Kkp. {+Ay/+GAy} betkey ‘yamaç’ (Uygur, 2007: 556), bawıray ‘yamaç, bayır’ (Uygur, 2010: 70), Krç.-Blk. {+Ay} södegey ‘yatay, eğik’ (Tavkul, 2007: 899).

TT.	-	-	+ey
Az.	-	-	+Ay
Trkm.	-	-	+Ay
Kzk.	+GAy	-	-
Kkp.	+GAy	-	+Ay
Kır.-Tat.	+kAy	-	-
Krç.-Blk.	-	-	+Ay
Öz.	-	+Gäy	-
Uyg.	-	+Gäy	-

Tablo 88: +(G)Ay Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+İldİm

Renk isimlerine gelerek gibilik, benzerlik anlamı katar.

Kzk. {+Gıltım} bozgıltım ‘bozumtrak, biraz boz’, surğıltım ‘grimsi, az gri’, qışqıltım ‘acımtırak, az acı’, Kırg. {+gİltİm/+gUltUm} kızgıltım ‘kızılımsı’, kögültüm ‘mavimsi’ (Ceritoğlu, 1998: 59), Nog. {+ıltım} ağıldım ‘beyazımsı’, kögildim ‘mavimsi’ (Akbaba, 2007: 630), Kır.-Tat. {+(I)ltım} kökültüm ‘mavimsi’, qızıltım ‘kırmızımsı’ (ÇTYD-3: 379), Kkp. {+ıltım} aşkıltım ‘acımsı’, kögiltim ‘mavi, gök rengi’ (Uygur, 2010: 68), Alt. {+(Il)Dİm} köktim ‘mavimsi’, aktım ‘beyazımsı’, karaltım ‘siyahımsı’ (ÇTYD-4: 54).

Kzk.	+Gıltım	-	-
Kırg.	+gİltİm	+gUltUm	-
Kkp.	-	-	+ıltım
Nog.	-	-	+ıltım
Kır.-Tat.	-	-	+(I)ltım
Alt.	-	-	+(Il)Dİm

Tablo 89: +İldİm Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

²² Korkmaz bu örnekleri İsimden fiil türeten +AgI başlığı altında değerlendirmiş ve bu kelimelerin fonetik sürecini kuzağı > kuzay > kuzey, güneği > güney şeklinde açıklamıştır (Korkmaz, 2003: 34). Bizce Türkiye Türkçesinde +AgI eki bileği, buzağı gibi örneklerde yaşasa da belirtilen örneklerde yer ve yön göstermede kullanılan ek +AgI değil, +GAy olmalıdır. Nitekim diğer lehçelerde verdiğimiz örnekler bunu destekler niteliktedir.

+IlzIr

Renk isimlerine gelerek gibilik, benzerlik anlamı katar (ÇTYD-3: 317).

Nog. agılzır ‘beyazımsı’, kögilzir ‘mavimsi’ (ÇTYD-3: 317), Tuv. ((I)ldIr/(U)ldUr) kögüldür ‘mavimsi’, sargıldır ‘sarımsı’, boraldır ‘grimsi’ (Arıkoğlu, 2007: 1165).

+Ir / +Ur

Ses yansımali köklerden yeni türetmeler yapılabilmesi için gövde oluşturan bir ektir (ÇTYD-1: 53).

T.T. şıkır, takır, fosur (ÇTYD-1: 53).

+lAp

Sayı isimlerine ve zaman bildiren isimlere gelerek çokluk ve abartma ifadesi katar (ÇYYD-2: 58).

Öz. onlāb ‘onlarca’, minglāb ‘binlerce’ (ÇTYD-2: 58), Bşk. (lAp) unlap ‘onlarca’, miŋlep ‘binlerce’ (ÇTYD-3: 254), Uyg. (lāp) yüzlāp ‘yüzlerce’, onlap ‘onlarca’ (Ersoy, 2007: 370), Kkp. (lAp) togızlap ‘dokuzar’, törtevlep ‘dörder’ (Uygur, 2010: 66).

Kırg.	+lAp	-	-
Bşk.	+lAp	-	-
Öz.	-	+lāb	-
Uyg.	-		+lāp

Tablo 90: +lAp Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+lata / +lätä

Bşk. aqsalata ‘nakit para’, ikilätä ‘iki kat, iki misli’ (Ersoy, 2007: 762).

+la(G) (< la-k)

İsimden fiil türeten +lA- eki ile fiilden isim türeten –k ekinin kaynaşması ile oluşan birleşik bir ektir. Ek, isimlere gelerek onlardan çeşitli yer adları ve sıfatlar türetir. Ek; Gagauz Türkçesi dışında Oğuz grubunun tamamında, Karluk grubunda ve Kıpçak grubundan Tatar, Kazak, Karakalpak, Nogay ve Kumuk Türkçelerinde ve Kuzey-doğu grubundan Hakas Türkçesinde tespit edilmiştir. Ayrıca Tatar Türkçesinde ekin hem +lAv biçimi hem de +lAk biçimi kullanılmaktadır:

T.T. {+lA/+lAk} kışla, yayla, dişlek, otlak, kışlak (ÇTYD-1: 53), Az. {+lAG/+lA} otlag ‘otlak’, gışlag ‘kışlak’ (ÇTYD-1: 119), yayla (KTLS: 978), Trkm. {+lAk/+lA} diişlek ‘iri dişli’, eğinlek ‘geniş omuzlu’, murtlak ‘gör bıyıklı’ (Kara, 2007: 250), yayla (KTLS: 979), Öz. {+lâq/+lâv} botälâq ‘deve yavrusu’, taşlâq ‘taşlık’, qoşälâq ‘çift, yapışık ikiz’ (Öztürk, 2007: 300), yaylâv (KTLS: 979), Uyg. {+lak} taşlaq ‘taşlık’, yaylaq ‘yayla’ (Ersoy, 2007: 370), Kzk. {+lAv} jaylav ‘yayla’ (Baykoca, 2007: 41), Kırg. {+DAk/+lOO} muzdak, ardak, kıştak, caylak (Ceritoğlu, 1998: 56), yayloo ‘yayla’, (KTLS: 979), Bşk. {+lav} yaylav ‘yayla’ (KTLS: 978), Tat. {+lAv/+lAk/+lAv} kışlak, avlak ‘gizli yer’, (Ganiyev, 2005: 271), yaylav ‘yayla’, (KTLS: 979), ceylev ‘yayla’ (Ganiyev, 1997: 492), Kkp. {+lak} kışlak, muzlak ‘buzla kaplı yer’, otlak (Uygur, 2010: 69), Nog. {+lAv} kışlav ‘kışla’, kumlav ‘kumluk’ (Baykoca, 2007: 41), Kmk. {+lAk} yaylak ‘yayla’, kışlak ‘kışla’, avlak ‘avlanılan yer’ (Baykoca, 2007: 41) Hks. {+lag/+lax/+lek} çaylag ‘yazlık, mera’, mirgelek ‘küçük sopaların sıralandığı yuvarlak yer’ (Kara, 2005: 109).

TT.	+lAk	-	-	+lA
Az.	+lAG	-	-	+lA
Trkm.	+lAk	-	-	+lA
Kzk.	-	+lAv	-	-
Kırg.	-	-	+DAk	+lOO
Bşk.	+lAv	-	-	-
Kkp.	+lak	-	-	-
Nog.	-	+lAv	-	-
Tat.	-	+lAv	+lAk	-
Kmk.	+lAk	-	-	-
Öz.	+lâq	+lâv	-	-
Uyg.	+lak	-	-	-
Hks.	+lag	-	+lax	+lek

Tablo 91: +lAG Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+lAgAn

Çokluk bildiren tahmini sayı isimleri yapar (ÇTYD-3: 317).

Nog. onlagan ‘onlarca’, ellilegen ‘elliden fazla’ (ÇTYD-3: 317), Kkp. (lAgAn) onlargan ‘onlarca’, jüzlegen ‘yüzlerce’ (Uygur, 2010: 66).

+läm / +lämçi

Öz. birlämçi ‘ilk’, ikkilämçi ‘ikinci’ (Coşkun, 2000: 37), Kkp. (lAnşl) törtlenşi ‘dördüncü’, otızlanşı ‘otuzuncu’ (Uygur, 2010: 67).

+IAmA

İsimden fiil türeten +IA eki ile fiilden isim türeten –mA ekinin kaynaşmasıyla oluşan bir ektir (ÇTYD-1: 53).

T.T. kaplama, çaprazlama, karalama (ÇTYD-1: 53).

+II /+IU

Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında çok işlek olarak kullanılan ve sahip olma, o özelliği taşıma ya da bir şeye ait olma anlamında isimler türeten bir ektir. Lehçeler arasında görülen tek fark fonetiktir. Eski Türkçede –IIg olarak görülen ekteki /g/ unsurunu koruyan lehçeler sadece Uygur, Hakas ve Tuva Türkçeleridir. Bunların dışında kalan lehçelerde /g/ unsuru ya tamamen eriyip kaybolmuş ya da yarı ünlü değerindeki ünsüzlere değişmişlerdir. Uygur, Hakas ve Tuva Türkçelerinde ise ‘sahip olma’ anlamında sıfatlar türeten E.T. +IIg eki ile günümüzde daha çok alet ismi ve yer ismi yapmada kullanılan +IIk eki birbirine karışmış durumdadır:

T.T. {+II/+IU} Elazığlı, Osmanlı, meraklı (ÇTYD-1: 53), Az. {+II/+IU} akıllı, sedagatli ‘sadakatli’, şehirli ‘şehirli’ (ÇTYD-1: 119), Trkm. {+II} yaazıklı ‘günahkar’, kötövlü ‘öfkeli’ (ÇTYD-1: 186), Gag. {+II/+IU} evli, toplu, dişli (ÇTYD-1: 249), Öz. {+li} küçli ‘güçlü’, Taşkentli ‘taşkentli’, nâzli ‘nazlı’ (ÇTYD-2: 58), Uyg. {+lik/+IUk} atlik ‘atlı’, tuzluk ‘tuzlu’ (ÇTYD-2: 126), {+II} Tat. (Iı/lě) şatlı ‘sevinçli’, sötlě ‘sütlü’ (ÇTYD-3: 55), Kaz. {+II/+DI} köşpeli ‘göçebe’, bayıptı ‘zeki’, güldi ‘güllü’ (ÇTYD-3: 123), Kırg. {+IUU/+DUU} paydaluu ‘faydalı’, küçtüü ‘güçlü’, akılduu ‘akıllı’ (ÇTYD-3: 191), Bşk {+II/+IU} törlö ‘türü’, asıwlı ‘öfkeli’, kerekli ‘gerekli’ (ÇTYD-3: 254), Nog. {+II} atlı, küşli ‘güçlü’ (ÇTYD-3: 317), Kır.-Tat. (II/IU) uclı/uclu ‘sivri’, yünli/yünlü ‘tüylü’ (ÇTYD-3: 379), Kkp. {+II} aqıllı ‘akıllı’, oyılı ‘düşünceli’, dertli (ÇTYD-3: 442), Kmk. {+II/+IU} atlı, dertli, süyünçlü ‘sevinçli’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+II/+IU} tuzlu, tabışlı ‘zeki, becerikli’, küçlü ‘güçlü’ (ÇTYD-3: 563), Alt. {+DU/+IU} köldü ‘göllü’, sastu ‘sazlık’, tuulu ‘dağlık’ (Dilek, 2007: 1021), Hks. {+tIg//+LIg} çıstıg ‘kokulu’, çidektıg ‘çiçekli’, ödıştıg ‘borçlu’, ölİmnİg ‘ölümcül’ (ÇTYD-4: 141), Tuv. {+LIg/+LUg/+DIg/+DUG} aarılıg ‘hastalıklı’, adaannıg ‘coşkun’, ajıldıgv’işi olan’, körüştüg ‘çekici’, (ÇTYD-4: 215).

TT.	-		+II	+IU	-
Gag.	-	-	+II	+IU	-
Az.	-	-	+II	+IU	-
Trkm.	-	-	+II	-	-
Kzk.	-	-	+II	-	+DI
Kırg.	-	-	-	+IUU	+DUU
Kkp.	-	-	+II	-	-
Nog.	-	-	+II	-	-
Tat.	-	-	+II	-	-
Bşk.	-	-	+II	+IU	-
Kır.-Tat.	-	-	+II	+IU	-
Krç.-Blk.	-	-	+II	+IU	-
Kmk.	-	-	+II	+IU	-
Öz.	-	-	+li	-	-
Uyg.	+lik/+lUk	-	-	-	-
Alt.	-	-	+DU	+IU	-
Hks.	+tİg	+LIg	-	-	-
Tuv.	+DIg/+DUG	+LIg/+LUG	-	-	-

Tablo 92: +II/+IU Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+IIk/ lUk

Bu ek genellikle tahsis, bir şey için anlamında isimler türeten işlek bir ektir. Türkçenin bütün dönem ve lehçelerinde kullanılan çok işlek bir ektir. Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında işlek olarak kullanılmaktadır. Lehçeler arasında var olan tek fark fonetiktir.

T.T. {+IIk/+lUk} kitaplık, kiralık, fidanlık (ÇTYD-1: 54), Az. {+IIg/+IUG} derslik, gözlük, gardaşılgı ‘kardeşlik’ (ÇTYD-1: 119), Trkm. {+IIk/+lUk} ertirlik ‘sabahlık’, sözlük (ÇTYD-1: 186), Gag. {+LIk/+LUk} hastalık, günnük, uzunluk (ÇTYD-1: 249), Öz. {+lik} tinçlik ‘diçlik’, qârânğılık ‘karanlık’ (ÇTYD-2: 58), Uyg. {+IIk/+lUk} ârklık ‘özgürlük’, beliqçilik ‘balıkçılık’, sörünlük ‘kederli’, yağmurluq ‘yağmurluk’ (Ersoy, 2007: 370), Tat. {+IIk} utınlık ‘odunluk’, çüpläk (ÇTYD-3: 55), Kzk. {+IIk/+DIk} eginşilik ‘ekincilik’, orındıq ‘sandalye’, biyiktik ‘yükseklik’ (ÇTYD-3: 123), Kırg. {+IIk/+lUk/+DIk/+DUk} cıldık ‘yıllık’, endik ‘enlik’, caştık ‘gençlik’, kültük ‘lazımlık’, töştük ‘demir zırh’ (ÇTYD-3: 190), Bşk. {+IIk/+lUk} yuqlık ‘yokluk’, mömkinlik ‘imkan’, künlük ‘günlük’ (ÇTYD-3: 254), Nog. {+IIk} taşlık ‘kayalık’, balalık ‘çocukluk’, onlık ‘onluk’ (ÇTYD-3: 317), Kır.-Tat. {+IIk/+lUk} birlik ‘birlikte olma’, onluq ‘onluk’, künlük ‘günlük’ (Yüksel, 2007: 829), Kkp. {+IIk} batırlık ‘yiğitlik’, onlıq ‘onluk’, jüzlik ‘yüzlük’ (ÇTYD-3: 442), Kmk. {+IIk/+lUk} xumluq ‘kumluk’, sarılık ‘sarılık’, aşıq ‘ürün, mahsül’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+IIk/+lUk} başlıq

‘börk’, közlük ‘gözlük’, könçeklik ‘yağma’ (ÇTYD-3: 563), Alt. {+IIk/+IUk/+DIk/+DUk} baylık ‘zenginlik’, çındık ‘doğruluk’, karındaştık ‘kardeşlik’, tüştük ‘güney’ (ÇTYD-4: 54), Hks. {++Lıġ/+lıx/+lux/+Dıx/tıġg/+dük} alıptıġ ‘kahramanlık’, çobaġlıġ ‘zorluk’, çöptıġ ‘uygunluk’ (Kara, 2005: 133), Tuv. {+LIG/+LUG/+DIG/+DUG} köstük ‘gözlük’ (ÇTYD-4: 215).

TT.	+IIk	+IUk	-	-
Gag.	+LIk	+LUk	-	-
Az.	+IIG	+IUG	-	-
Trkm.	+IIk	+IUk	-	-
Kzk.	+IIk	+DIk	-	-
Kırg.	+IIk	+IUk	+DIk	+DUk
Kkp.	+IIk	-	-	-
Nog.	+IIk	-	-	-
Tat.	+IIk	-	-	-
Bşk.	+IIk	+IUk	-	-
Kır.-Tat.	+IIk	+IUk	-	-
Krç.-Blk.	+IIk	+IUk	-	-
Kmk.	+IIk	+IUk	-	-
Öz.	+lik	-	-	-
Uyg.	+IIk	+IUk	-	-
Alt.	+IIk	+IUk	+DIk	+DUk
Hks.	+Lıġ/+lıx	+lux	+Dıx/tıġg	+dük
Tuv.	+LIG	+LUG	+DIG	+DUG

Tablo 93: +IIk/IUk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+maç

Öz. tilmâç ‘tercüman’ (Coşkun, 2000: 38), Tat. (maç) tılmaç (Ganiyev, 1997: 333), dilmaç ‘tercüman’, gartmaç ‘yaşlı, koca, ihtiyar’ (Altınel, 2003: 48) Kırg. (mAç) tilmeç ‘tercüman’, carmaç, kolturmaç (Ceritoğlu, 1998: 62).

+mAn

Sıfatlardan kişileri niteleyen sıfatlar türeten bir ektir (ÇTYD-1: 54). Oğuz grubu Türk lehçelerinin tamamında kullanılan ek, Karluk grubu Türk lehçelerinden Özbek ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar, Kazak, Kırgız, Kırım-Tatar, Başkurt, Karakalpak ve Kumuk, Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinde ise Altay ve Hakas Türkçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. {+mAn} uzman, gökmen, kocaman (ÇTYD-1: 54), Gag. {+mAn} göçmen, kocaman (ÇTYD-1: 249), Az. {+mAn} göcaman ‘kocaman’, şişman (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 186), Trkm. {+mAn} gaabakman ‘göz kapağı büyük olan’, kirpikmen ‘uzun kirpikli’ (Kara, 2012, 85), Öz. {+mân} bilärmân ‘bilici’, ölärmân ‘ölümcül’, ustâmân ‘usta, açıkgoz’ (Öztürk, 2007: 301), Tat. {+mAn} çıtırman ‘karışıklık’,

karaçmen ‘kara yüzlü, kara tenli’, çirtmen ‘ağaçlara zarar veren küçük böcek’ (Kara, 2005:30), Kzk. {+mAn} ataman ‘elebaşı’, bermen < beri+man ‘beri, yakın’ (Kara, 2005: 30), Kırg. {+mAn/+mön} koyçuman ‘koyun çobanı’, kutman ‘kutlu’, öçmön ‘kindar’ (Kara, 2005: 30), Kır.-Tat. {+mAn} qocaman ‘kocaman’, çıtırman ‘gür, sık’ (ÇTYD-3: 379), Bşk. {+mAn} sıtırman ‘çok sık bodur ağaçlar’, karasman ‘kara yüzlü, kara tenli’ bayman ‘çok zengin’ (Kara, 2005: 30), Kkp. {+mAn/+pAn} öşpen ‘öfkeli’, bawırman ‘öfkeli’ (ÇTYD-3: 442), Kmk. {+mAn} başalman ‘düzensiz, dağınık’ (Pekacar, 2007: 964), Alt. {+bAn} baybañ ‘laubali, küstah’ (Kara, 2005: 30), Hks. {+mAn/+BAn} aspan ‘kısır’, çağban ‘yağsız’, çolban ‘gezgin’ (Kara, 2007: 31).

TT.	+mAn	-	-
Gag.	+mAn	-	-
Az.	+mAn	-	-
Trkm.	+mAn	-	-
Kzk.	+mAn	-	-
Kırg.	+mAn	+mön	-
Kkp.	+mAn	+pAn	-
Tat.	+mAn		-
Bşk.	+mAn	-	-
Kır.-Tat.	+mAn	-	-
Kmk.	+mAn	-	-
Öz.	+mân	-	-
Alt.	-	-	+bAn
Hks.	+mAn	+BAn	-

Tablo 94: +mAn Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+ImsI / UmsU

Bu renk isimlere, renk isimlerine ve tat bildiren sıfatlara gelerek benzerlik, andırma anlamı veren sıfatlar türetir (ÇTYD-1: 54).

T.T. balımsı, köylümsü, kadifemsi (ÇTYD-1: 54), Gag. morumsu, kırımızımsı (ÇTYD-1: 248), Tkm. ulumsı ‘kendisini çok bilmiş sanan, kibirli’ (Altinel, 2003: 51).

TT.	+ImsI	-	+UmsU
Gag.	+ImsI	-	+UmsU
Trkm.	+ImsI	+UmsI	-

Tablo 95: +ImsI/+UmsU Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(I)mtIrak / +(U)mturak

İsimlere, renk isimlerine ve tat bildiren sıfatlara gelerek benzerlik, gibilik, yakınlık anlamı veren sıfatlar türetir (ÇTYD-1: 54).

T.T. {+(I)mtIrak(+(U)mturak} yeşilimtırak, acımtırak (ÇTYD-1: 54), Az. {+(I)mtrag(+(U)mtrag} sarımtrag ‘sarımtırak’, ağımtrag ‘beyazımsı’, göyümtrag ‘mavimtırak’ (ÇTYD-1: 119).

+(I)mtIl/ +(U)mtUl

Renk adlarına gelerek benzerlik, gibilik bildirir (ÇTYD-1: 119).

Az. {+(I)mtIl/+(U)mtUl} ağımtıl ‘beyazımsı’, göyümtül ‘mavimsi’ (ÇTYD-1: 119), Trkm. {+(I)mtIl/+(U)mtUl} garamtıl ‘siyahımsı’, göögümtül ‘mavimsi’ (ÇTYD-1: 186), Öz. {+(I)mtıl} âkımtıl ‘beyazımsı’, sârgımtıl ‘sarımsı’ (ÇTYD-2: 56), Uyg. {+(U)mtul} kökümtül ‘açık mavimsi’, qaramtıl ‘karamsı’ (Ersoy, 2007: 370).

Az.	+(I)mtIl	(U)mtUl
Trkm.	+(I)mtIl	(U)mtUl
Öz.	+(I)mtıl	
Uyg.	+(U)mtul	

Tablo 96: +(I)mtIl/+(U)mtUl Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+mtIk

Renk adlarına gelerek yakınlık, benzerlik anlamı katar (ÇTYD-4: 55),

Trkm. {+mtIk} aacımtık ‘acımsı’, süycümtık ‘tatlımsı’ (Kara, 2007: 251), Alt. {+(I)mtIk} karamtık ‘kara gibi’, bozomtık ‘bozumsu’ (ÇTYD-4: 55), Hks. {+(A)mdIx} ağamdıx ‘beyazımsı’, xaramdıx ‘siyahımsı’ (Kara, 2005: 11),

+(I)mtir

Öz. kızgımtir ‘kızılımsı’, kökimtir ‘mavimsi’ (ÇTYD-2: 56).

+(I)msov / +(U)msov

Renk adlarına gelerek benzerlik, gibilik bildirir (ÇTYD-1: 119).

Az. bozumsov ‘bozumsu’, göyümsov ‘mavimsi’, sarımsov ‘sarımsı’ (ÇTYD-1: 119).

+nAk / +nOk

Görüldüğü Lehçeler: Alt. köznök ‘pencere’, cakşınak ‘iyi’, kiçinek ‘küçük, az, azıcık’ (Dilek, 2007: 1020).

+(I)n / (U)n

Adlardan sıfat türeten vurgulu bir ektir. Daha çok pekiştirme görevinde sıfat türeten bir küçültme eki olarak görülür (ÇTYD-1: 54).

T.T. {+(I)n/(U)n} kayın, oyun, boyun (ÇTYD-1: 54), Öz. {(ü)n} üstün, âldin ‘önce, evvel’, erkin ‘hür, özgür’ (Coşkun, 2000: 39), Kırg. {+(I)n/(U)n} erkin ‘serbest, moyun ‘boyun’, otun ‘odun’ (Kara, 2005: 136), Kzk. {(I)n} şağın ‘az’, erkin ‘boş, vurdumduymaz’, moyın ‘boyun’ (Kara, 2005: 136), Kkp. {(I)n} şağın ‘az’, erkin ‘boş’, moyın ‘boyun’, otın ‘odun’ (Kara, 2005: 136), Bşk. {(I)n} tigin ‘boş, anlamsız’, kırın ‘meyilli yer’ (Kara, 2005: 136), Hks. {(I)n} açın ‘aç gözlü’, çalın ‘yıldırım, şimşek’, xıbin ‘kıvılcım’ (Kara, 2005: 137).

TT.	+(I)n	+(U)n
Kzk.	(I)n	-
Kırg.	+(I)n	+(U)n
Kkp.	+(I)n	-
Bşk.	+(I)n	-
Öz.	+(ü)n	-
Hks.	+(I)n	-

Tablo 97: +(I)n/(U)n Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(I)ncI / (U)ncU

Sayı adlarından sıra sayı sıfatları türeten çok işlek bir ektir (ÇTYD-1: 54). Ek Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinden Tuva Türkçesi dışında bütün çağdaş Türk lehçelerinde kullanılmaktadır.

T.T. {+(I)ncI/(U)ncU} ikinci, yedinci, dördüncü (ÇTYD-1: 54), Gag. {+(I)ncI/(U)ncU} onuncu, birinci, ikinci (ÇTYD-1: 248), Az. {+(I)ncI/(U)ncU} birinci, üçüncü, onuncu (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 186), Trkm. {+(I)ncI/(U)ncU} birinci, döördüncü ‘dördüncü’, oonuncı ‘onuncu’ (Kara, 2007: 251), Öz. {+(i)nçi} ikinci ‘ikinci’, yetinçi ‘yedinci’, altınçi ‘altıncı’ (Öztürk, 2007: 301), Uyg. {+(i)nçi} üçüncü ‘üçüncü’, birinçi ‘birinci’ (Ersoy, 2007: 370), Tat. {+(I)nçi} bërənçë ‘birinci’, altınçi ‘altıncı’ (Öner, 2007: 700), Kaz. {+(I)nşı} altınşı ‘altıncı’, ekinşı ‘ikinci’ (Tamir, 2007: 40), Kırg. {+(I)nçi/(U)nçi} ekinçi ‘ikinci’, birinçi ‘birinci’, toguzunçu ‘dokuzuncu’, üçünçü ‘üçüncü’ (Çengel, 2007: 502), Bşk. {+(I)nsI/(U)nsU} birinsı ‘birinci’, altınsı ‘altıncı’, üşünsü ‘üçüncü’ (ÇTYD-3: 254), Nog. ((I)nşı) birinşı ‘birinci’, üşinşı ‘üçüncü’ (ÇTYD-3: 317), Kır.-Tat. {+(I)ncI/(U)ncI} birinci, ekinçi ‘ikinci’, dörtüncü (ÇTYD-3:

379), Kkp. {+(I)nşI} ekinşi ‘ikinci’, onınşı ‘onuncu’ (ÇTYD-3: 442), Kmk. {+(I)nçI/(U)nçU} ortançı ‘ortanca’, üçünçü ‘üçüncü’, neçençi ‘kaçıncı’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+(I)nçI/(U)nçU} birinçi ‘birinci’, dörtünçü ‘dördüncü’ (ÇTYD-3: 563), Alt. {+(I)nçI/(U)nçI} bejinçi ‘beşinci’, üçünçi ‘üçüncü’, ekinçi ‘ikinci’ (ÇTYD-4: 54), Hks. ((I)nçI) ikincî ‘ikinci’, törtincî ‘dördüncü’, altıncı (Kara, 2005: 140).

TT.	+(I)nçI	-	-	+(U)ncU	-	-	-
Gag.	+(I)nçI	-	-	+(U)ncU	-	-	-
Az.	+(I)nçI	-	-	+(U)ncU	-	-	-
Trkm.	+(I)nçI	-	-	+(U)ncU	-	-	-
Kzk.	-	-	-	-	+(I)nşI	-	-
Kırg.	+(I)nçI	-	+(U)nçU	-	-	-	-
Kkp.	-	-	-	-	+(I)nşI	-	-
Nog.	-	-	-	-	+(I)nşI	-	-
Tat.	+(I)nçI	-	-	-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	-	-	+(I)nsI	+(U)nsU
Kır.-Tat.	+(I)nçI	+(U)nçI	-	-	-	-	-
Krç.-Blk.	+(I)nçI	-	+(U)nçU	-	-	-	-
Kmk.	+(I)nçI	-	+(U)nçU	-	-	-	-
Öz.	+(i)nçi	-	-	-	-	-	-
Uyg.	+(i)nçi	-	-	-	-	-	-
Alt.	+(I)nçI	+(U)nçI	-	-	-	-	-
Hks.	+(I)nçI	-	-	-	-	-	-

Tablo 98: +(I)nçI/(U)ncU Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+rAk

Ekin kökeni ile ilgili farklı görüşler olsa da anlam ve görev açısından en uygun açıklamanın A. M. Şçerbak’a ait olduğunu söyleyebiliriz. Şçerbak’a göre +rak eki Sibirya ve Altay Türkçelerinde bulunan ve ‘biraz, birazcık’ anlamında olan ‘ārak~arak~arı’ kelimesinden geldiğini belirtmiştir (Kara, 2005: 141).

Kuvvetlendirme ve karşılaştırma işleviyle kullanılır (ÇTYD-1: 119). Ek, Kırım-Tatar Türkçesi dışında bütün Oğuz, Karluk, Kıpçak ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. küçürek ‘daha küçük’, alçarak, acırak (Kara, 2007: 142), Az. {+rAG} açırag ‘biraz açık’, gödere ‘biraz kısa’ (ÇTYD1-: 119), Trkm. {+rAAk} açıkraak ‘açıkça’, uluraak ‘daha büyük’ (ÇTYD-1: 186), Gag. {+(A)rAk} birazarak ‘birazcık’, küçürek ‘daha küçük’ (ÇTYD-1: 248), Öz. {+râq} yaxşırâq ‘daha güzel’, küçlirâq ‘daha güçlü’ (ÇTYD-2: 58), Uyg. {+rAk} burunraq ‘daha önce’, köpräk ‘daha çok’ (Ersoy, 2007: 370), Tat. {+rAk} zurrak daha ‘büyük’, kübrek ‘daha çok’ (ÇTYD-3: 55), Kzk. {+rAk} kögirek

‘daha mavi’, ağırak ‘daha ak’ (ÇTYD-3: 123), Kırg. {+(I)rAAk/(U)rOOk} kiçireek ‘daha küçük’, küçtürök ‘daha güçlü’ (ÇTYD-3: 190), Nog. {+(I)rAk} sarırak ‘sarımsı’, anlırak ‘daha düşünceli’ (Akbaba, 2007: 630), Bşk. {+(I)rAk/(U)rAk} yaqşırak ‘daha iyi’, küslüräk ‘daha güçlü’, kiñİräk ‘daha geniş’ (Ersoy, 2007: 762), Kkp. {+rAk} ağırak ‘daha beyaz’, berirek ‘beri, buraya’, erterek ‘daha erken’ (Uygur, 2010: 67), Kmk. {+rAk} alaşaraq ‘alçak, alçakça’, giççirek ‘küçük, nispeten küçük’, qısğaraq ‘kısa, kısaca’ (Pekacar, 2007: 967), Krç.-Blk. {+rAk} ulluraq ‘daha büyük’, gitçek ‘daha küçük’ (Tavkul, 2007: 899), Hks. ((a)rax)/(a)rek xızıl arax ‘biraz daha kırmızı’, kök arax ‘daha mavi’, sayrax ‘seyrek, çok az’, tırax ‘sağlam, dayanıklı’ (Kara, 2005: 144).

TT.	+rAk	-
Gag.	+(A)rAk	-
Az.	+rAG	-
Trkm.	+rAAk	-
Kzk.	+rAk	-
Kırg.	+(I)rAk	+(U)rOOk
Kkp.	+rAk	-
Nog.	+(I)rAk	-
Tat.	+rAk	-
Bşk.	+(I)rAk	+(U)rAk
Krç.-Blk.	+rAk	-
Kmk.	+rAk	-
Öz.	+râq	-
Uyg.	+rAk	-
Hks.	+arAh/+erek	-

Tablo 99: +rAk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+sAk

Istek bildiren isimden fiil yapma eki +sA- ile fiilden ad veya sıfat türeten –k ekinin kaynaşmasından oluşmuş birleşik bir ektir (ÇTYD-1: 54). Türkiye Türkçesinde birkaç kelime kalıplaşmış olarak görülen ek, Kuzey-doğu lehçelerinin tamamında ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinin birçoğunda ‘bir şeye meyilli, bir şeyi çok isteyen’ anlamında isimler türetir.

T.T. {+sAk} kursak, sarımsak (ÇTYD-1: 54), Tkm. geplemsek ‘konuşkan, geveze’ (Altınel, 2003: 56), Tat. (sAk) aşamsak ‘çok yiyen’, bavırsak ‘merhametli’, irsek ‘erkeklerin ardından giden kadın’ (Kara, 2005: 148), Kırg. (sA(A)k/sO(O)k) alımsak ‘alacak’, berimsek ‘borçlu’, ölimsek ‘ölümcül’, tilemsek ‘çok dileyen’ (Kara, 2005: 147), Kzk. (sAk) alımsak ‘alacak’, berimsek ‘borçlu’, tilemsek ‘çok dileyen’ (Kara, 2005: 147), Bşk. ((m)hAk) aşamhak ‘ço yiyen’, bavırhak ‘merhametli’, irhek ‘erkeklere düşkün’ (Kara, 2005: 148), Kkp. {+sAk} kelimsek ‘yabancı’, tilemsek ‘çok isteyen, sırnaşık’,

alımsak ‘alıcı, müşteri’ (Uygur, 2010: 74), Alt. {+SAk/+SOk} ‘çayzak ‘çaya düşkün’, törzök ‘baş köşeye oturmayı çok seven kimse’, karındaşsak ‘kardeşlerine düşkün’, Hks. (sax) xursax ‘kursak, mide’, poxsax ‘çöp, pislik, çöplük’ (Kara, 2007: 149), Tuv. (SAk) oyunzak ‘oynak, şuh, çapkın’, öörzek ‘arkadaş canlısı, dost’ (Kara, 2005: 149).

TT.	+sAk	-	-
Trkm.	+sAk	-	-
Kzk.	+sAk	-	-
Kırg.	+sAAk	+sOOk	-
Kkp.	+sAk	-	-
Tat.	+sAk	-	-
Bşk.	-	-	+(m)hAk
Alt.	+sAk	+sOk	-
Hks.	+sax	-	-
Tuv.	+SAk	-	-

Tablo 100: +sAk Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+sI / +sU

Eski Türkçede hem +sIk/+sUk hem de +sIg/+sUg biçimlerinde yer alan bu ek (Korkmaz, 2003: 105) günümüzde de benzerlik anlamı çeşitli sıfatlar türetmektedir. Ek çeşitli fonetik varyantları ile Türkiye, Gagauz, Türkmen, Başkurt, Karakalpak, Kumuk Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde kullanılmaktadır. Ekle ilgili bir diğer husus ise Türkmen ve Altay Türkçelerinde ekin /g/ unsurunu koruduğu (Alt. +SIk) ya da yarı ünlüye dönüştürdüğü (Trkm. +sOv) şekli ile /g/ unsurunu tamamen yitiren şeklin bir arada kullanılıyor olmasıdır. Ekteki /g/ unsurunu koruyan bir diğer lehçe ise Tuva Türkçesidir:

T.T. {+sI/+sU} tırnaksı, dikensi, kadınsı (ÇTYD-1: 55), Az. {+sOv} delisov ‘biraz deli, deli gibi’, uzunsov ‘biraz uzun’ (Biray, 1999: 55), Gag. (sI) ahmaksı, garipsi (Özkan, 1996: 106), Trkm. {+sI/+sOv} gopbaamsı ‘biraz kibirli’, öçügsi ‘biraz solgun’ (ÇTYD-1: 186), çeeğesöv ‘kumlu’, damaksov ‘açgözlü, obur’ (Kara, 2012: 86), Bşk. {+hIw/+hUw} garhıw ‘mavimsi’, qūmhūw ‘somurtkan’ (ÇTYD-3: 254), Kmk. {+suv} üstdensuv ‘kibirli’, qızğançsuv ‘cimri’ (ÇTYD-3: 504), Alt. {+sU/+SIk} balasu ‘çocuk gibi’, teneksü ‘akılsız gibi’, ıssu ‘duman gibi’ (ÇTYD-4: 55), caramsık ‘süslü’, karamzık ‘cimri’, kaykamzık ‘şaşırtıcı’ (ÇTYD-4: 55), Hks. {+Sıx/+Sux} alımsıx ‘pembemsi’, ağamsıx ‘beyazımsı’, xaramzıx ‘siyahımsı’, xuumzux ‘soluk, solgun’ (Kara, 2005: 11), Tuv. {+SIg/+SUG} ajıksıg ‘acımsı’, aņzıg ‘yabani’ (ÇTYD-4: 215).

TT.	+sI	-	+sU
Gag.	+sI	-	-
Az.	-	-	+sOv
Trkm.	+sI	-	+sOv
Bşk.	-	+hIw	+hUw
Kmk.	-	+suv	-
Alt.	+sU	-	+SIk
Hks.	-	+Sıx/+Sux	-
Tuv.	-	+SIg	+SUg

Tablo 101: +sI/+sU Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+sımal

Gibilik ve benzerlik ifade eden bir ektir (ÇTYD-3: 317). Kırgız Türkçesinde edat biçiminde kullanılan ek, bunun dışında Nogay ve Kumuk Türkçelerinde kullanılmaktadır.

Kırg. balıktar sımal ‘balıklar gibi’ (Alkaya, 2007: 563), Nog. {+sımal} sarısımal ‘sarışın’, tolkinsımal ‘dalgaya benzer’ (ÇTYD-3: 317), Kmk. {+şumal} aqşumal ‘beyazımsı’, gökşumal ‘mavimsi, yeşilimsi’ (ÇTYD-3: 504).

+sıman

Gibilik ve benzerlik ifade eden bir ektir. Karluk grubu Türk lehçeleri ile Karakalpak Türkçelerinde tespit edilmiştir. Alkaya’nın belirttiğine göre Tenişev bu ekin sı- ‘benzemek, andırmak’ fiiline –man ekinin gelerek kaynaşmasıyla oluştuğunu söyler (Alkaya, 2007: 564). Ek; Özbek, Tatar ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde görülür. Tatar Türkçesinde henüz ekleşmemiş olup edat olarak kullanılmaktadır:

Tat. (sıman) mıyık sıman ‘büyük gibi’ (Alkaya, 2007: 564), Öz. mäymun-sımân ‘maymun gibi’, ây-sımân ‘ay gibi’ (Öztürk, 2007: 301), Uyg. (sıman) kişisıman ‘insansı’, adämsıman ‘adam gibi’, öysıman ‘ev gibi’ (Ersoy, 2007: 370), Krç.-Blk. (sıman) qarasıman ‘siyahımtırak’, telısıman ‘hafif deli’ (Tavkul, 2007: 899).

+sImAk

Renk adlarına gelerek benzerlik, yakınlık ifade eden isimler türetir (ÇTYD-4: 55). Ek isimden fiil yapan +sI eki ile fiilden isim yapma eki –mAk’ın birleşiminden oluşmuştur (Uygur, 2010: 68). Altay, Hakas ve Karakalpak Türkçelerinde ek olarak karşımıza çıkan bu biçimbirim, Tatar, Kazak, Kırgız ve Başkurt Türkçelerinde edat olarak kullanılmaktadır:

Tat. (sımak) urıs sımak ‘Rus gibi’, kartlar sımak ‘ihtiyarlar gibi’ (Alkaya, 2007: 559), Kzk (sımak) bozbala sımak ‘delikanlı gibi’, köl sımak ‘göl gibi’ (Alkaya, 2007: 560), Kırg. (sımak) tektir sımak ‘tepe gibi’, kara kurt sımak ‘akrep gibi’ (Alkaya, 2007: 564), Bşk. dingĭz hımak ‘deniz gibi’ (Alkaya, 2007: 560), Kkp. {+sımak} qızılısımak ‘kırmızımsı’, bozsımak ‘solgun, beyaz-grili’ (Uygur, 2010: 68), Alt. {+SımAk} aksımak ‘ak gibi’, köksimek ‘mavimsi’, kızılzımak ‘kızılımsı’ (ÇTYD-4: 55), Hks. {+Sımax} tuganzımax ‘sevimli, şefkatli cana yakın akraba’ (Kara, 2005: 11),

+sII / +sUI

İsimden fiil türeten ve benzerlik gösteren +sI- / +sU- ekiyle fiilden isim türeten – l ekinin kaynaşması sonucu oluşmuştur (ÇTYD-1: 55). Ek Türkmen Türkçesi dışında Oğuz ve Karluk grubu lehçelerinin tamamında, Başkurt ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. {+sII/+sUI} dudaksıl, yoksul, damaksıl (ÇTYD-1: 55), Gag. {+sUI} yoksul (Özkan, 2007: 105), Az. {+sUI} yoxsul ‘yoksul’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 186), Öz. {+sil} yoqsil ‘yoksul, fakir’, âqsıl ‘protein’ (Coşkun, 2000: 40), Uyg. {+sil/+sUI} aqsıl ‘beyazımsı’, yoqsul ‘fakir’ (Ersoy, 2007: 370), Bşk. {+hII} yuqhıl ‘yoksul’, kükhıl ‘mavimsi’ (ÇTYD-3: 253), Krç.-Blk. {+sII/+sUI} aksıl ‘beyazımsı’, köksül ‘mavimsi’, çiyıl ‘pürüzlü, bozuk’ (Tavkul, 2007: 899).

TT.	+sII	+sUI	-
Gag.	-	+sUI	-
Az.	-	+sUI	-
Bşk.	-	-	+hII
Kır.-Tat.	-	-	-
Krç.-Blk.	+sII	+sUI	-
Öz.	+sil	-	-
Uyg.	+sil	+sUI	-

Tablo 102: +sII/+sUI Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+sIz / +sUz

İsimden yokluk, eksiklik bildiren olumsuz anlamda sıfatlar türeten işlek bir ektir (ÇTYD-1: 55). Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde sadece 2 örnekte tespit edebildiğimiz ek, Oğuz, Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek bir biçimde kullanılmaktadır:

T.T. {+sIz/+sUz} evsiz, güçsüz, önemsiz (ÇTYD-1: 55), Az. üzsüz ‘yüzsüz’, susuz (ÇTYD-1: 119), Trkm. {+sIz/+sUz} gaarsız ‘karsız’, duzsuz ‘tuzsuz’ (ÇTYD-1: 186), Gag. {+sIz/+sUz} dinsiz, yapraksız, dostsuz (Özkan, 1996: 106), Öz. {+siz} küçsüz ‘güçsüz’, qarâvsız ‘bakımsız’ (ÇTYD-2: 58), Uyg. {+siz} äxlaqsız ‘ahlaksız’, susiz ‘susuz’, savatsiz ‘okumamış’ (Ersoy, 2007: 370), Tat. (sız/sêz) yagımsız ‘sevimsiz’, bëlëmsêz ‘bilgisiz’ (ÇTYD-3: 55), Kaz. {+sIz} esepsiz ‘hesapsız’, caramsız ‘yararsız’ (ÇTYD-3: 123), Kırg. {+sIz/+sUz} çaysız ‘yersiz’, küçsüz ‘güçsüz’, suusuz ‘susuz’ (ÇTYD-3: 191), Bşk. {+hIz/+hUz} tüzhüz ‘tuzsuz’, küñilñüz ‘gönülsüz’, ümüthüz ‘ümitsiz’ (ÇTYD-3: 254), Nog. {+sIz} uvsız ‘zehirsiz’, tilsiz ‘dilsiz’ (ÇTYD-3: 317), Kır.-Tat. {+sIz/+sUz} acuvsuz ‘merhametsiz’, qolaysız ‘zor’, belgisiz ‘bilinmeyen’ (ÇTYD-3: 379), Kkp. {+sIz} sansız ‘sayısız’, esapsız ‘hesapsız’ (ÇTYD-3: 443), Kmk. {+sIz/+sUz} xabarsız ‘habersiz’, tüpsüz ‘dipsiz’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+sIz/+sUz} qoşaqsız ‘mütevazi’, colsuz ‘yolsuz’, cersiz ‘yersiz’ (ÇTYD-3: 563), Hks. {+sıs} kipsıs ‘biçimsiz, çirkin’, öksıs ‘öksüz’ (Kara, 2005: 152).

TT.	+sIz	+sUz	-
Gag.	+sIz	+sUz	-
Az.	+sIz	+sUz	-
Trkm.	+sIz	+sUz	-
Kzk.	+sIz	-	-
Kırg.	+sIz	+sUz	-
Kkp.	+sIz	-	-
Nog.	+sIz	-	-
Tat.	+sIz	-	-
Bşk.	+hIz	+hUz	-
Kır.-Tat.	+sIz	+sUz	-
Krç.-Blk.	+sIz	+sUz	-
Kmk.	+sIz	+sUz	-
Öz.	+siz	-	-
Uyg.	+siz	-	-
Hks.	-	-	+sıs

Tablo 103: +sIz/+sUz Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+ş

Renk isimlerinden benzerlik, yakınlık ifade eden sıfatlar türeten bir ektir. Ek Karluk grubu Türk lehçelerinde tespit edilmiştir:

Öz. {+iş} aqış ‘akımsı’, kökiş ‘mavimsi’ (Coşkun, 2000: 41), Uyg. {+iş/+Uş} köküş ‘açık mavimsi’, eqiş ‘beyazımsı’ (Ersoy, 2007: 370).

+şIn

İsimlerden benzerlik gösteren sıfatlar türeten bir ektir (ÇTYD-1: 55). Ek Türkiye, Azerbaycan, Özbek ve Karakalpak Türkçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. {+şIn} gökşin, karaşin, sarışin (ÇTYD-1: 55). Az. {+şIn} ağşin ‘yüzü solgun’, sarışin (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 186), Öz. {+şin} kökşin ‘yeşil’ (Coşkun, 2000: 41), Kkp. {+şIn} şılapşin ‘leğen, tas’, kulakşin ‘kulaklı, şapka’ (Uygur, 2010: 73), Nog. {+şIn} kulakşin ‘kulaklı’, kerekşin+li ‘gerekli’ (Atay, 1998: 90).

TT.	+şIn	-
Az.	+şIn	-
Kkp.	+şIn	-
Nog.	+şIn	-
Öz.	-	+şin

Tablo 104: +sIn Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+şilt

Renk adlarına gelerek yakınlık, benzerlik, küçültme ifadesi katar (ÇTYD-3: 504).

Kmk. aqşilt ‘aksıl’, gökşilt ‘mavimsi, yeşilimsi’ (ÇTYD-3: 504).

+şk(lar)

Tuv. avaşkılar ‘aynı anneden olanlar’, adaşkı ‘baba ve çocukları’ (ÇTYD-4: 215).

+tay

Küçültme ve sevgi ifade eden isimler türeten ek Özbek, Kazaak, Kırgız, Nogay ve Karakalpak Türkçelerinde tespit edilmiştir:

Öz. {+tây} şirintây ‘şirincik’, erketây ‘nazlı’ (ÇTYD-2: 58), Kaz. {+tay} şeşetay ‘anacık’, ağatay ‘ağabeycik’ (ÇTYD-3: 123), Kırg. {+tay} agatay ‘ağabeycik’, intitay ‘kardeşçik’ (ÇTYD-3: 191), Nog. {+tay} bugatay ‘boğacık’, eşektay ‘eşekcik’ (ÇTYD-3: 318), Kkp. {+tay} kişkentay ‘küçücük’, azgantay ‘az’ jalatay ‘hileci, düzenbaz’ (Uygur, 2010: 75).

Kzk.	+tay	-
Kırg.	+tay	-
Kkp.	+tay	-
Nog.	+tay	-
Öz.	-	+tây

Tablo 105: +tAy Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+tI /+tU

Ses yansımali köklere Il /Ul, Ir / Ur eklerinin getirilmesiyle oluşan ikinci köklerden isimler türeten bir ektir (ÇTYD-1: 55).

T.T. {+tI} patırtı, çıtırtı, mırıltı (ÇTYD-1: 55), Gag. {+tI} kıpırtı, çatırtı (ÇTYD-1: 249), Trkm. {+dI} dabırdı ‘tapırtı’, gıbırdı ‘kıpırtı’ (Kara, 2007: 250), Az. xışılta ‘hışırtı’, gurultu ‘gürültü’, cingiltı ‘çınlama sesi’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 185).

TT.	+tI	-
Gag.	+tI	-
Az.	+tI	-
Trkm.	-	+dI

Tablo 106: +tI/+tU Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+v

Küçültme ve sevgi ifadeli isimler türetir (ÇTYD-3: 504). Ek sadece Kumuk Türkçesinde tespit edilmiştir.

Kmk. anav ‘annecik’, ağav ‘amcacık’ (ÇTYD-3: 504).

+y

Akrabalık isimlerine gelerek sevgi ifadesi katan ek; Tatar, Kazak, Nogay, Kırım-Tatar, Karakalpak, Başkurt, Kumuk, Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde Türkçelerinde tespit edilmiştir:

Tat. (y) atay ‘baba’, babay ‘baba’, ebiy ‘babaanneciğim’ atiy ‘babacığım’ (Kara, 2005: 160), Kzk. {+y} agay ‘ağabey’, apay ‘abla, hanımefendi’, şeşey ‘anne’ (Bayniyazov, 2004: 191), Nog. {+y} abay ‘annecik’, atay ‘babacık’ (ÇTYD-3: 318), Kır.-Tat. {+y} aqay ‘adam, bey’, tatay ‘büyük abla’, apay ‘hanım, eş’ (ÇTYD-3: 379), Kkp. {+y} şeşey ‘anne’, atay ‘baba’ (ÇTYD-3: 442), Bşk. (y) agay ‘ağabey’, apay ‘abla’, atay ‘baba’ (Kara, 2005: 160), Kmk. {+y} apay ‘annecik’, qapay ‘küçük fes’ (ÇTYD-3: 504), Alt. (y) abakay ‘karı, eş’, aakıy ‘büyük baba’ (Kara, 2005: 161), Hks. (y) abaay ‘büyüklerle seslenirken söylenen bir söz’, abıgay ‘aynı akrabadan iki kızın birbirine itap biçimi’ (Kara, 2005: 162), Tuv. {+Ay} avamay ‘anneciğim’, ugbamay ‘ablacığım’ (Arıkoğlu, 2007: 1165).

Kzk.	+y	-
Kkp.	+y	-
Nog.	+y	-
Tat.	+y	-
Bşk.	+y	-
Kır.-Tat.	+y	-
Kmk.	+y	-
Alt.	+y	-
Hks.	+y	-
Tuv.	-	+Ay

Tablo 107: +y Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

2.2. İsimden Fiil Yapan Ekler

+A-

Türkçenin her dönem ve lehçesinde işlek olarak kullanılan bu ek, çağdaş Türk lehçelerinin de tamamında kullanılmaktadır. Ek, çoğunlukla tek heceli bazen de iki heceli isimlere gelerek *yapma* ve *olma* bildiren fiiller türetir:

T.T. {+A-} kana-, boşa-, dile- (ÇTYD-1: 55), Gag. {+A-} kana-, boşa-, oy(u)na- (ÇTYD-1: 249), Az. {+A-} sana- ‘saymak’, gana- ‘kanamak’, dile- (ÇTYD-1: 120), Trkm. {+A-} or(u)na- ‘yerleşmek’, ota- ‘ot ayıklamak’, giine- ‘genişlemek’ (ÇTYD-1: 187), Öz. {+ä-} çuldirä- ‘şarıldamak’, örtä- ‘alevlenmek’, qanä- ‘kanamak’ (ÇTYD-2: 59), Uyg. {+A-} ata- ‘ad koymak’, tile- ‘dilemek’ (ÇTYD-2: 127), Tat. {+A-} öste- ‘eklemek’, kana-, töne- ‘tünemek’ (ÇTYD-3: 55), Kzk. {+A-} ata- ‘adlandırmak’, sana- ‘saymak’, küze- ‘nişan almak’ (ÇTYD-3: 124), Kırg. {+A-/O-} tişe- ‘diş dökmek’, közö- ‘delmek’, orno- ‘yerleşmek’ (ÇTYD-3: 191), Bşk. {+A-} uyna- ‘ oynamak’, yeşe- ‘yaşamak’ (ÇTYD-3: 255), Nog. {+A-} kıy(ı)na- ‘üzüntü vermek’, tile- ‘dilemek’, yöne- ‘yönelmek’ (ÇTYD-3: 318), Kr.-Tat. {+A-} qana- ‘kanamak’, ota- ‘yabani ot ayıklamak’, boşa-, beñize- ‘benzemek’ (ÇTYD-3: 380), Kkp. (A) jıy(ı)na- ‘toplamak, yığmak’, tüne- (ÇTYD-3: 444), Kmk. {+A-} tile- ‘dilemek’, aşı- ‘yemek’, boşa- ‘boşalmak, zayıflamak’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+A-} sana- ‘saymak’, tile- ‘dilemek’, oyna- (ÇTYD-3: 564), Alt. {+A-/O-} oto- ‘otlatmak’, kana-, kene- ‘sakatlanmak, bozulmak’ (ÇTYD-4: 55), Hks. {+A-} sana- ‘saymak’, örte- ‘yakmak’, tüze- ‘düş görmek’ (ÇTYD-4: 141), Tuv. {+A-} küze- ‘güzü geçirmek’, duza- ‘tuzlamak’, oyna- (ÇTYD-4: 216).

TT.	+A-	-	-
Gag.	+A-	-	-
Az.	+A-	-	-
Trkm.	+A-	-	-
Kzk.	+A-	-	-
Kırg.	+A-	-	+O-
Kkp.	+A-	-	-
Nog.	+A-	-	-
Tat.	+A-	-	-
Bşk.	+A-	-	-
Kır.-Tat.	+A-	-	-
Krç.-Blk.	+A-	-	-
Kmk.	+A-	-	-
Öz.	-	+ä-	-
Uyg.	+A-	-	-
Alt.	+A-	-	+O-
Hks.	+A-	-	-
Tuv.	+A-	-	-

Tablo 108: +A- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+GA-

Öztürk, Karluk grubu lehçelerindeki açkâ- ‘acıkmak’, açık- ‘acıkmak’, çinjkâ- ‘gerilmek, gergin bir hal almak’, çinjk- ‘vücudun direncini artırmak, pişmek’ gibi ikili kullanımlarına bakarak ekin, +k- isimden fiil yapma eki ile –A- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiş olması gerektiğini söyler (Öztürk, 1997: 37). Ek,Oğuz grubu Türk lehçelerinden sadece Türkmen Türkçesinde, Karluk grubu Türk lehçeleri ile Kıpçak grubundan Kazak, Kırgız, Kumuk, Karakalpak, Nogay, Karaçay-Balkar ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamında görülen ekin Tuva Türkçesinde –t- eki ile genişletilmiş biçimi tespit edilmiştir:

Tkm. {-gA} emge- ‘çabalamak’, garga- ‘beddua etmek’, ısga- ‘koklamak’ (Delice, 2010: 37), Öz. {-GA} iskâ- ‘kokmak’, päyge- ‘hissetmek’, çulğa- ‘etrafını çevirmek’, açqa- ‘acıkmak’ (ÇTYD-2: 59), Uyg. {-GA} iske- ‘kokla-’, tumuqa- ‘üşütmek’, qizğa-n- ‘kıskanmak’ (ÇTYD-2: 127), Kzk. (gA) terge- ‘soruşturma yapmak’, karga- ‘lanetlemek, beddua etmek’ (Baykoca, 2007: 114), Kırg. {+GA-/kõ-} cayka- ‘silmek, çırpma’, bayka- ‘gözetlemek’, iske- ‘kokuyu burnuna çekmek’, bürkõ- ‘örtmek’ (Kadırova, 2012: 46), Kkp. {-GA} iyiske- ‘koklamak’, jabırqa- ‘bezemek, cesareti kırılmak’, jayğa(s)- ‘yerleşmek, ikamet etmek’ (Çengel, 2007: 566), Nog. {-GA} tuska- ‘nişanlamak’, karga- ‘küfretmek, beddua etmek’ (Akbaba, 2007: 633), Krç.-Blk. {-GA-} bulga- ‘sallamak’, karka- ‘beddua etmek’, çulga- ‘dolamak’ (Tosun, 2000: 32), Alt. {+GA-/kõ-} temige- ‘alışmak, bağlanmak’, kerke- ‘çalımlanmak’, öörkõ- ‘kızmak, öfkelenmek’ (Kadırova, 2012: 46), Hks. {-gA} ilge- ‘elemek’, pulga- ‘bulamak’, sörge- ‘sarmak, dolamak’ (Kara, 1995: 18) Tuv. {-gAt} henerget- ‘ansızın gelmek’ (Arıkoğlu, 1996: 36).

Tkm.	-	+gA-	-
Kzk.	-	+gA-	-
Kırg.	+GA-	-	+kõ-
Kkp.	+GA-	-	-
Nog.	+GA-	-	-
Krç.-Blk.	-GA-	-	-
Öz.	-GA	-	-
Uyg.	-GA	-	-
Alt.	+GA-/kõ-	-	-
Tuv.	-	+gAt-	-

Tablo 109: +GA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(A)l-

Bu ekte de birden fazla yapının karışıp kaynaşması söz konusudur. Tıpkı oluş bildiren geçişsiz fiiller türeten -ar- 1 -er-; -r- ekinin er- fiilinden ekleşmesi gibi, -al- 1 -el-; -l- eki de ol- fiilinin ekleşmesiyle oluşmuştur (Türk, 2006: 183-191). Ek, Altay ve Tuva Türkçeleri dışında çağdaş Türk lehçelerinin tamamında tespit edilmiştir:

T.T. {+(A)l-} körel-, çoğal-, kocal-, durul-, incel- (ÇTYD-1: 55), Gag. {+Al-} çokal-, düzel-, daral- (ÇTYD-1: 249), Az. {+Al-} çoxal- ‘çoğalmak’, genel- ‘genişlemek’, ucal- ‘yükselmek’ (ÇTYD-1: 120), Trkm. {+(A)l-} gınsal- ‘kısalmak’, iinçel- ‘incelmek’, köpel- ‘çoğalmak’ (ÇTYD-1: 187), Öz. {+(äl/+âl-} tüzäl- ‘düzelmek’, yoqâl- ‘kaybolmak’ (ÇTYD-2: 59), Uyg. {+(A)l-} azal-, taral- ‘daralmak’, tüzel- ‘düzelmek’ (ÇTYD-2: 127), Tat. {+(A)l-} yugal- ‘kaybolmak’, tözıl- ‘düzelmek’, tırıl- ‘dirilmek’ (ÇTYD-3: 56), Kzk. {+(A)l-} joğal- ‘yok olmak’, suyl- ‘sıvılaşmak’, tiril- ‘dirilmek’ (ÇTYD-3: 124), Kırg. {+(A)l-/+(O)l-} cogol- ‘yok olmak, kaybolmak’, oñol- ‘düzelmek, yoluna konulmak’ (Öner, 1998: 62), Bşk. {+(A)l-} yuğal- ‘kaybolmak’, tüzel- ‘düzelmek’ (ÇTYD-3: 255), Nog. {+(A)l-} tüzel- ‘düzelmek’, yoğal- ‘kaybolmak’ (ÇTYD-3: 318), Kr.-Tat. {+(A)l-} taral- ‘daralmak’, tüzel- ‘düzelmek’, yönel- (ÇTYD-3: 380), doğrul-, egril- ‘egilmek’ (Yüksel, 2007: 838), Kkp. {+(A)l-} joğal- ‘yok olmak’, jönel- ‘yönelmek’ (ÇTYD-3: 444), Kmk. {+(A)l-} tüzel- ‘düzelmek’, azal- (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+(A)l-} boşal- ‘bitmek’, tiril- ‘dirilmek’, qaral- ‘kararmak, sönmek’ (ÇTYD-3: 564), Hks. {+(A)l-} karal- ‘kararmak’, sarğal- ‘beklemek’, ideel- ‘yapmaya muvaffak olmak’ (ÇTYD-4: 141).

TT.	+(A)l-	-
Gag.	+Al-	-
Az.	+Al-	-
Trkm.	+(A)l-	-
Kzk.	+(A)l-	-
Kırg.	+(A)l-	+(O)l-
Kkp.	+(A)l-	-
Nog.	+(A)l-	-
Tat.	+(A)l-	-
Bşk.	+(A)l-	-
Kır.-Tat.	+(A)l-	-
Krç.-Blk.	+(A)l-	-
Kmk.	+(A)l-	-
Öz.	+äl/+âl-	-
Uyg.	+(A)l-	-
Hks.	+(A)l-	-

Tablo 110: +(A)l- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+Ar-

Bazı sıfatlara ve renk adlarına gelerek *olma* bildiren geçişsiz fiiller kuran +Ar- eki, Eski Türkçedeki *er-* fiilinin bir süre sonra birleştiği sözlerle kaynaşarak ekleşmesinden oluşmuştur (Korkmaz, 2005: 190; Türk, 2006: 188). Kaşgarlı Mahmut bu ekin *er-* yardımcı fiilinden oluştuğunu örneklerle dayanarak açıklamıştır (Korkmaz, 2005: 190-191). Ek, çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır:

T.T. {+(A)r-} göğer-, bozar- (ÇTYD-1: 56), Gag. {+(A)r-} bozar-, karar- (ÇTYD-1: 249), Az. {+(A)r-} bozar-, yaşar- ‘yeşermek, ıslanmak’ (ÇTYD-1: 120), Trkm. {+(A)r-} aagar- ‘ağarmak’, bozar-, gööger- ‘göğermek’ (ÇTYD-1: 187), Öz. {+(ä)r-} âkär- ‘ağarmak’, bozar- ‘bozarmak’, kökär- ‘göğermek’ (Öztürk, 1997: 24) Uyg. {+(A)r-} akar- ‘ağarmak’, köker- ‘göğermek’ (ÇTYD-2: 127), Tat. {+(A)r-} agar- ‘ağarmak’, (ÇTYD-3: 56), Kzk. {+(A)r-} jasar- ‘gençleşmek’, kızar- (Öner, 1998: 67), Kırg. {+Ar-/Or-} agar- ‘ağarmak’, kögör- ‘göğer-‘ bozor- ‘bozarmak’, (ÇTYD-3: 191), Bşk. {+(A)r-} qızar- ‘kızarmak’, yeşer-, (ÇTYD-3: 255), Nog. {+(A)r-} yasar- ‘gençleşmek’, eskir- ‘eskimek’ (ÇTYD-3: 318), Kr.-Tat. {+(A)r-} agar- ‘ağarmak’, karar-, köger-/köker- ‘göğermek’ (Çeneli, 1997: 37), Kkp. {+(A)r-} köger- ‘göğermek’, kızar- ‘kızarmak’ (ÇTYD-3: 444), Kmk {+(A)r-} aagar-, bozar- ‘can sıkıntısıyla beklemek’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+(A)r-} köger- ‘yeşermek’, kızar- ‘kızarmak’ (ÇTYD-3: 564), Alt. {+(A)r-/Or-} boror- ‘boz renge dönmek’, kögör- ‘göğermek’ (ÇTYD-4: 55), Hks. {+(A)r-} agar- ‘ağarmak’, köger- ‘göğermek’, hizar- ‘kızarmak’ (ÇTYD-4: 141), Tuv. {+(A)r-} köger- ‘yeşillenmek’, karar-, (ÇTYD-4: 216).

TT.	+(A)r-	-	-
Gag.	+(A)r-	-	-
Az.	+(A)r-	-	-
Trkm.	+(A)r-	-	-
Kzk.	+(A)r-	-	-
Kırg.	-	+Ar-	+Or-
Kkp.	+(A)r-	-	-
Nog.	+(A)r-	-	-
Tat.	+(A)r-	-	-
Bşk.	+(A)r-	-	-
Kır.-Tat.	+(A)r-	-	-
Krç.-Blk.	+(A)r-	-	-
Kmk.	+(A)r-	-	-
Öz.	+(ä)r-	-	-
Uyg.	+(A)r-	-	-
Alt.	+(A)r-	-	+Or-
Hks.	+(A)r-	-	-
Tuv.	+(A)r-	-	-

Tablo 111: +(A)r- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+Ar-

Ek, +A- isimden fiil yapma ve -r- fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesinden oluşmuştur (Korkmaz, 2003: 113; Çeneli, 1997: 37). İsimlere gelerek onlardan *yapma*, *olma* anlamlı fiiller türeten ek çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır:

T.T. {+(A)r-} öner-, ever-, onar- (Korkmaz, 2003: 113), Gag. {+(A)r-} ever-, ÇTYD-1: 249), Az. {+(A)r-} otar- ‘otlatmak’, suvar- ‘sulamak’ (ÇTYD-1: 120), Tkm. {+(A)r-} otar- ‘otlatmak’, öyer- ‘evermek’ başar- (Kara, 2012: 87), Öz. {+(ä)r-} özgär- ‘değişmek’, qayğur- ‘kaygılanmak’ (ÇTYD-2: 58), Uyg. {+(A)r-} aŋkar- ‘kendini yitirmek, şaşırmak’ (Öztürk, 1997: 23), Tat. {+(A)r-} isîr- ‘sarhoş olmak’, ufır- ‘of çekmek’ (ÇTYD-3: 56), Kzk {+(A)r-} kısqar- ‘kısalmak’, özger- ‘değişmek’ (ÇTYD-3: 124), Kırg. {+(A)r-} kıskar- ‘kısalmak’, kaygır- ‘kederlenmek, tasalanmak’ (Öner, 1998: 67), Bşk. {+(A)r-} tazır- ‘şişmanlamak’, kaygır- ‘kaygılanmak’, kıskar- ‘kısalmak’ (ÇTYD-3: 255), Nog. {+(A)r-} kaygır- ‘kederlenmek’, suvar- ‘sulamak’ kıskar- ‘kısalmak’ (Akbaba, 2009: 74), Kır.-Tat. {+(A)r-} kaygır- ‘kaygılanmak’, suvar- ‘sulamak’ (Çeneli, 1997: 37), Kkp. {+(A)r-} özger- ‘değişmek, başkalaşmak’, eskir- ‘eskimek’ (Uygur, 2010: 109), Kmk. {+(A)r-} oŋar- ‘onarmak’, yaŋır- ‘dinçleşmek’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+(A)r-} qaygır- ‘üzülmek, merak etmek’, eskir- ‘eskimek’ (ÇTYD-3: 564), Alt. {+(A)r-/+(O)r-} eskir- ‘eskimek’, öskör- ‘ihnet etmek, değişmek’ (ÇTYD-4: 56), Hks. {+(A)r-} hubar- ‘rengi solmak, sararmak’ (Arıkoğlu, 2007: 1097), Tuv. {+(A)r-} bülürer- ‘donuklaşmak, matlaşmak’, oŋgarar- ‘çukurlaşmak’ (Arıkoğlu, 2007: 1169).

TT.	+(A)r-	-
Gag.	+(A)r-	-
Az.	+(A)r-	-
Trkm.	+(A)r-	-
Kzk.	+(A)r-	-
Kırg.	+(A)r-	-
Kkp.	+(A)r-	-
Nog.	+(A)r-	-
Tat.	+(A)r-	-
Bşk.	+(A)r-	-
Kır.-Tat.	+(A)r-	-
Krç.-Blk.	+(A)r-	-
Kmk.	+(A)r-	-
Öz.	+(A)r-	-
Uyg.	+(A)r-	-
Alt.	+(A)r-	+(O)r-
Hks.	+(A)r-	-
Tuv.	+(A)r-	-

Tablo 112: +(A)r- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+cAr-

Bu ek, Türkmen Türkçesinde genelde olma bildiren geçişsiz fiiller türetir. Çok işlek olmayan bir ektir.

Tkm. akcar- ‘beyazlaşmak’, bugcar- ‘buharlaşmak’, külcer- ‘kül gibi olmak’ (Delice, 2010: 36).

+cIk-

Bu ek, tek heceli isimlere eklenerek oluş bildiren geçişsiz fiiller türetir. Ekin sadece Türkmen Türkçesinde örnekleri tespit edilmiştir:

Tkm. dercik- ‘biraz terlemek’, kircik- ‘hafifçe kirlenmek’ (Delice, 2010: 36).

+GAR-

Sonu ünsüzle biten tek heceli isimlere gelerek onlardan geçişli fiiller türeten bir ektir.

Ek; Kuzey lehçelerinin tamamında ve Oğuz grubu Türk lehçelerinden sadece Türkmen Türkçesinde görülür. Bundan hareketle ekin Kuzey lehçelerine has bir özellik arz ettiği söylenebilir.

Trkm. {+GAR-} pakgar- ‘deri üzerinde şişlik oluşmak’, paŋkar- ‘yersiz övünmek, yüksekte atmak’ (Kara, 2012: 88), Öz. {+GAR-} başqar- ‘yönetmek, yürütmek’, cämgar- ‘tasarruf edip biriktirmek’, eskär- ‘hatırlamak’ (Öztürk, 2007: 305), Uyg. {+GAR-} başqar- ‘yönetmek’, sugar- ‘sulamak’, esker-t- ‘hatırlatmak’ (ÇTYD-2: 127), Tat. {+GAR-} atqar- ‘birinin işini yapmak’, suğar- ‘sulamak, ıslatmak’, cilger- ‘hafiften esmek’, eşker- ‘işlemek’ (Öner, 2007: 706), Kzk {+GAR-} basqar- ‘idare etmek’, esker- ‘hatıra getirmek, anmak’, aŋğar- ‘anlamak, fark etmek’, teŋger- ‘denkleştirmek, aynı ayara getirmek’ (Tamir, 2007: 446), Kırg. {+GAR-/GOr} başkar- ‘başa geçmek’, otkor- ‘otlatmak’ (ÇTYD-3: 191), Bşk {+GAR-} başkar- ‘başarmak, idare etmek’, huŋgar- ‘hayvan sulamak’, isker- ‘sezmek’ (ÇTYD-3: 255), Nog. {+GAR-} oŋgar- ‘onarmak’, suvgar- ‘sulamak’ (Akbaba, 2007: 632), Kkp. {+GAR-} aŋgar- ‘anlamak, sezmek’, esker- ‘hatırlamak’ suvgar- ‘sulamak’ (Uygur, 2010: 110), Kmk. {+GAR-} esger- ‘hatırlamak’, quţğar- ‘kurtarmak’, sugar- ‘sulamak’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+gAr-/xar-} esger- ‘hatırlamak’, suğar- ‘sulamak’, başxar- ‘değişmek’ (ÇTYD-3: 564), Alt. {+GAR-/GOr}

atkar- ‘göndermek, yollamak’, sugar- ‘sulamak, su vermek’, oygor- ‘anlamak, kavramak’ (Dilek, 2007: 1029), Hks. {+GAr-/har-} othar- ‘otlatmak’, inker- ‘astar dikmek, kıvrırmak’ (Arıkoğlu, 2007: 1097), Tuv. {+GAr-} çemger- ‘yem vermek’, aşkar- ‘yedirmek’, hepker- ‘giydirmek’ (ÇTYD-4: 216).

Trkm.	+GAr-	-	-
Kzk.	+GAr-	-	-
Kırg.	+GAr-	-	+GOr-
Kkp.	+GAr-	-	-
Nog.	+GAr-	-	-
Tat.	+GAr-	-	-
Bşk.	+GAr-	-	-
Kır.-Tat.	-	-	-
Krç.-Blk.	+gAr-	+xar-	-
Kmk.	+GAr-	-	-
Öz.	+GAr-	-	-
Uyg.	+GAr-	-	-
Alt.	+GAr-/	-	+GOr-
Hks.	+GAr-/	+har-	
Tuv.	+GAr-	-	

Tablo 113: +GAr- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+GI-

Karluk grubu Türk lehçelerinde ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde görülen ekin kullanımı oldukça seyrek. Ek, sonu ünsüzle biten tek heceli isimlerden geçişsiz fiiller türetir.

Öz. {+gI-} bicgi- ‘acıyıp kaynamaya başlamak, acı söz söylemek’, selgi- ‘suyu çekilmek, kurumak’, tizgi- ‘fıskırlarak çıkmak’ (Öztürk, 2007: 305), Uyg. {+GI-/GU-} çüñkü- ‘kapanmak’, suğı- ‘tozlanmak’, sālgi- ‘kurumak’ (Ersoy, 2007: 373), Kzk. {+GI-} kölki- ‘dolup taşmak’, orgı- ‘atlamak, zıplamak’ (Bayniyazov, 2004: 238), Kırg. {+GI-/GU-} argı- ‘hızlı koşmak’, burgu- ‘(duman) buram buram yükselmek’, küñkü- ‘koku çıkarmak’ (Güngördü, 1998: 110), Kkp. {+GI-} bürki- ‘(su) serpmek’, burki- ‘(su) taşmak, şiddetli akmak’ (Güngördü, 1998: 110), Nog. {+GI-} pıskı- ‘sigara içmek’, kargı- ‘atlamak’ (akbaba, 2009: 76).

Kzk.	-	+GI-	-
Kırg.	-	+GI-	+GU-
Kkp.	-	+GI-	-
Nog.	-	+GI-	-
Öz.	+gI-	-	-
Uyg.	-	+GI-	+GU-

Tablo 114: +GI- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(A)y-

Ekin kökeninin E.T. +Ad- isimden fiil yapma ekine dayandığı birçok araştırmacı tarafından kabul edilen bir görüştür. Ek, d > y değişimi sonrasında +Ay- biçimini almıştır. Korkmaz, bu eki E.T. *adın* ‘başka’, *adınçığ* ‘bambaşka, çok değişik’, *adında* ‘diğer yandan’ vb. kelimelerde de varlığı tespit edilebilen *ad- fiiline bağlamaktadır (Korkmaz, 2005: 190). Ek Oğuz grubu Türk lehçeleri dışında bütün kuzey lehçelerinde kullanılmaktadır:

Öz. {+(ä)y-} bükräy ‘eğilmek, bükülmek’, tumtäy- ‘surat asmak’, qısquay- ‘kısalmak’ (Öztürk, 2007: 304), Uyg. {+(A)y-} qaray- ‘kararmak’, qiskäy- ‘kısalmak’, köpäy- ‘çoğalmak’ (Ersoy, 2007: 373), Tat. {+(A)y-} kartay- ‘yaşlanmak’, buşay- ‘gevşemek’, kübey- ‘çoğalmak’, bökrey- ‘kamburlaşmak’ (Öner, 2007: 705), Kzk. {+(A)y-} azay- ‘azalmak’, köbey- ‘çoğalmak’, qaray- ‘kararmak’ (Tamir, 2007: 447), Kırg. {+(A)y-/+(O)y-} kortoy- ‘kısa boylu, cüce görünümünden olmak’, azay- ‘azalmak’, kiçirey- ‘küçülmek’, köpöy- ‘çoğalmak’ (Çengel, 2007: 505), Kkp. {+(A)y-} azay- ‘azalmak’, molay- ‘bollaşmak’, etey- ‘semirmek’ (Uygur, 2007: 567), Nog. {+(A)y-} azay- ‘azalmak’, bükirey- ‘eğilmek, bükülmek’, köbey- ‘artmak’ (Akbaba, 2007: 632), Bşk. {+(A)y-} zuray- ‘büyümek’, köbey- ‘çoğalmak’, awıray- ‘ağırlaşmak’ (Tokatlı, 1994: 84), Kr.-Tat. {+(A)y-} azay- ‘azalmak’, keñey- ‘genişlemek’, otay- ‘otlanmak’ (ÇTYD-3: 380), Krç.-Blk. {+(A)y-} şoşay- ‘sakinleşmek’, begey- ‘sağlamlaşmak’, köbey- ‘çoğalmak’ (Tavkul, 2007: 901), Kmk. (ay) çonqay- ‘eğilmek’, muñay- ‘kederlenmek, mahzun olmak’ (Pekacar, 2007: 972), Alt. {+(A)y-/+(O)y-} buray- ‘ağarmak’, keltey- ‘kısalmak’, şalay- ‘tembellik etmek’ (Dilek, 2007: 1032), Hks. {+(A)y-} mökey ‘eğilmek’, kölbey- ‘dimdik yürümek’, poğday- ‘çalım satmak, gururlanmak’ (Arıkoğlu, 2007: 1097) Tuv. {+(A)y-} mögey- ‘eğilmek, baş eğmek’, angay- ‘açılmak, derinleşmek’, dörtey- ‘dört köşeli olmak’ (Arıkoğlu, 1996: 32).

Kzk.	+(A)y-	-	-
Kırg.	+(A)y-	-	+(O)y-
Kkp.	+(A)y-	-	-
Nog.	+(A)y-	-	-
Tat.	+(A)y-	-	-
Bşk.	+(A)y-	-	-
Kır.-Tat.	+(A)y-	-	-
Krç.-Blk.	+(A)y-	-	-
Kmk.	-	+ay-	-
Öz.	+(ä)y-	-	-
Uyg.	+(A)y-	-	-
Alt.	+(A)y-	-	+(O)y-
Hks.	+(A)y-	-	-
Tuv.	+(A)y-	-	-

Tablo 115: +(A)y- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+Aş-

+A- ekiyle işteşlik bildiren –ş- ekinin kaynaşmasında oluşmuş bir ektir (ÇTYD-1: 56).

T.T. yanaş-, dolaş- güreş- (ÇTYD-1: 56).

+At-

+A- ekiyle –t – ekinin kaynaşmasından oluşan bu ek, ‘yapma’ bildiren geçişli fiiller türetmektedir (ÇTYD-1: 56). Ek, Türkiye ve Özbek Türkçelerinde tespit edilmiştir.

T.T.gözet-, yarat-, yönet- (ÇTYD-1: 56), Öz. (ât) yoqât- ‘yok etmek’, sâvqât- < sâvuqât- ‘üşüme’ (Coşkun, 2000: 60).

+CA-

Uyg. kāmçā- ‘ölçmek’, yelinca- ‘tutuşmak’ (Ersoy, 2007: 373).

+cAr-

Geçişsiz fiiller türeten bir ektir (ÇTYD-1: 187).

Trkm. yagcar- ‘yağlan-’, külcer- ‘kül rengine girmek’, suvcar- ‘sulanmak’ (ÇTYD-1: 187).

+çI

Öz. (çi) kâpçi- ‘şişmek’, oxçi- ‘öksürmek’ (coşkun, 2000: 60), Alt. kemci- ‘ölçmek’, kalıncı- ‘sıklaşmak, koyulaşmak’, tereñci- ‘derinleşmek’ (Dilek, 2007: 1028), Kkp. (şI) jalşı- ‘bir şeye sahip olmak’, terşi- ‘terlemeye başlamak’, tıprışı- ‘sabırsızlaşmak’ (Uygur, 2010: 110), Hks. (çI) apçı- ‘ağlaşmak’, samçı- ‘şişmek, dolmak’, sımçı- ‘üç parmak ucuyla almak’ (Kara, 1995: 14).

Kkp.	-	-	+şI-
Öz.	+çi-	-	-
Alt.	-	+cI-	-
Hks.	+çI-	-	-

Tablo 116: +çI- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+cira- / +cura- / +çire-

Trkm. (cIrA) dercire- ‘hafifçe terlemek’, hayalcıra- ‘kendini kaybetmek, şaşırarak’ (Kara, 2012: 87), Uyg. culcura- ‘yıpratmak, eskitmek’, kagcıra- ‘kurumak, solmak’, tepçire- ‘damlamak, sızmak’ (Öztürk, 1994: 32).

+dA-

Asıl görevi isimlerden geçişli fiiller türetmek olan ek, bugün Oğuz grubu Türk lehçelerinde birkaç kalıplaşmış kelime dışında (al-da-t-, is-te- vb.) yansıma isimlerinden fiil türetir. Oğuz grubu dışındaki lehçelerde ek hem yansıma isimlerinden fiiller türetirken hem de *yapmak* anlamlı geçişli fiiller türetir. Ekin sadece Tuva Türkçesinde örnekleri tespit edilememiştir:

T.T. {+dA-} kıpırda-, cızırda-, gürülde- (ÇTYD-1: 56), Az. {+dA-} cızırda-, pışıl-da- ‘fısıldamak’, zırıl-da- (İlker, 1997: 58), Gag. {+dA-} gıcırda-, tıngırda- (ÇTYD-1: 249), Trkm. {+dA-} güpürde- ‘gümbürdemek’, ökde- ‘başarmak’, zompulda- ‘fırlamak’ (ÇTYD-1: 187), Öz. {+Dä-} istä- ‘istemek, aramak’, äldä- ‘aldatmak, yoldan çıkarmak’ (Öztürk, 1997: 34), Uyg. {+dA-} alda- ‘aldatmak’, ünde- ‘seslenmek’, kövükde- ‘köpüklenmek’ (ÇTYD-2: 127), Tat. {+dA-} lıbırda- ‘çene çalmak’, önde- ‘selenmek’, eyed- ‘acele etmek’ (ÇTYD-3: 56), Kzk. {+dA-} tarsıl-da- ‘gürültü yapmak’, küñkilde- ‘mırıldanmak’ (ÇTYD-3: 124), Kırg. {+dA-/+dO-} dıngıl-da- ‘çingırda-’, meltide- ‘silme dolmak’, löküldö- ‘söverek üzerine atılmak’ (ÇTYD-3: 191), Nog. {+dA-} sıbırda- ‘fısılda-’, kübirde- ‘belli belirsiz konuşmak’ (ÇTYD-3: 318), Bşk. {+dA-} mırıl-da-, gürüldä- ‘gürüldemek’ (Ersoy, 2007: 764), Kr.-Tat. {+dA-} badırda- ‘çene çalmak’, fısılda-, (ÇTYD-3: 380), Kkp. {+dA-} qırıl-da- ‘hırıldamak’, ünde- ‘konuşmak, söyleşmek’, qıymıl-da- ‘kımıldamak’ (Uygur, 2007: 567), Krç.-Blk. {+dA-} dıbırda- ‘kımıldamak’, zırıl-da- ‘akmak’, murulda- ‘homurdanmak’ (ÇTYD-3: 564), Kmk. {+DA-} alda- ‘aldatmak’, qısta- ‘acele ettirmek’, tapta- ‘çiğnemek, ayakları altında ezmek’ (Pekacar, 2007: 972), Alt. {+DA-/+DO-} argada- ‘kurtarmak’, arıkta- ‘kötüleştirmek’, işte- ‘çalışmak’, köktö- ‘dikiş dikmek’ (ÇTYD-4: 55), Hks. {+DA-} alda- ‘kandırmak’, ünde- ‘sessizce yaklaşmak’, aatta- ‘aat turpan adlı kuşu avlaamak’ (Kara, 1995: 15).

TT.	-	+dA-	-
Gag.	-	+dA-	-
Az.	-	+dA-	-
Trkm.	-	+dA-	-
Kzk.	-	+dA-	-
Kırg.	-	+dA-	+dO-
Kkp.	-	+dA-	-
Nog.	-	+dA-	-
Tat.	-	+dA-	-
Bşk.	-	+dA-	-
Kır.-Tat.	-	+dA-	--
Krç.-Blk.	-	+dA-	-
Kmk.	+DA-	-	-
Öz.	+Dä-	-	-
Uyg.	-	+dA-	-
Alt.	+DA-	-	+DO-
Hks.	+DA-	-	-

Tablo 117: +DA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+DAI-

Tuv. kuştal- ‘kuş gibi gitmek’, çeçektel- ‘çiçeklenmek’, köstel- ‘közlenmek’ (ÇTYD-4: 216).

+I- / +U-

Gabain (1988: 85) bu eki +A- eki ile aynı başlık altında değerlendirmiş olsa da Banguoğlu (2007), Korkmaz (2003) ve Erdal (1991) bu iki eki birbirinden farklı kabul ederek farklı başlıklarda değerlendirmişlerdir.

Ekin örneklerine sadece Türkmen ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde rastlanılmamıştır:

T.T. {+I-/ +U-} ağ(ı)rı-, taşı-, koru-, çürü- (ÇTYD-1: 56), Gag. {+I-/ +U-} beyazı- ‘beyazlamak’, yalabı- ‘parlamak’ (Özkan, 2007: 109), Az. {+I-/ +U-} bayatı- ‘bayatlamak’, berki- ‘sertleşmek’ (ÇTYD-1: 120), Öz. {+i-} tinçi- ‘sakinleşmek’, tozi- ‘dağılmak’ (ÇTYD-2: 59), Uyg. {+i-/ +U-} kemi- ‘azalmak’, purku- ‘gürültüyle solumak’, renci- ‘inanmak’ (ÇTYD-2: 127), Tat. {+I-} kimİ- ‘azalmak’, bayı- ‘zenginleşmek’ (ÇTYD-3: 56), Kzk. {+I-} bayı- ‘zenginleşmek’, janı- ‘bilemek’, jası- ‘üzülmek’ (ÇTYD-3: 124), Kırg. (I/U) çaşı- ‘ağlamaklı olmak’, üñü- ‘saplanmak’ (ÇTYD-3: 191), Bşk. {+I-/ +U-} bayı- ‘zenginleşmek’, tüzü- ‘kurmak’ (ÇTYD-3: 255), Nog. {+I-} kemi- ‘azalmak’, bırşı- ‘harcamak’, bayı- ‘zenginleşmek’ (Akbaba, 2007: 632), Kr.-Tat. {+I-/ +U-} bayı- ‘zenginleşmek’, qotu- ‘dokumak’, taşı-, (ÇTYD-3: 380),

Kkp. {+I-} bayı- ‘zenginleşmek’, beki- ‘yerleşmek’, awırı- ‘hastalanmak’ (ÇTYD-3: 444), Krç.-Blk. {-I-/U-} begi- ‘kapanmak, sağlamlaştırmak’ (Tosun, 2000: 31), Kmk. {+I-/U-} bayı- ‘zenginleşmek’, begi- ‘sağlamlaşmak’, çoqu- ‘gagalamak’ (ÇTYD-3: 504), Alt. {+I-/U-} bayı- ‘zenginleşmek’, kurçu- ‘bilemek’, ooru- ‘hastalanmak’ (ÇTYD-4: 55), Hks. {+ı-} çızı- ‘çürümek’, pozu- ‘sebest kalmak’ (ÇTYD-4: 141), Tuv. {+I-} bayı- ‘zenginleşmek’, deri- ‘terlemek’ (ÇTYD-4: 216).

TT.	+I-	+U-
Gag.	+I-	+U-
Az.	+I-	+U-
Trkm.	-	-
Kzk.	+I-	-
Kırg.	+I-	+U-
Kkp.	+I-	-
Nog.	+I-	-
Tat.	+I-	+U-
Bşk.	+I	+U-
Kır.-Tat.	+I	+U-
Krç.-Blk.	+I	+U-
Kmk.	+I	+U-
Öz.	+i-	-
Uyg.	+i	+U-
Alt.	+I	+U-
Hks.	+ı-	-
Tuv.	+I-	-

Tablo 118: +I-/U- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+irgen-

Birleşik bir ektir. Bu eki +ir-ge-n- şeklinde açmak mümkündür (Hacıeminoğlu, 1991: 214).

Gag. sesirgen- ‘ses dinlemek’ (Özkan, 2007: 109), Kzk. azırqan- ‘azımsamak, pek memnun olmamak’, şimirken- ‘iğrenmek, nefret etmek’ (Tamir, 2007: 447).

+(I)k- / +(U)k-

Bu ek ‘oluş’ bildirme özelliği ile geçişsiz fiiller türetir (ÇTYD-1: 56). Ek çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır:

T.T. {+(I)k-/+(U)k-} acık-, gecik- gözük- (ÇTYD-1: 56), Gag. {+(I)k-/+(U)k-} acık-, görük-, gecik- (ÇTYD-1: 249), Az. {+(ı)x-/+(i)k-/+(u)x-} birik-, dolux- ‘ağlayacak hale gelmek’, karıx- ‘şaşırmak’ (Kartallıolu, Yıldırım, 2007: 191), Trkm. {+(I)k-/+(U)k-} aacık- ‘acıkmak’, gözük-, biirik- ‘birikmek’ (ÇTYD-1: 187), Öz. {+(I)k-} keçiş-

‘gecikmek’, yoluq- ‘rastlamak’ (ÇTYD-2: 59), Uyg. {+(i)g-/+(u)k-} birik- ‘birikmek’, cimik- ‘sükut etmek’, içik- ‘dahil olmak’ (ÇTYD-2: 128), Tat. {+(I)k-} açık- ‘acıkmak’, bërək- ‘birleşmek’, üçək- ‘kin tutmak’ (Öner, 2007: 706), Kzk. {+(I)k-} aşık- ‘acıkmak’, zorıq- ‘zorlanmak’, demik- ‘nefes almak’ (ÇTYD-3: 124), Kırg. {+(I)k-} kanık- ‘kin beslemek’, kezik- ‘karşılaşmak’, coluk- ‘karşılaşmak’, öçük- ‘kin beslemek’ (Tamir, 2007: 447), Bşk. {+(I)k-} küzük- ‘göz değmek’, zarıq- ‘çile çekmek’ (ÇTYD-3: 255), Nog. {+(I)k-} közik- ‘nazara gelmek’, aşık- ‘acıkmak’, molık- ‘bollukta olmak’ (ÇTYD-3: 318), Kr.-Tat. {+(I)k-/+(U)k-} açıq- ‘acıkmak’, birik- ‘birleşmek’, yoluq- ‘rastlaşmak’, (ÇTYD-3: 380), Kkp. {+(I)k-} közik- ‘gözükmek’, tarıq- ‘daralmak’, jolıq- ‘karşılaşmak’ (ÇTYD-3: 444), Kmk. {+(I)k-/+(U)k-} birik-, yoluq- ‘karşılaşmak’, çınıq- ‘sağlamlaşmak’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+(I)k-/+(U)k-} birik- ‘dayanışmak, birlikte hareket etmek’, keçik- ‘gecikmek’, coluq- ‘rastlamak’, tarıq- ‘şikayet etmek’ (ÇTYD-3: 564), Alt. {+(I)k-/+(U)k-} birik- ‘birleşmek’, antık- ‘and içmek’, coluk- ‘rastlamak’ (ÇTYD-4: 55), Hks. {+(ı)x-/+(u)x-/+(i)k-} alax- ‘aklını kaybetmek’, pirik- ‘birikmek’, suux- ‘sulanmak’ (Kara, 1995: 21), Tuv. {+(I)k-/+(U)k-} hirik- ‘kirlenmek’, birik-, çoluk- ‘rastlamak’ (ÇTYD-4: 216).

TT.	+(I)k-	-	-	+(U)k-	-
Gag.	+(I)k-	-	-	+(U)k-	-
Az.	+(i)k-	-	+(I)x-	-	+(u)x
Trkm.	+(I)k-	-	-	+(U)k-	-
Kzk.	+(I)k-	-	-	-	-
Kırg.	+(I)k-	-	-	-	-
Kkp.	+(I)k-	-	-	-	-
Nog.	+(I)k-	-	-	-	-
Tat.	+(I)k-	-	-	-	-
Bşk.	+(I)k-	-	-	-	-
Kır.-Tat.	+(I)k-	-	-	+(U)k-	-
Krç.-Blk.	+(I)k-	-	-	+(U)k-	-
Kmk.	+(I)k-	-	-	+(U)k-	-
Öz.	+(I)k-	-	-		-
Uyg.	-	+(i)g-	-	+(u)k-	-
Alt.	+(I)k-	-	-	+(U)k-	-
Hks.	+(i)k-	-	+(ı)x	-	+(u)x
Tuv.	+(I)k-	-	-	+(U)k-	-

Tablo 119: +(I)k-/+(U)k- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+kIIA-

Nog. abıtkıla- ‘geçmek’, tabankıla- ‘falakaya yatırmak’ (ÇTYD-3: 319), Tuv. (kIIA/kUIA) hokkula- ‘hok hok etmek’, şakkıla- ‘şak şak etmek’, tokkula- ‘tok tok etmek’ (Arıkoğlu, 2007: 1170).

+kIr- / +kUr-

Tekin (2013: 135-136) ekin kökenini Mogolca +kI- eki (Mo. çuu ki- ‘ses çıkarmak, bağırarak vb.’) ile –r- fiilden fiil yapma ekinin kaynaşması olarak açıklamıştır. Ek, çağdaş Türk lehçelerinde yansıma sözcüklerine gelerek onlardan fiil türetir. Ek; Oğuz, Karluk ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamında görülürken Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar, ve Başkurt Türkçelerinde ekin örneklerinde rastlanılmamıştır:

T.T. {+kIr-/ +kUr-} haykır-, tükür-, çemkir- (ÇTYD-1: 56), Gag. {+kIr-/ +kUr-} aykır- ‘haykırmak’, püskür-, sümür- (ÇTYD-1: 249), Az. {+ğır-/ +ğur-/ +xır-} hıçğır- ‘hıçkırmak’, fişğır- ‘fişkirmek’, finxır- ‘burnu sesli olarak silmek’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 191), Trkm. {+Gır-/ +GUr-} haykır-, yığır- ‘gülmek’, pışğır- ‘hapşirmek’ (ÇTYD-1: 187), tükür- ‘tükürmek’, üsgür- ‘öksürmek’ (Kara, 2012: 88), Öz. {+kIr-} çinkir- ‘çınlamak’, çüşkir- ‘aksırmak’, kıyqır- ‘burundan güçlü saes çıkarmak’ (Öztürk, 2007: 305), Uyg. {+kIr-/ +kUr-} çüçkür- ‘aksırmak’, tükür-, qışqır- ‘çağırarak’ (ÇTYD-2: 128), Tat. {+kIr-} ükir- ‘böğürmek’, kıçkır- ‘haykırmak’, tükir- ‘tükürmek’ (KTLS, 1991: 80, 326, 906), Kzk. {+kIr-} aqır- ‘bağırarak’, ökir- ‘böğürmek, ağlamak’, osqır- ‘atın bir şeyden ürkererek ses çıkarması’ (Tamir, 2007: 447), Kırg. {+kIr-/ +kUr-} katkır- ‘kahkaha atmak’, kıykır- ‘haykırmak, bağırarak’, çüçkür- ‘aksırmak’ (Çengel, 2005: 129), Nog. {+Gır-} kışkır- ‘bağırarak’, simgir- ‘sümür-’, şüşkir- ‘aksırmak’ (ÇTYD-3: 318), Kr.-Tat. {+Gır-/ +GUr-} fişqır- ‘fişkirmek’, ökür- ‘böğürmek, anırmak’, püskür-, sızğır- ‘ışık çalmak’, sümğür- ‘sümürmek’ (Yüksel, 2007: 837), Bşk. {+kIr-/ +kŪr-} ükir- ‘böğürmek’, bakır- ‘böğürmek’, kıskır- ‘haykırmak’, tükür- ‘tükürmek’ (KTLS, 1991: 80, 326, 906), Kkp. {+kIr-} ayqır- ‘haykırmak’, ısqır- ‘ışık çalmak’, tükir- ‘tükürmek’ (ÇTYD-3: 444), Krç.-Blk. {+gür-} cötğür- ‘öksürmek’, çüçğür- ‘hapşirmek’ (Tavkul, 2007: 902), Kmk {+Gır-/ +GUr-} akır- ‘bağırarak, feryat etmek’, ökir- ‘böğürmek, uğuldamak’, pışğır- ‘burundan sesli nefes almak’, yötkür- ‘kabaca bağırarak, azarlamak’ (Başar, 2010: 33), Alt. (kIr/kUr) kakır- ‘öksürüp balgam tükürmek’, öskür- ‘öksürmek’, kışkır- ‘bağırarak, haykırmak’ (Dilek, 2007: 1029), Hks.

{+Gır-/+GUr-/hır-/hur-} pürgür- ‘püskürtmek’, hahır- ‘balgam çıkarmak’, üskür ‘hırıldamak’ (Arıkoğlu, 2007: 1098), Tuv. {+Gır-/+GUr-} işkir- ‘içini çekmek’, bışkir- ‘pıskırmak’ (ÇTYD-4: 216).

TT.	+kIr-	-	+kUr-
Gag.	+kIr-	-	+kUr-
Az.	+gır-	+xır-	+gur-
Trkm.	+Gır-	-	+GUr-
Kzk.	+kIr-	-	-
Kırg.	+kIr-	-	+kUr-
Kkp.	+kIr-	-	-
Nog.	+Gır-	-	-
Tat.	+kIr-	-	-
Bşk.	+kIr-	-	+kUr-
Kır.-Tat.	+Gır-	-	+GUr-
Krç.-Blk.	-	-	+gür-
Kmk.	+Gır-	-	+GUr-
Öz.	+kIr-	-	-
Uyg.	+kIr-	-	+kUr-
Alt.	+kIr-	-	+kUr-
Hks.	+Gır-	+hır-	+GUr/+hur-
Tuv.	+Gır-	-	+GUr-

Tablo 120: +Gır-/+GUr- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+kIrA-

Ek, +kIr- eki ile –A- fiilden fiil yapma ekinin kaynaşması sonucu oluşmuştur (Öztürk, 1997: 52). Ekin fonksiyonu +kIr-/kUr- eki ile aynı olup yansıma sözcüklerinden fiil türetmeidir. Kullanımı çok sınırlı olan bu ekin Karluk grubu Türk lehçeleri ile Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Tuva Türkçelerinde örnekleri tespit edilebilmiştir:

Öz. {+kIrä-} gürkirä- ‘büyümek, gürleşmek’, xırqırä- ‘hırıldamak, mırıldanmak’, şärqırä- ‘şarıldamak’ (Öztürk, 2007: 305), Uyg. {+kIrA-} caqıra- ‘bağırmak’, gürkürä- ‘gürüldemek’ (Ersoy, 2007: 374), Kzk. {+kIrA-} bayawqıra- ‘yavaşlamak’, bısañğıra- ‘boşalmka, yumuşak hal almak’, esengire- ‘şuursuz hale gelmek, ne yaptığını bilememek’ (Tamir, 2007: 447), Kırg. {+GırA-/+GUrA-/+GUrO-} arkıra- ‘gürlemek’, borkura- ‘bork bork diye ses çıkarmak’, dürkürö- ‘titremek’ (Güngördü, 1998: 113), Kkp. {+kIrA-} barkıra- ‘güçlü bir şekilde bağışmak’, gürkire- ‘gürüldemek’ (Uygur, 2010: 110), Tuv. {+gırA-/+gurA-} kañğıra- ‘tınlamak’, koñgura- ‘gon gon etmek’, köñgüre- ‘gümbürdemek’ (Arıkoğlu, 2007: 1169).

Kzk.	+kIrA-	-	-
Kırg.	+GİrA-	+GUrA-	+GUrO-
Kkp.	+kIrA-	-	-
Öz.	+kİrā-	-	-
Uyg.	+kIrA-	-	-
Tuv.	+gİrA-	+gUrA-	-

Tablo 121: +kIrA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(G)Ayn

Yansıma sözcüklerden fiil türeten bir ektir (ÇTYD-4: 216).

Tuv. şakkıyayn- ‘şak şak etmek’, tүүgeyn- ‘tütü etmek’, ызırкаyn- ‘cızırdamak’ (ÇTYD-4: 216), ааңайн ‘hıçkırarak ağlamak’, диңгейн ‘ses yaymak’, şakkıyayn ‘şak şak etmek’ (Arıkoğlu, 2007: 1170).

+lA-

Türkçenin her dönem ve lehçesinde çok işlek olarak kullanılan bir ektir. Eklendiği isimden geçişli ve geçişsiz fiiller türetir.

T.T. {+lA-} kaşıkla-, bağla-, ütüle- (ÇTYD-1: 56), Gag. {+LA-} kaşıkla-, gözle-, zabunna- ‘zayıflamak’ (ÇTYD-1: 249), Az²³. {+lA-} ovla- ‘avlamak’, serinle- (ÇTYD-1: 120), Trkm. {+lA-} geple- ‘konuşmak’, anıkla- ‘açıklamak’, böölekle- ‘parçalara ayırmak’ (ÇTYD-1: 187), Öz. {+lā-} qātlā- ‘katlamak’, işlā- ‘çalışmak’, oyla- ‘düşünmek’ (ÇTYD-2: 59), Uyg. {+lA-} közle- ‘gözlemek’, bağla-, çişle- ‘dişlemek’ (ÇTYD-2: 128), Tat. {+lA-} işle-, agula- ‘zehirlemek’, beyle- ‘bağlamak’ (ÇTYD-3: 55), Kzk. {+lA-/+DA-} kolda- ‘kollamak’, töbele- ‘tepelemek’, tizginde- ‘dizginlemek’ (ÇTYD-3: 124), Kırg. {+lA-/+lO-/+DA-/+DO-} bayla- ‘bağlamak’, oylo- ‘düşünmek’, kemende- ‘kazmak’, koldo- ‘kollamak’, otto- ‘otlamak’ (ÇTYD-3: 191), Bşk. {+lA-} başla-, tışle- ‘ısırmak’ qotla- ‘kutlamak’ (ÇTYD-3: 255), Nog. {+lA-} tasla- ‘atmak’, esle- ‘hatırlamak’, kozla- ‘kuzulamak’ (ÇTYD-3: 319), Kr.-Tat. {+lA-} balala- ‘yavrulamak’, yügenle- ‘gem vurmak’, öğütle- ‘öğüt vermek’ (ÇTYD-3: 381), Kkp.

²³ Az. cırna- ‘darılmak, kırılmak, sinirlenmek’, göynā- ‘kaşınmak, gıcıklanmak, sızlamak’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 191), Öz. çātnā- ‘kenarı yarılmak, çatlamak’, sānnā- ‘dua okumak, söyleyip ağlamak’ (Öztürk, 1997: 58), Uyg. çetne- ‘kaçınmak, sakınmak’, çayna- ‘çiğnemek, ağızda parçalamak’ (Öztürk, 1997: 58) örneklerinde görülen +nA- isimden fiil yapma eki +lA- ekinin fonetik bir varyantı olduğu için (Şââbdurâhmânâv, 1988: 66-68) bu eki başka bir başlık altında değerlendirmeyi gerekli bulmadık.

{+lA-} qabatla- ‘tekrarlamak’, buzawla- ‘buzağılamak’, küşikle- ‘eniklemek’ (ÇTYD-3: 444), Kmk. {+lA-} izle- ‘aramak’, tüzle- ‘düzeltmek’, ağula- ‘zehirlemek’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+lA-} ayıbla- ‘ayıplamak’, cerle- ‘eğerlemek, silahı doldurmak’, oyla- ‘düşünmek’ (ÇTYD-3: 564), Alt. {+lA-/lO-/lDA-/lDO-} arala- ‘bir şeyin arasında bulunmak’, olcolo- ‘esir almak’, kömölö- ‘ayağından yaralanmak’ (ÇTYD-4: 55), çöldö- ‘bozkıra çıkmak’, tokpokto- ‘pataklamak, dövmek’, tašta- ‘dışlamak’ (Dilek, 2007: 1029), Hks. {+LA-/tA-} ible- ‘eve girmek’, ödele- ‘yukarı çıkmak’, köste- ‘nişan almak, gözetlemek’ köbörge- ‘yabani soğan toplamak’ (ÇTYD-4: 141-142), Tuv. {+LA-/lDA-} kudala- ‘dünür gitmek’, kujakta- ‘kucaklamak’, ajamna- ‘kıtlık çekmek’, telefonna- ‘telefon etmek’ (ÇTYD-4: 216).

TT.	+lA-	-	-	-	-
Gag.	-	-	-	-	+LA-
Az.	+lA-	-	-	-	-
Trkm.	+lA-	-	-	-	-
Kzk.	+lA-	-	+DA-	-	-
Kırg.	+lA-	+lO-	+DA-	+DO-	-
Kkp.	+lA-	-	-	-	-
Nog.	+lA-	-	-	-	-
Tat.	+lA-	-	-	-	-
Bşk.	+lA-	-	-	-	-
Kır.-Tat.	+lA-	-	-	-	-
Krç.-Blk.	+lA-	-	-	-	-
Kmk.	+lA-	-	-	-	-
Öz.	+lA-	-	-	-	-
Uyg.	+lA-	-	-	-	-
Alt.	+lA-	+lO-	+DA-	+DO-	-
Hks.	-	-	+tA-	-	+LA-
Tuv.	-	-	+DA-	-	+LA-

Tablo 122: +lA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+lAn-

+lA- eki ile -n- dönüşlülük ekinin kaynaşmasında oluşmuş bir ektir. Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında işlek olarak kullanılmaktadır:

T.T. {+lAn-} ayaklan-, kanatlan-, dertlen- (ÇTYD-1: 56), Gag. {+lAn-} maymunnan- ‘maymunlaşmak’, toplan- (ÇTYD-1: 249), Az. {+lAn-} dillen-, agıllan- ‘akıllanmak’ (ÇTYD-1: 120), Trkm. {+lAn-} ayaklan-, canlan-, şöhratlan- ‘meşhur olmak’ (İlker, 1997: 43), Öz. {+lAn-} kâfflan- ‘keyifli olmak’, şüphälän- ‘şüphelenmek’, qaygılän- ‘kaygılanmak’ (Öztürk, 2007: 306), Uyg. {+lAn-} üylen- ‘evlenmek’, cüplenmek’ çiftlenmek’, zoxlan- ‘zorlanmak’ (ÇTYD-2: 128), Tat. {+lAn-} eteçlen-

‘horozlanmak, kabarmak’, kuştanlan- ‘pohpohlanmak’, öylen- ‘evlenmek’ (Öner, 2007: 704), Kzk. {+lAn-/ +DAn-} aşulan- ‘öfkelenmek’, maldan- ‘mal sahibi olmak’, küdikten- ‘şüphelenmek’ (ÇTYD-3: 124), Kırg. {+lAn-/ +lOn-/ +DAn-/ +DOn-} kuraldan- ‘silahlanmak’, köbüktön- ‘köpüklenmek’, ardan- ‘utanmak, küsmek’ (Öner, 1998: 56), Bşk. {+lAn-} tölkelen- ‘kurnazlık etmek’, küñlñhñzlen- ‘gönülsüzlenmek’ (ÇTYD-3: 255), Nog. {+lAn-} aşuvlan- ‘öfkelenmek’, etlen- ‘şişmanlamak’ (ÇTYD-3: 319), Kr.-Tat. {+lAn-} açuvlan- ‘öfkelenmek’, evlen-, totlan- ‘paslanmak’ (ÇTYD-3: 381), Kkp. {+lAn-} oylan- ‘düşünmek’, jerlen- ‘defnedilmek’ (ÇTYD-3: 444), Kmk. (lAn) çarlan- ‘bilenmek’, türlen-, üylen- ‘evlenmek’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. (lAn) suwlan- ‘ıslanmak’, mılılan- ‘nemlenmek’ (ÇTYD-3: 564), Alt. {+lAn-/ +lOn-/ +DAn-/ +DOn-} attan- ‘gitmek, yola çıkmak’, bürlen- ‘yapraklanmak’, bıkından- ‘elini kalçaya koymak’ (Dilek, 2007: 1030), Hks. {+LAn-/ +tAn-} iblen- ‘evlenmek’, sörönnen- ‘serinlenmek’, köbñkten- ‘köpüklenmek’ (ÇTYD-4: 142), Tuv. {+LAn-/ +DAn-} çağlan- ‘yağlanmak’, amdannan- ‘tatlanmak’, hüliden- ‘küllenmek’, örtten- ‘yanmak’ (ÇTYD-4: 216).

TT.	+lAn-	-	-	-	-
Gag.	-	-	-	-	+LAn-
Az.	+lAn-	-	-	-	-
Trkm.	+lAn-	-	-	-	-
Kzk.	+lAn-	-	+DAn-	-	-
Kırg.	+lAn-	+lOn-	+DAn-	+DOn-	-
Kkp.	+lAn-	-	-	-	-
Nog.	+lAn-	-	-	-	-
Tat.	+lAn-	-	-	-	-
Bşk.	+lAn-	-	-	-	-
Kır.-Tat.	+lAn-	-	-	-	-
Krç.-Blk.	+lAn-	-	-	-	-
Kmk.	+lAn-	-	-	-	-
Öz.	+län-	-	-	-	-
Uyg.	+lAn-	-	-	-	-
Alt.	+lAn-	+lOn-	+DAn-	+DOn-	-
Hks.	-	-	+tAn-	-	+LAn-
Tuv.	-	-	+DAn-	-	+LAn-

Tablo 123: +lAn- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+lAş-

+lA- eki ile -ş- işteşlik ekinin birleşmesinden oluşmuş bir ektir. Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında işlek olarak kullanılır:

T.T. {+lAş-} derinleş-, güzelleş-, soysuzlaş- (ÇTYD-1: 56), Gag. {+nAş-} sözleş-, kalınlaş- ‘kalınlaşmak’, şennen- ‘şenlenmek’ (ÇTYD-1: 249), Az. {+lAş-} bedbinleş-

‘karamsar olmak’, sakitleş- ‘sakinleşmek’ (ÇTYD-1: 120), Trkm. {+lAş-} dertleş-, garıplaş-, vadalas- ‘vedalaşmak’, berkleş- ‘güçlü, kuvvetli hale gelmek’ (İlker, 1997: 47), Öz. {+lâş-} birlâş- ‘birleşmek’, gâplâş- ‘konuşmak’, xayrlâş- ‘vedalaşmak’ (Öztürk, 2007: 306), Uyg. {+lAş-} aqtiqlaş- ‘aktifleşmek’, birgeleş- ‘birleşmek’, gepleş- ‘yüzleşmek’ (ÇTYD-2: 128), Tat. {+lAş-} künleş- ‘kışkanmak’, gepleş- ‘sohbet etmek’, savbullaş- ‘vedalaşmak’ (ÇTYD-2: 55), Kzk. {+lAş-/+DAs-} birles- ‘denk olmak’, dostas- ‘dostlaşmak’, kömektes- ‘yardım etmek’ (ÇTYD-3: 124), Kırg. {+lAş-/+lOş-/+DAş-/+DOş-} selamdaş- ‘selamlaşmak’, cüz döş- ‘görüşmek, karşılaşmak’ (Öner, 1998: 57), Bşk. {+lAş-} urınlaş- ‘yerleşmek’, isenleş- ‘selamlaşmak’, könleş- ‘kışkanmak’, (ÇTYD-3: 255), Nog. {+lAş-} kekles- ‘karşılıklı öd almak istemek’, yardımlas- ‘yardımlaşmak’, ortaklas- ‘ortaklaşmak’ (ÇTYD-3: 319), Kr.-Tat. {+lAş-} qulaqlaş- ‘karşılıklı birbirinin kulağına fısıldamak’, terenleş- ‘derinleşmek’, yamanlaş- ‘kötüleşmek’ (ÇTYD-3: 381), Kkp. {+lAs-} doslas- ‘dostlaşmak’, birleş- ‘birleşmek’ (ÇTYD-3: 444), Kmk. {+lAş-} kömekleş- ‘yardımlaşmak’, oylaş- ‘düşünmek’, terenleş- ‘derinleşmek’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+lAş-} cerleş- ‘yerleşmek’, dawlaş- ‘tartışmak’, onowlaş- ‘kararlaşmak’ (ÇTYD-3: 564), Alt. {+lAş-/+lOş-/+DAş-/+DOş-} naktaş- ‘sevimlileşmek’, mööylös- ‘yarışmak’, nacılaş- ‘dost olmak’ (Dilek, 2007: 1030), Hks. {+LAs-/+tAs-} ödİstes ‘ödüncleşmek’, ölles- ‘birlikte ıslatmak’ (ÇTYD-4: 142), Tuv. {+LAş-/+DAş-} mööreyleş- ‘yarışmak’, dayıltaş- ‘savaşmak’, öjeennej- ‘intikam almak’ (ÇTYD-4: 216).

TT.	+lAş-	-	-	-	-
Gag.	-	-	-	-	+LAş-
Az.	+lAş-	-	-	-	-
Trkm.	+lAş-	-	-	-	-
Kzk.	+lAş-	-	+DAş-	-	-
Kırg.	+lAş-	+lOş-	+DAş-	+DOş-	-
Kkp.	+lAs-	-	-	-	-
Nog.	+lAş-	-	-	-	-
Tat.	+lAş-	-	-	-	-
Bşk.	+lAş-	-	-	-	-
Kır.-Tat.	+lAş-	-	-	-	-
Krç.-Blk.	+lAş-	-	-	-	-
Kmk.	+lAş-	-	-	-	-
Öz.	+lâş-	-	-	-	-
Uyg.	+lAş	-	-	-	-
Alt.	+lAş-	+lOş-	+DAş-	+DOş-	-
Hks.	-	-	DAs-	-	+LAs-
Tuv.	-	-	DAş-	-	+LAş-

Tablo 124: +lAş- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+lAt-

Ek, +lA- isimden fiil yapma eki ile fiilden fiil yapma ekinin kaynaşmasından oluşmuştur. Ekin Karaçay-Balkar ve Tuva Türkçelerinde kullanımı tespit edilememiştir:

T.T. {+lAt-} başlat-, terlet-, aydınlat- (İlker, 1997: 48), Az. {+lAt-} gözlet-, kirlat-, duzlat- ‘tuzlatmak’ (İlker, 1997: 48), Gag. {+LAD-} bollat- ‘çoğaltmak’, gençlet- ‘gençleştirmek’, üklet- ‘yükletmek’ (Özkan, 2007: 110), Trkm. {+lAt-} beterlet- ‘daha kötü hale getirmek’, renklet- ‘renklendirmek’, yuvmarlat- ‘birinin ayıbını örtmek, günahsız olduğunu ortaya çıkarmak’ (İlker, 1997: 50), Öz. {+lät-} älängälät- ‘alevlendirmek’, küçsizlät- ‘güçsüzleştirmek’, yâıqlnlät- ‘alevlendirmek’ (Öztürk, 2007: 306), Uyg. {+lAt-} canlat- ‘canlandırmak’, köpüklet- ‘köpüklendirmek’, tumanlat- ‘dumanlatmak’ (ÇTYD-2: 127), Tat. {+lAt-} cillet- ‘havalandırmak’, yeşillet- ‘yeşillendirmek’, anlat- ‘anlatmak’ (ÇTYD-3: 55), Kzk. {+lAt-/+DAt-} endet- ‘saz çalmak’, tündelet- ‘gece boyunca gitmek’, tezdet- ‘hızlandırmak’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {+lAt-/+DAt-/+lOt-/+DOt-} orundat- ‘yerleştirmek’, kirdet- ‘kirlatmak’, közdöt- ‘gözetlemek’ (Kadırova, 2012: 33), Bşk. {+lAt-} ağıwlat- ‘zehirlatmak’, xetşilet- ‘hatırlatmak’ (ÇTYD-3: 255), Nog. {+lAt-} kolaylat- ‘ucuzlatmak’, üykenlet- ‘artırmak’ (ÇTYD-3: 319), Kr.-Tat. {+lAt-} aydınlat-, siyreklet- ‘seyrekleştirmek’ (ÇTYD-3: 381), Kkp. {+lAt-} ertelet- ‘çabuklaştırmak’, tünlet- ‘gece gezmek’ (ÇTYD-3: 444), Kmk. {+lAt-} hantavlat- ‘fırsatı kaçırmak’, gıcırilat- ‘karışla ölçmek’, gebinlet- ‘kefenletmek’ (Başar, 2010: 54), Alt. (lAt/lOt/DAt/DOt) temdet- ‘alıştırmak’, kursaktat- ‘yedirmek’, tındat- ‘eyiltmek’ (Dilek, 2007: 1030), Hks. {+lAt+} çaplat- ‘dudak şaplatmak’, çıxlat- ‘şıklatmak, fiske vurmak’ (Kara, 1995: 24).

TT.	+lAt-	-	-	-	-
Gag.	-	-	-	-	+LAD-
Az.	+lAt-	-	-	-	-
Trkm.	+lAt-	-	-	-	-
Kzk.	+lAt-	-	+DAt-	-	-
Kırg.	+lAt-	+lOt-	+DAt-	+DOt-	-
Kkp.	+lAt-	-	-	-	-
Nog.	+lAt-	-	-	-	-
Tat.	+lAt-	-	-	-	-
Bşk.	+lAt-	-	-	-	-
Kır.-Tat.	+lAt-	-	-	-	-
Kmk.	+lAt-	-	-	-	-
Öz.	+lät-	-	-	-	-
Uyg.	+lAt	-	-	-	-
Alt.	+lAt-	+lOt-	+DAt-	+DOt-	-
Hks.	+lAt-	-	-	-	-

Tablo 125: +lAt- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(I)r- / +(U)r-

Ek, Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde; Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Karakalpak, Kırım-Tat ve Kumuk Türkçelerinde ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinden Altay ve Hakas Türkçelerinde kullanılmaktadır. Ek, ses yansıma sözcüklerinden ve isimlerden *yapma* anlamlı fiiller türetir:

T.T. {+(I)r-/+(U)r-} belir- (< belgü-r), delir- (< delü-r) (Korkmaz, 2003: 121), öğür-, anır-, köpür- (ÇTYD-1: 57), Az. {+(I)r-/+(U)r-} bağır-, böyür- ‘böğürmek’, çağır-, üfür- (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 191), Öz. {+(I)r-/+(U)r-} äpşür- ‘hapşirmek’, baqı- ‘bağırmak’, bökür- ‘böğürmek’, gömür- ‘gümbürdemek’ (Öztürk, 2007: 306), Uyg. {+(u)r-} ogur- ‘bağırmak’, bökür- ‘böğürmek’ (Öztürk, 1997: 46), Kırg. {+(I)r-} kaygır- ‘kaygılanmak’, cakşır- ‘güzelleşmek’ (ÇTYD-3: 191), Kkp. {+r-} özger- ‘değişmek, başkalaşmak’, qubar- ‘bozarmak, kararmak, rengi değişmek’, kişir- ‘küçülmek, azalmak’ (Uygur, 2007: 567), Kr.-Tat. {+(I)r-/+(U)r-} öksür-, cekir- ‘söğmek, azarlamak’, çıbır- ‘damla damla akmak’ (Yüksel, 2007: 839), Kmk. {+(I)r-} aqır- ‘bağırmak’, bozar- ‘birini can sıkıntısı içinde beklemek, gözlemek’, ökür- ‘uğuldamak, vızıldamak, böğürmek’ (Pekacar, 2007: 972), Alt. {+(I)r-/+(U)r-} çıñır- ‘haykırmak’, çimir- ‘sümürmek’, Hks. {+(I)r-/+(ü)r+} xatxır- ‘kahkaha atmak’, xısxır- ‘bağırmak’, segir- ‘zıplamak’, übür- ‘üfürmek’ (Kara, 1995: 22).

TT.	-	+(I)r-	+(U)r-
Az.	-	+(I)r-	+(U)r-
Kırg.	-	+(I)r-	-
Kkp.	+r-	-	-
Tat.	-	+(I)r-	+(U)r-
Kmk.	-	+(I)r-	
Öz.	-	+(I)r-	+(U)r-
Uyg.	-	+(u)r-	-
Alt.	-	+(I)r-	+(U)r-
Hks.	-	+(I)r-	+(ü)r-

Tablo 126: +(I)r-/+(U)r- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(I)rA- / +(U)rA-

Ekin –ir isimden fiil yapma eki ile –A- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (Hazai, 1966: 175, Akt. Öztürk, 1997: 46). İsimlerden *yapma* anlamlı fiiller türeten ek, sadece Özbek, Uygur, Kazak, Nogay, Kumuk, Hakas ve Tuva Türkçelerinde tespit edilmiştir:

Öz. {+(i)rä-} älcirä- ‘saçma sapan konuşmak’, burkirä- ‘duman çıkarmak’ (Öztürk, 1997: 46), Uyg. {+(i)ra-} gañira- ‘şaşırmak’, sikira- ‘sızlamak’ (Öztürk, 1997: 46- 47), Kzk. (IrA) burqıra- ‘saçılmak, dağılmak’, kükire- ‘gürlemek, gök gürlemesi’, toqıra- ‘duraklamak, tereddüt etmek’ (Tamir, 2007: 447), Nog. {+(I)rA-} burqıra- ‘kabarmak’, kültire- ‘gürlemek’ (Akbaba, 2009: 77), Kmk. (rA) güñre- ‘mırıldamak’, münjüre- ‘böğürmek’ (Baykoca, 2007: 120), Hks. ((I)rA/(U)rA/(O)rA) hıcıra- ‘çatırdamak’, köksöre- ‘zaman zaman öksürmek’ (ÇTYD-4: 141), Tuv. {+(U)rA-/+(A)rA-} buzura- ‘cızırdamak’, dızıra- ‘dız diye ses çıkarmak’, doşkuura- ‘sertleşmek, azgınlaşmak’, düleere- ‘sağırlaşmak, sersemlemek’ (Arıkoğlu, 2007: 1169).

Kzk.	-	+IrA-	-	-	-	-
Nog.	-	+(I)rA-	-	-	-	-
Kmk.	+ rA-	-	-	-	-	-
Öz.	-	-	+(i)rä-	-	-	-
Uyg.	-	-	+(i)ra-	-	-	-
Hks.	-	+(I)rA-	-	+(U)rA-	+(O)rA-	-
Tuv.	-	+(U)rA-	-	-	-	+(A)rA-

Tablo 127: +(I)rA-/+(U)rA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+rkA-

Hacıeminoğlu bu ekin isimden –I/-U ekiyle yapılan fiil üzerine –r isim fiil eki, -k isimden fiil yapma eki ve –A- fiilden fiil yapma ekinin kaynaşması sonucu oluştuğunu söylemiştir (Hacıeminoğlu, 1984: 196). Ek, Gagauz Türkçesi dışında bütün Oğuz grubu lehçelerinde, Kuzey-doğu grubu lehçelerinin tamamında, Uygur Türkçesinde ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçelerinde görülür:

T.T. {+(I)rgA-} yadırğa-, esirge- (ÇTYD-1: 57), Az. {+(I)rgA-} esirge-, yadırğa- (İlker, 1997: 61), Trkm. {+(I)rgA-/+(U)rgA-} ısırga- ‘burnunu çekmek’, düşürge- ‘düş görmek’ (ÇTYD-1: 187), Uyg. {+(i)rkA-} açika- ‘acıkmak’, tēñirka- ‘hayret etmek, şaşırmak’ (Öztürk, 1994: 34), Kzk. {+(I)rkA-} tañırka- ‘hayret etmek, merak etmek’, esirke- ‘esirgemek, acımak’ (Tamir, 2007: 447), Kırg. {+(I)rgA-} aşırqa- ‘aç olmak, doymamak’, esirke- ‘acımak, merhamet etmek’ (Uygur, 2007: 566), Kkp. {+(I)rkA-} aşırka ‘aç olmak, doymamak’, esirke- ‘acımak, merhamet etmek’ (Uygur, 2010: 107), Nog. Alt. {+(I)rkA-} bayırka- ‘zenginliği ile övünmek’, biyirke- ‘rütbeyle övünmek’, ulurka- ‘saygı göstermek’ (ÇTYD-3: 56), Hks. {+ırha-/+ırke-/+ürke-} açırha- ‘aç gözlülük etmek’, küçürke- ‘kendini güçlü görmek’ (Arıkoğlu, 2007: 1098), Tuv.

{+(I)IrgA-/+(U)UrgA-} mögeerge- ‘kendini güçlü görmek’, ekiirge- ‘iyileşmek’, uluurga- ‘kendini yüceltmek’ (ÇTYD-4: 216).

TT.	+(I)rgA-	-	-	-	-
Az.	+(I)rgA-	-	-	-	-
Trkm.	+(I)rgA-	-	-	+(U)rgA-	-
Kzk.	-	+(I)rkA-	-	-	-
Kırg.	+(I)rgA-	-	-	-	-
Kkp.	-	+(I)rkA-	-	-	-
Uyg.	-	+(i)rkA-	-	-	-
Alt.	-	+(I)rkA-	-	-	-
Hks.	+ırke-	-	+ırha-	+ürke-	-
Tuv.	-	+(I)IrgA-	-	-	+(U)UrgA-

Tablo 128: +(I)rkA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+rA-

Olma bildiren fiiller türetir (ÇTYD-1: 187). Ek; Oğuz grubu lehçelerinden sadece Türkmen Türkçesinde, Karluk grubu lehçelerinin tamamında, Kıpçak grubu lehçelerinden Kazak, Kırgız, Tatar, Nogay, Karakalpak, Karaçay-Balkar Türkçelerinde, Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinden ise sadece Hakas Türkçesinde kullanılmaktadır:

Trkm. {+rA-} garankıra- ‘alaca karanlık olmak’, delire- ‘delirmek’ (ÇTYD-1: 187), Öz. {+rā-} çiyrä- ‘bükmek’, guvrā- ‘manası olmayan sesler çıkarmak’, kākırā- ‘nemi kaçmak, kurumak’ (Öztürk, 1997: 59), Uyg. {+rA-} yayra- ‘rahat etmek’, eskire- ‘eskimek’, sayra- ‘ötmek’ (ÇTYD-2: 128), Kzk. {+rA-} barkıra- ‘bar bar bağırmak’, zirkire- ‘gıcırdamak’ (Öner, 1998: 68), Tat. {+rA-} barqıra- ‘bar bar bağırmak’, dürkire- ‘uğuldamak’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {+rA-/rO-} maara- ‘melemek’, kamaara- ‘endişelenmek’, möörö- ‘böğürmek’ (ÇTYD-3: 191), Nog. {+rA-} kawra- ‘kurumak (ot, balık, çamaşır), mayra- ‘sakince durmak’, salpıra- ‘aşağı eğilmek’ (Akbaba, 2009: 80), Kkp. {+rA-} jawra- ‘bölünmek, zor duruma düşmek, üşümek’, quvra- ‘kurumak, suyu çekilmek’ (Uygur, 2010: 108), Krç.-Blk. {+rA-} qoñra- ‘zil çalmak’, mañra- ‘melemek’ (Tavkul, 2007: 902), Hks. {+rA-} uzara- ‘uzamak’, müüre- ‘böğürmek’ (ÇTYD-4: 142), Tuv. {+rA-} hööre- ‘fokurdamak’, mara- ‘melemek’ (Arıkoğlu, 1996: 36).

Tkm.	+rA-	-	-
Kzk.	+rA-	-	-
Kırg.	+rA-	-	+rO-
Kkp.	+rA-	-	-
Nog.	+rA-	-	-
Tat.	+rA-	-	-
Krç.-Blk.	+rA-	-	-
Öz.	-	+rä-	-
Uyg.	+rA-	-	-
Hks.	+rA-	-	-
Tuv.	+rA-	-	-

Tablo 129: +rA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+sA-

Ekin kökenini Korkmaz (2005: 194) Divan-ı Lügati't Türk'teki açıklamalardan hareketle *sa-* 'bir şeyi istemek, kendi dilekleri arasında saymak' fiiline dayandırmıştır. Ek, işaret edilen fiilin anlamına uygun bir biçimde isimlerden *bir şeyi istemek, bir şeye ihtiyaç duymak* anlamlarında fiiller türetir.

Ek Oğuz, Karluk ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamında kullanılırken, Kıpçak grubu Türk lehçelerinden sadece Kırım-Tatar Türkçesinde tespit edilememiştir:

T.T. {+sA-} garipse-, susa- (ÇTYD-1: 57), Gag. {+sA-} susa-, çoksa- 'kıskanmak', (ÇTYD-1: 249), Az. {+sA-} susa-, gäribsä- 'garipsemek, kendini yalnız hissetmek' (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 191), Trkm. {+sA-} küyse- 'istemek, özlemek', suvsa- 'susamak' (Kara, 2012: 89), Öz. {+sA-} qomsä- / qumsä- 'özlemek, arzu etmek', suvsä- 'susamak' (Öztürk, 2007: 306), Uyg. {+sA-} deñse- 'tartmak, ölçmek', vaysa- 'çok konuşmak, gevezelik etmek' (Öztürk, 1994: 36), Tat. {+sA-} susa- 'susamak' (Öner, 1998: 62), Kzk. {+sA-} suwsa- 'susamak', aḡsa- 'özlemek, çok arzulamak' (Tamir, 2007: 448), Kırg. {+sA-} belse(n)- 'bel bağlamak, ümitlenmek', qaḡsa- 'ağrılamak, sızlamak' (Çengel, 2007: 466), Nog. {+sA-} suwsa- 'susamak', yelimse- 'utkallanmış olmak', kursa- 'şuşılamak' (ÇTYD-3: 319), Bşk. {+hA-} hıwha- 'susamak' (Tokatlı, 1994: 85), Kkp. {+sA-} suwsa- 'susamak', tepse- 'sık sık rahatsız etmek' (Uygur, 2007: 566), Krç.-Blk. {+sA-} kiyikse- 'yabanileşmek', açuvsa- 'kızmak, hiddetlenmek', kömürse- 'yanmak, dibi tutmak' (Tavkul, 2007: 901), Kmk. {+sA-} suwsa- 'susamak' (Pekacar, 2007: 973), Alt. {+zA-} buurza- 'acımak, merhamet etmek', suuza- 'susamak', küünze- 'dilemek, arzu etmek' (Dilek, 2007: 1032), Hks. {+sA-} suhsa- 'susamak', kökse-

‘azarlamak’ (ÇTYD-4: 142), Tuv. {+SA-} çıkse- ‘yemek istemek’, hünze- ‘gün geçirmek’, çoruksa- ‘gitmek istemek’ (ÇTYD-4: 216).

TT.	+sA-	-	-	-	-
Gag.	+sA-	-	-	-	-
Az.	+sA-	-	-	-	-
Trkm.	+sA-	-	-	-	-
Kzk.	+sA-	-	-	-	-
Kırg.	+sA-	-	-	-	-
Kkp.	+sA-	-	-	-	-
Nog.	+sA-	-	-	-	-
Tat.	+sA-	-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	-	+hA-
Krç.-Blk.	+sA-	-	-	-	-
Kmk.	+sA-	-	-	-	-
Öz.	-	+sā-	-	-	-
Uyg.	+sA-	-	-	-	-
Alt.	-	-	-	+zA-	-
Hks.	+sA-	-	-	-	-
Tuv.	-	-	+SA-	-	-

Tablo 130: +sA Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+sI-/sU-

+sI- ekinin +sA- ekinden bir ünlü daralmasıyla oluştuğu düşünülebilir. Ancak gerek Divan-ı Lügati't-Türk'te ekin kökeni için sı- ‘kırmak’ fiilinin işaret edilmesi (Korkmaz, 2005: 194) gerekse +sA- ekinden farklı olarak *yapıyor gibi olmak* anlamlı fiiller türetmesi nedeniyle bu eki ayrı bir başlık altında değerlendirmeyi uygun bulduk.

Ek; Oğuz grubunda Türkmen Türkçesi dışında bütün lehçelerde, Karluk ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamında ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar, Kazak, Kırgız, Nogay, Karakalpak ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde görülür:

T.T. {+sI-} ıraksı-, darsı-, göresi- (ÇTYD-1: 57), Gag. {+sI-} darsı- ‘üzülmek’ (Özkan, 2007: 110), Az. {+sI-} tamahsı- ‘tamah etmek’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 191), Öz. {+si-} gārängsi- ‘şaşırmak’, öksi- ‘üzülmek’, xamsi- ‘şüphelenmek’ (ÇTYD-2: 59), Uyg. {+si-/sU-} biqsi- ‘kirlenmek’, adāmsi- ‘büyüklenmek’, öksü- ‘kederlenmek’ (Ersoy, 2007: 374), Tat. {+sI-} yarsı- ‘kudurmak’, cirsİ- ‘ilini özlemek’, sörsİ- ‘kokuşmak’ (ÇTYD-3: 56), Kzk. {+sI-} batırsı- ‘kahramanlık yapmak’, bilgensi- ‘bilgiçlik taslamak’, bosansı- ‘boşalmak’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {+sI-/sU-} sansı- ‘hesapsız bulunmak’, borsu- ‘porsumak’, erdemsı- ‘cesaret göstermek’ (ÇTYD-3: 191), Nog. {+sI-} kılıpsı- ‘kurnzalık taslamak’, üykensi- ‘büyüklik taslamak’, tükli-

‘pohpohlamak’ (ÇTYD-3: 319), Kkp. {+sI-} adamsı- ‘kibirilenmek’, şeşensi- ‘hatiplik taslamak’, bötensi- ‘yadırgamak’ (ÇTYD-3: 444), Krç.-Blk. (sı) sınısı- ‘feryat etmek’, qurğaqsı- ‘kurumak’ (ÇTYD-3: 564), Alt. {+SI-} bıcarzı- ‘küçük düşmek’, cüreksi- ‘çekinmek, önceden sezmek’ (ÇTYD-3: 56), Hks. {+SI-} aarzı- ‘yatmak istemek’, çüreksi- ‘cesarete gelmek’, puhsı- ‘bozulmak, kötü kokmak’ (Arıkoğlu, 2007: 1100), Tuv. {+SI-/ +SU-/ +çI-/ +çU-/ +jI-/ +jU-} aaksı- ‘tadı bozulmak’, aarızgı- ‘kendini iyi hissetmek’, burgançı- ‘ilahlaşmak’, maadırjı- ‘kahramanlaşmak’, turlagjı- ‘yerleşmek’ (ÇTYD-4: 216).

TT.	+sI-	-	-	-	-	-
Gag.	+sI-	-	-	-	-	-
Az.	+sI-	-	-	-	-	-
Kzk.	+sI-	-	-	-	-	-
Kırg.	+sI-	-	+sU-	-	-	-
Kkp.	+sI-	-	-	-	-	-
Nog.	+sI-	-	-	-	-	-
Tat.	+sI-	-	-	-	-	-
Krç.-Blk.	-	+sI-	-	-	-	-
Öz.	-	+si-	-	-	-	-
Uyg.	-	+si-	+sU-	-	-	-
Alt.	-	-	-	+SI-	-	-
Hks.	-	-	-	+SI-	-	-
Tuv.	-	-	-	+SI-/ +SU-	+çI-/ +çU-	+jI-/ +jU-

Tablo 131: +sI-/ +sU- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+sIn- / +sUn-

Ekin +sI- isimden fiil yapma eki ile –n- fiilden fiil yapma ekinin kaynaşması sonucu olduğu açıktır. Ek getirildiği isimlerden *duygu, niyet, tavır* ifadeleri veren fiiller türetir (Öztürk, 1997: 63). Ek Oğuz grubu Türk lehçelerinden sadece Türkmen Türkçesinde görülür. Bu bağlamda ek Kuzey grubu Türk lehçelerine has bir özellik arz eder. Ek; Karluk, Kıpçak ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamında kullanılır:

Tkm. {+sin-/ +sün-} kemsin- ‘aşağılanmak’, yüksün- ‘yük saymak’ (Altınel, 2003: 158), Öz. {+sin-} azsin- ‘azımsamak’, xayfsin- ‘acımak’ (ÇTYD-2: 59), Uyg. {+sIn-/ +sUn-} balasin- ‘çocuk saymak’, ecepsin- ‘şaşırmak’, özsün- ‘benimsemek’ (ÇTYD-2: 128), Tat. {+sIn-} namussın- ‘utanmak’, işsün- ‘eş saymak’ (Ganiyev, 2013: 164), Kzk. {+sIn-} jüreksin- ‘çekinmek’, azsın- ‘azımsamak’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {+sIn-} arsin- ‘utanmak’, bilgişsin- ‘bilgiçlik taslamak’ (Çengel, 2007: 466), Bşk. {+hIn-} yuqhın- ‘özmek’, küphün- ‘çoğalmak’ (ÇTYD-3: 255), Nog. {+sIn-} seyirsin- ‘şaşırmak’, boysın ‘razı olmak’, kısıksın- ‘bilgilenmek’ (ÇTYD-3: 319), Kr.-Tat. {+sIn-/ +sUn-} azsın- ‘az bulmak, azımsamak’, şeksin- ‘şüphelenmek’, öksün- ‘ah çekmek’ (ÇTYD-3:

381), Kkp. {+sIn-} arsin- ‘utanmak’, bilgişsin- ‘bilgiçlik taslamak’, awırsın- ‘dayanamamak, tahammül edememek’ (Uygur, 2007: 566), Kmk. {+sIn-/+sUn-} avursın- ‘yüksünmek’, azsın- ‘azımsamak’, suvıqsın- ‘üşümek’ (ÇTYD-3: 504), Krç.-Blk. {+sIn-/+sUn-} qıyınsın- ‘zoruna gitmek’, cersin- ‘bir yeri beğenip yerleşmek’ (ÇTYD-3: 564), üyürsün- ‘yakınlaşmak istemek’, bukusun- ‘azarlamak’ (Tavkul, 2007: 901), Alt. {+SIn-} sooksın- ‘soğumak, donmak’, cöpsin- ‘razı olmak’ (ÇTYD-3: 56), Hks. {+SIn-} ökersİN- ‘güzel görmek’, pırosın- ‘özür dilemek’ (ÇTYD-4: 142), Tuv. {+SIn-/+SUn-} aarzın- ‘ağır olduğunu düşünmek’, eşsin- ‘arkadaş olarak kabul etmek’, buruuzun- ‘kendini suçlu anlamak’, çazın- ‘babası gibi kabul etmek’ (ÇTYD-4: 216).

Trkm.	+sin-	-	+sün-	-
Kzk.	-	+sIn-	-	-
Kırg.	-	+sIn-	-	-
Kkp.	-	+sIn-	-	-
Nog.	-	+sIn-	-	-
Tat.	-	+sIn-	-	-
Bşk.	-	-	-	+hIn-
Kır.-Tat.	-	+sIn-	+sUn-	-
Krç.-Blk.	-	+sIn-	+sUn-	-
Kmk.	-	+sIn-	+sUn-	-
Öz.	+sin-	-	-	-
Uyg.	-	+sIn-	+sUn-	-
Alt.		-	-	+SIn-
Hks.		-	-	+SIn-
Tuv.		-	-	+SIn-/+SUn-

Tablo 132: +sIn-/+sUn- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+sit- (+si-t-)

Ek +sI- isimden fiil yapma eki ile -t- fiilden fiil yapma ekinin birleşiminden oluşmaktadır. Oğuz grubundan sadece Türkmen Türkçesinde ve bunun dışında Karluk grubunda ve Tatar Türkçesinde görülen ek genellikle ‘duygu, tavır’ ifadeli fiiller türetir.

Tkm. {+sit-} kemsit- ‘gücendirmek’ (Altınel, 2003: 158), Öz. {+sit-} äybsit- ‘ayıplamak’, kâmsit- ‘aşağılamak’, tengsit- ‘denkleştirmek’ (ÇTYD-2: 59), Uyg. {+sit-} kemsit- ‘değerini düşürmek’, mensit- ‘itibar etmek’ (ÇTYD-2: 128), Tat. {+sIt-} ciksët- ‘sevdirmemek’, kıyırsıt- ‘gücendirmek’ (Ganiyev, 2013: 164), Tuv. {+sIt-/+sUt-/+jIt-/+jUt-/+çIt-/+çUt-} avtorjut- ‘kendi eserinin tercümesini tasvip etmek’, gazçıt- ‘gaz haline getirmek’, kollektivçıt- ‘kollektivleştirmek’ (Arıkoğlu, 1996: 49).

Trkm.	+sIt-			
Tat.		+sIt-		
Öz.	+sIt-			
Uyg.	+sIt-			
Tuv.	+sUt-	+sIt-	+jIt-/+jUt-	çIt-/+çUt-

Tablo 133: +sIt- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+sIrA- / +sUrA-

Bu ek isimden fiil yapma eki +sI- ile fiilden fiil yapma eki –rA- ekinden meydana gelmiştir (Çeneli, 1997: 43). Ekin diğer görevlerinin yanında Öz. tuzsirä- ‘tuz istemek’, Krç.-Blk. suwuksıra- ‘üşümek’, cılamısıra- ‘ağlamaklı olmak’ vb. örneklerde isme kattığı *arzu etmek, istemek* anlamları da bu tespiti doğrular niteliktedir. Ekin Köktürkçedeki görevi *bir şeyden yoksun olmak* anlamlı fiiller türetmek iken (Tekin, 2003: 88) çağdaş Türk lehçelerindeki görevleri farklılık göstermektedir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere ek kimi lehçelerde *yapıyor gibi görünmek* anlamlı fiiller türetirken kimi lehçelerde *istemek, arzu etmek*, kimilerinde ise *bir şeyden yoksun hale gelmek* anlamlı fiiller türetir. Ek, Türkmen Türkçesi dışında Oğuz grubu Türk lehçelerinde görülmez. Bütün kuzey lehçelerinde ek işlek bir biçimde kullanılır. Ek bu özelliği ile Kuzey grubuna has bir özellik arz eder:

Trkm²⁴. {+sIrA-} akılsıra- ‘ukalalık yapmak’, hadımsıra- ‘oyalanmak’, yekesire- ‘yalnızlık çekmek’ (ÇTYD-1: 187), Öz. {+sirä-} tuzsirä- ‘tuz istemek’, qansirä- ‘çok kan kaybetmek’, ıssıqsirä- ‘uykusu gelmek’ (ÇTYD-2: 59), Uyg. {+sirA-} susıra- ‘susamak’, yersire- ‘vatan hasreti çekmek’, uyqusıra- ‘uyuklamak’ (ÇTYD-2: 128), Tat. {+sIrA-} kölemsİre- ‘gülümsemek’, kansıra- ‘kanlanmak’, ilİmsİre- ‘ezginlik hissetmek’ (ÇTYD-3: 56), Kzk. {+sIrA-} qansıra- ‘kan kaybetmek’, külimsire- ‘gülümsemek’, jılamısıra- ‘ağlamaklı olmak’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {+sIrA-/+sUrA-} kansıra- ‘kansızlaş-’, uykusura- ‘uykuda sayıklamak’ (ÇTYD-3: 191), Bşk. {+hIrA-/+hUrA-} elhİre- ‘halsizleşmek’, qanhıra- ‘kan kaybetmek’, külümhüre- ‘gülümsemek’, (ÇTYD-3: 255), Nog. {+sIrA-} makavsıra- ‘kendini budala göstermek’, elsire- ‘bitmek, halsiz düşmek’ (Akbaba, 1998: 51), Kr.-Tat. {+sIrA-} abaysıra- ‘farkına varır gibi olmak’, elemsire- ‘kederlenmek’, yuqsıra-/yuqusıra- ‘uyuklamak’ (ÇTYD-3: 381), Kkp. {+sIrA-} qansıra- ‘kansızlaşmak’, jetimsire- ‘yetim gibi hissetmek’ (ÇTYD-3: 444), Krç.-Blk. {+sIrA-

²⁴ Türkmen Türkçesinde görülen +cIrA-/+cUrA- eki (ağlamcıra- ‘ağlamaklı olmak’, dercİre- ‘terlemek’) İlker tarafından +sIrA-/+sUrA- ekinin fonetik bir varyantı olarak kabul edilmektedir (İlker, 1997: 65). Örnekler ve ekin kelimeye kattığı anlam gözönünde bulundurulduğunda +cIrA-/+cUrA- ekinin +sIrA-/+sUrA- ekinin fonetik bir varyantı olması kuvvetle muhtemeldir. Bu nedenle bu çalışmada +cIrA-/+cUrA- ekini farklı bir başlık altında değerlendirmedik.

/+sUrA-} suwuksıra- ‘üşümek’, cılamısıra- ‘ağlamaklı olmak’, (ÇTYD-3: 564), Kmk. (sIrA) yuhusıra- ‘uyuklamak’ (Baykoca, 2007: 123), Alt. {+SİrA-} kanzıra- ‘kanı çekilmek’, öpközire- ‘acımak’, coksıra- ‘yoksullaşmak’ (ÇTYD-3: 56), Hks. {+SİrA-} sağısıra- ‘merak etmek, kaygılanmak’, köpsİre- ‘çok saymak’, uluğzıra- ‘büyüklenmek’ (ÇTYD-4: 142), Tuv. {+sIrA-/ +SİrA-/ +SUrA-/ +çIrA-/ +çUrA-/ +jIrA-/ +jUrA-} uyguzura- ‘uyumak istemek’, ekijire- ‘iyileşmek’, elbekşire- ‘bereketlenmek’, hülümzüre- ‘gülümsemek’, hanzıra- ‘kanamak’, ösküssüre- ‘öksüz hissetmek’ (ÇTYD-4: 216).

Trkm.	+sIrA-	-	-	-	-
Kzk.	+sIrA-	-	-	-	-
Kırg.	+sIrA-/	+sUrA-	-	-	-
Kkp.	+sIrA-	-	-	-	-
Nog.	+sIrA-	-	-	-	-
Tat.	+sIrA-	-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	-	+hIrA-/ +hUrA-
Kır.-Tat.	+sIrA-	-	-	-	-
Krç.-Blk.	+sIrA-/	+sUrA-	-	-	-
Kmk.	+ sIrA-	-	-	-	-
Öz.	+sirä-	-	-	-	-
Uyg.	+sirA-	-	-	-	-
Alt.	-	-	+SİrA-	-	-
Hks.	-	-	+SİrA-	-	-
Tuv.	-	-	+SİrA-/ +SUrA-	jIrA-/ +jUrA-	çIrA-/ +çUrA-

Tablo 134: +sIrA-/ +sUrA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+şA-

Genellikle geçişli fiiller türeten +şA- isimden fiil yapma eki (Öztürk, 1997: 68) sadece Karluk grubu Türk lehçeleri ile Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Altay Türkçelerinde tespit edilmiştir:

Öz. {+şä-} qaqşä- ‘kuruyup kav olmak, sancımak’, qurşä- ‘kuşatmak’, quruqşä- ‘kurumak’ (Öztürk, 2007: 307), Uyg. {+şA-} qapşä- ‘gevezelik etmek’, oñşä- ‘düzenlemek’, tiñşe- ‘hoplayıp zıplamak’ (ÇTYD-2: 128), Kzk. (sA) kursa- ‘kuşatmak, çevirmek’, jumsa- ‘yumuşamak’ (Güngördü, 1998: 101), Kırg. {+şA-/ +şO} kakşä- ‘hıçkırmak’, kepşe- ‘geviş getirmek’ (Kadırova, 2012: 44), Kırg. (çA/çO) kurça- ‘kuşatmak’, ökçö- ‘aşık oynayken yapılan bir hamle’ (Güngördü, 1998: 101), Kkp. (şA) korşa- ‘çevirmek’, şöpşe- ‘toplamak, yığmak’ (Güngördü, 1996: 101), Alt. {+şA-/ +şO-} kakşä- ‘suyu çekilmek, kurumak’, kepşe- ‘geviş getirmek’ (Kadırova, 2012: 44).

Kzk.	-	+sA-	-	-	
Kırg.	-	+şA-	+şO-	+çA-	+çO-
Kkp.	-	+şA-	-	-	
Öz.	+şâ-		-	-	
Uyg.	-	+şA-	-	-	
Alt.	-	+şA-	+şO-	-	

Tablo 135: +şA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+şI-/ +şU-

Genellikle yansıma sözcüklere, bazen de sıfatlara gelerek onlardan geçişsiz fiiller türeten ek (Öztürk, 1997: 68), Karluk grubu lehçeleri ile Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay ve Tatar Türkçelerinde görülür:

Öz. {+şi-} gingsi- / ginşi- ‘inlemek’, şipşi- ‘fısıldamak’ (Öztürk, 2007: 307), Uyg. {+şı-/ +şu-} deldenşi- ‘sallanmak’, havşu- ‘havlamak’, oynaqşi- ‘hoplayıp zıplamak’ (ÇTYD-2: 128), Tat. {+şI-} kipsë- ‘kurumak’, kupşı- ‘küpürmek’ (Ganiyev, 2013: 165), Kzk. {+şI-} malşı- ‘suya batıp ıslanmak’, köpürşi- ‘hafif köpürmek, köpürmeye başlamak’, örsi- ‘ilerlemek, güçlenmek, hızlanmak’ (Tamir, 2007: 447), Kırg. {+şI-/ +şU-} bolukşu- ‘gevşemek’, brşı- ‘çok terlemek’ (Güngördü, 1998: 155), Kkp. {+şI-/ +sI-} kınşı- ‘içini çekmek’, oynakşı- ‘hoplayıp zıplamak’ (Güngördü, 1998: 155-156), Nog. {+şI-} teñtirekşi- ‘sendelemek’ (Atay, 1998: 93).

Kzk.	-	+şI-	-	-
Kırg.	-	+şI-	+şU-	-
Kkp.	-	+şI-	-	+sI-
Nog.	-	+şI-	-	-
Tat.	-	+şI-	-	-
Öz.	+şi	-	-	-
Uyg.	+şı-	-	+şu-	-

Tablo 136: +şI- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

+(I)t-

Kzk. şaııt- ‘toz duman olmak’, küreııt- ‘kahverengine dönmek’ (Tamir, 2007: 447).

+tan-

Hks. baştaktan- ‘yaramazlık yapmak’ (ÇTYD-4: 56).

+tAl-

Hks. köptel- ‘çoğalmak’, soohtal ‘soğuklaşmak’ (ÇTYD-4: 142).

2.3. Fiilden İsim Yapma Ekleri

-A/-U

Gabain ekin kökenini –A zarf-fiil ekine bağlamıştır (Gabain, 1988: 51). Fiillere getirilerek hareket sonucu ortaya çıkan varlık isimlerini bildirir. Ekin kullanımı az sayıda lehçede tespit edilebilmiştir:

T.T. {-A+} oya, çevre, dize (Korkmaz, 2003: 68), Az. {-A+} gece, koşa ‘çift’, öte, yara (Biray, 1999: 160), Trkm. {-A+} goşa ‘çift’, otura ‘felçli, kötürüm’, yatıra ‘yatalak’ (Kara, 2012: 90), Tat. {-A+} kısa ‘korse’, eylene ‘daire, çevre’, suka ‘kara saban’ (Ganiyev, 2013: 85), Kkp. {-A+} aşı ‘bölüm, kısım’, erte ‘erken, geçmiş’, böle ‘ana tarafından iki kardeşin çocukları’, karata ‘göre’ (Uygur, 2010: 99), Alt. {-A+/-U} başkaru ‘yönetim’, bildirü ‘işaret, anlam, önem’, ebire ‘çevre’, ilü ‘askı’ (ÇTYD-4: 56), Hks. {-A+} ibire ‘çevre’, köre ‘göre’, paza ‘daha, da’ (Kara, 2005: 164), Tuv. {-A+} tuda ‘tutacak’ (Arıkoğlu, 2007: 1168).

TT.	-A+	
Az.	-A+	
Trkm.	-A+	
Kkp.	-A+	
Tat.	-A+	
Alt.	-A+	+U-
Hks.	-A+	
Tuv.	-A+	

Tablo 137: -A+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(y)AcAk

Bu ekle kurulmuş sıfat tamlamalarındaki (alacak mal, içecek su) adların zamanla kullanımdan düşmeleriyle sıfatlar kendi başlarına kalıcı adlara dönüşmüşlerdir. Bu adlar ‘bir şey için’ anlamında tahsis adları ve araç gereç adlarıdır (ÇTYD-1: 57). Ek; Türkiye, Azerbaycan, Özbek, Kazak ve Kırım-Tatar Türkçelerinde kullanılmaktadır:

.T. {-AcAk+} içecek, yatacak, silecek (ÇTYD-1: 57), Az. {-AcAg+} tutacağı ‘tutacak’, çırpacağı ‘yün, pamuk vb. çırpma için kullanılan ağaç sopa’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 187), Öz. {-äcäk+} kelâcäk ‘gelecek’, tegäcäk ‘alaycı, latifeci’ (Coşkun, 2000: 49), Kzk. {-AşAk+} keleşek ‘gelecek’, alaşak ‘alacak’, köreşek ‘yaşanacak’ (Bayniyazov, 2004: 199), Kır.-Tat. {-AcAk+} silecek ‘havlu’, berecek ‘borç’, aşaycaq ‘yiyecek’ (ÇTYD-3: 381).

TT.	-	-AcAk+	-	-
Az.	-	-	-AcAg+	-
Kzk.	-	-	-	-AşAk+
Kır.-Tat.	-	-AcAk+	-	-
Öz.	-äcäk+	-	-	-

Tablo 138: -AcAk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-AgAn

Daha çok tek heceli geçişsiz fiil köklerine gelerek eklendiği fiildeki hareketi sürekli yaparı gösteren ve abartma görevinde sıfatlar türeten birleşik bir ektir (Korkmaz, 2003: 69). Ekin birleşik bir ek olduğu ve ekin ikinci unsurunun –gAn fiilden isim yapma eki olduğu konusunda araştırmacılar hemfikirdir. Ekin ilk unsurunu ise Banguoğlu (2007: 229), -A- kuvvetlendirme işlevi taşıyan fiilden fiil yapma eki; Hatipoğlu (23) ise, –A istek eki olarak düşünmüşlerdir. Ek, Gagauz Türkçesi dışında Oğuz grubu Türk lehçelerinin tamamında, Özbek, Kırgız ve Karakalpak Türkçelerinde kullanılmaktadır:

T.T. {-AgAn+} durağan, gezegen, yatağan (ÇTYD-1: 57), Az. {-AgAn+} gaçagan ‘çok hızlı koşan at’, külegen ‘çok gülen, güleç’, qapağan ‘ısıran’, yatağan ‘yatmayı çok seven’ (ÇTYD-1: 120), Trkm. {-AgAn+} depeğen ‘çok çifte atan hayvan’, gezeğen ‘çok gezen’, iyeğen ‘çok yiyen’ (Kara, 2007: 251), Öz. {-agân+} tepağân ‘tepici, tepen’, yâtağân ‘hemen yatıveren, yatıcı’ (Öztürk, 2007: 302), Kzk. {-AgAn+} köregen ‘gözü açık’, tebegen ‘devamlı çifte atan at’, beregen ‘cömert’ (Bayniyazov, 2004: 199), Kırg. {-AgAn+/-OgOn+} kaçaagan ‘kaçmaya çalışan’, tepeegen ‘tepmeye çalışan’, köröögñ ‘iyi gören, uyanık’ (Çengel, 2007: 503), Kkp. {-AgAn+} beregen ‘veren’, alağan ‘sık sık alan’, köregen ‘gözü keskin’ (ÇTYD-3: 445).

TT.		-AgAn+	
Az.		-AgAn+	
Trkm.		-AgAn+	
Kzk.		-AgAn+	
Kırg.		-AgAn+	-OgOn+
Kkp.		-AgAn+	
Öz.	-agân+	-	

Tablo 139: -AgAn+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-Ak (< gAk)

Özellikle Oğuz grubu Türk lehçelerinde görülen –Ak eki, -gAk ekindeki ilk ünsüzün düşmesi sonucu ortaya çıkmıştır (Çeneli, 1997: 17; Korkmaz, 2003: 70). Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılan ekin Özbek ve Tatar, Nogay Türkçelerinde hem

–GAk hem de –Ak biçimi birarada kullanılmaktadır. Ek çağdaş Türk lehçelerinde *fail ismi yapma, yer ismi yapma, sıfat yapma* gibi çeşitli görevlerde kullanılmaktadır.

Ekin /g/ unsuru Türkmen Türkçesi dışında Oğuz grubu lehçelerinin tamamında eriyip kaybolmuştur. Hakas Türkçesi dışında kaşan bütün Kuzey lehçelerinde ise ekin her iki biçimi de kullanılmaktadır. Ekte bulunan /g/ unsurunu /h/ ve /k/ olarak koruyan tek lehçe Hakas Türkçesidir:

T.T. {-Ak+} ürkek, korkak, kucak, süre (ÇTYD-1: 58), Az. {-(A)G+} darag ‘tarak’, ürkek, bezek ‘süs’ (ÇTYD-1: 120), Gag. {-AG+} yatak, kaçak, konak (ÇTYD-1: 249), Trkm. {-(A)k+/-gAk+} bozgak ‘bozguncu’, bezgek ‘bezmiş’, bişgek ‘çabuk pişen’ (ÇTYD-1: 188), darak ‘tarak’, gülek ‘çok gülen’, bölek ‘parça’ (ÇTYD-1: 187), Öz. {-Ak+/-GAk+} qucâq ‘kucak’, böläk ‘parça, bölüm’, batqâk ‘kaçak’, ilgâk ‘askı’ (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-GAk+/-Ak+} konak ‘misafir’, kesek ‘toprak parçası’, bölek ‘bölüm’ (ÇTYD-2: 128), tuzğaq ‘tuzak’, ilgâk ‘kanca, orak’ (Ersoy, 2007: 372), Tat. {-GAk+/-Ak+} kunak ‘konuk’, bülek ‘hediye’, torak ‘ev, yurt’ (ÇTYD-3: 56), batkak ‘çamur’, örkek ‘ürkek’, çumgak ‘dalgıç kuşu’, bizgek ‘sıtma’ (ÇTYD-3: 57), Kzk. {-GAk+/-Ak+} pışaq ‘bıçak’, kesek ‘parça, bölüm’ asqaq ‘mağrur, kibirli’, tayğak ‘kaygan’, mayısqaq ‘mayışık’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {-GAk+/-GOk+/-Ak+/-Ok+} taygak ‘kaygan’, ilgek ‘çengel’, sorgok ‘obur’, tepkek ‘kopuzun köprüsü’, opkok ‘obur’ konok ‘konuk’, töşök ‘döşek’, turak ‘durak, ikamet yeri’ (ÇTYD-3: 192), Bşk. {-GAk+/-Ak+} batqaq ‘batak’, işkek ‘kayık küreği’, tūrgek ‘çıkın, paket’, qurqak ‘korkak’, örkek ‘ürkek’, tūraq ‘ev, konut’ (ÇTYD-3: 256), Nog. {-GAk+/--(A)k+} yumsak ‘yumuşak’, pışak ‘bıçak’, tösek ‘döşek’ (ÇTYD-3: 319), ırgak ‘zıpkin’, pıskak ‘korkak’, mayıskak ‘eğilmiş’ (Akbaba, 2009: 83), Kır.-Tat. {-GAk+/--(A)k+} batqaq ‘bataklık’, tayğaq ‘kaygan’, türtek ‘boynuz’ (ÇTYD-3: 382), qonaq ‘konuk’, türtek ‘hayvan darbesi’, töşek ‘döşek’, taraq ‘tarak’, bölük ‘bölüm’ (ÇTYD-3: 381), Kkp. {-GAk+/--(A)k} tayğaq ‘kaygan’, tırısqaq ‘gayretli’, ilgek ‘çengel’, jatak ‘yatak’, oraq ‘orak’, tösek ‘döşek’ (ÇTYD-3: 445), Krç.-Blk. {-GAk+/-xak+/--(A)k+} qurğaq ‘kuru’, tayğaq ‘kaygan’, asxaq ‘aksak’, töşek ‘döşek’, kürek, taraq ‘tarak’ (ÇTYD-3: 565), Kmk. {-GAk+/--(A)k+} tayğaq ‘kaygan’, tulğaq ‘doğum sancısı’ (ÇTYD-3: 505), bıçaq ‘bıçak’, gesek ‘paröa, kısım, lokma’, quçaq ‘kucak’ (Pekacar, 2007: 968), Alt. {-Ak+/-Ok+} çaçak ‘saçak’, cedek ‘dizgin’, konok ‘konuk’ (ÇTYD-4: 56), Alt. {-GAk+/-GOk+/-Ak+/-Ok+} toskok ‘kırılğan’, tabışkak ‘bilmece’, emiskek ‘emzik’, cayılgak ‘çiçek’ (ÇTYD-4: 57), bıçak, cölök ‘baston’ (ÇTYD-4: 59), Hks. {-hak+/-kek+} talashah ‘kavgacı’, kilışkek ‘yararlı, elverişli’

(Arıkoğlu, 2007: 1096), Tuv. {-GAk+/-Ak+} bürüşkek ‘buruşmuş’, aralaşkak ‘aralıklı’, dürgek ‘makara’ (Arıkoğlu, 2007: 1168), bijek ‘bıçak’, kezek ‘bölüm, bölük’ (Arıkoğlu, 2007: 1168).

TT.	-Ak+	-	-	-	-
Gag.	-AG+	-	-	-	-
Az.	-(A)G+	-	-	-	-
Trkm.	-(A)k+	-	-gAk+	-	-
Kzk.	-Ak+	-	-GAk+	-	-
Kırg.	-Ak+	-Ok+	-GAk+	-GOk+	-
Kkp.	-(A)k+	-	-GAk+	-	-
Nog.	-(A)k+	-	-GAk+	-	-
Tat.	-Ak+	-	-GAk+	-	-
Bşk.	-Ak+	-	-GAk+	-	-
Kır.-Tat.	-(A)k+	-	-GAk+	-	-
Krç.-Blk.	-(A)k+	-	-GAk+	-	-xak+
Kmk.	-(A)k+	-	-GAk+	-	-
Öz.	-Ak+	-	-GAk+	-	-
Uyg.	-Ak+	-	-GAk+	-	-
Alt.	-Ak+	-Ok+	-GAk+	-GOk+	-
Hks.	-	-	kek+	-	-hak+
Tuv.	-Ak+	-	-GAk+	-	-

Tablo 140: -(G)Ak+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(A)kAy

Görülen Lehçeler: Nog. süzekey ‘tos vuran’, kabakay ‘kapan’, urlakay ‘hırsız, eşkıya’ (ÇTYD-3: 319).

-(A)l

T.T. {-Al+} sarkal, çökel, kural (ÇTYD-1: 58), Kmk. {-Al+} qural ‘alet, vasıta’, çatal ‘çatı, iskelet’ (Pekacar, 2007: 968), Alt. {-l+} çıdal ‘sabır’, cırgal ‘sevinç’, kaykal ‘hayret’, töröl ‘akraba, cins’ (ÇTYD-4: 59), Tuv. {- (A)l+} adaargal ‘gıpta, imrenme’, mederel ‘bilinç, şuur, idrak’, bayırlal ‘bayram’ (ÇTYD-4: 217).

TT.		-Al+	
Kmk.		-Al+	
Alt.	-l+		
Hks.			
Tuv.			-(A)l+

Tablo 141: -(A)l+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-AlAk

Tek heceli geçişsiz fiillerden sıfat ve adlar türeten –AlAk eki, tekrarlama fiilleri yapan –AlA²⁵ ekinin fiilden sıfat türeten –k ekiyle kaynaşmasından oluşmuş bir ektir (Korkmaz, 2003: 72). Ek Oğuz grubu Türk lehçelerinin tamamı ile Tatar, Kırgız, Karakalpak ve Altay Türkçelerinde kullanılmaktadır:

T.T. {-AlAk+} çökelek, asalak, yatalak (ÇTYD-1: 58), Az. {-AlAG+} yatalağ ‘yatalak’, yapalağ ‘bir kuş’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 187), Gag. yatalak, asalak, çekelek (Altınel, 2003: 74), Tkm. {-AlAk+} gaçalak ‘hile, düzen’ (Altınel, 2003: 74), Tat. {-AlAk+} köyelek ‘boş yere endişelenen kimse’, şatalak ‘afacan, şaklaban’ (Öner, 2007: 703), Kırg. {-AlAk+} kumalak, catalak, şapalak (Ceritoğlu, 1998: 67), Kkp. {-GAlAk+} küyelek ‘öfkeli, hüzünlü’, taygalak ‘kaygan, kaypak, korkak’ (Uygur, 2010: 101), Alt. {-kAlAk+} bıskalak ‘olmamış, ham’ (ÇTYD-4: 59).

TT.		-AlAk+	-	-
Gag.		-AlAk+	-	-
Az.	-AlAG+	-	-	-
Trkm.		-AlAk+	-	-
Kırg.		-AlAk+	-	-
Kkp.		-	-GAlAk+	-
Alt.		-	-	-kAlAk+

Tablo 142: -AlAk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(a)laŋ

Alt. kıstalaŋ ‘sıkıştırma’, kızalaŋ ‘zor zaman’ (ÇTYD-4: 59).

-(I)dA/(U)ldA

Tuv. körülde ‘gösteri’, kirilde ‘yazıda giriş’, sışalda ‘sınav’, höğjülde ‘gelişme’ (Arıkoğlu, 2007: 1167).

-(A)lgA

Trkm. okalga ‘okuma salonu’, iinelge, ‘iniş, iskele’, duralga ‘durak’ (ÇTYD-1: 188), Tuv. ((I)lgA/(U)lgA) bodalga ‘problem, sorun’, бүдүрүлге ‘tesis, ifa, yapma’, a’ştalga ‘temizlik’ (Arıkoğlu, 2007: 1165).

²⁵ -AlA ekinin kökeni ve Altay Türkçesindeki –kAlAk ve Karakalpak Türkçesindeki –GAlAk ekinin bu başlık altında neden değerlendirildiği için bk s. 165

-AmAç (< -A-mAç)

T.T. dönemeç, bulamaç (ÇTYD-1: 58), Gag. (bAç/mAç) saklanbaç, bulamaç, dolanmaç (ÇTYD-1: 249).

-AmAk (< -A-mAk)

T.T. gezemek, başamak, geçemek (ÇTYD-1: 58), Gag. (AmAk) basamak (Özkan, 2007: 106), Nog. (AmAk) basamak (Atay, 1998: 97).

-AnAk

Genellikle tek heceli fiillere gelerek ‘eskiden beri, süregelme, yer yön bildirme, bir özelliği taşıma’ gibi değişik görevlerde adlar türeten bir ektir (Korkmaz, 2003: 74). Ek; Gagauz Türkçesi dışında Oğuz grubu Türk lehçelerinin tamamında ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt, Nogay, Karakalpak, Kumuk ve Hakas Türkçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. {-AnAk+} gelenek, görenek, olanak (ÇTYD-1: 58), Az. {-AnAG+} döyänäk ‘nasır’, biçänäk ‘otlak’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 187), Gag. {-(A)nAk+} çapanak ‘ürün, gelir’, diinek ‘değnek’ (Kara, 2005: 176), Trkm. {-AnAk+} çitenek ‘salkımdan kopan üzüm taneleri’, epenek ‘demir halka, pul’, atanak ‘iki çizginin birleşmesiyle oluşmuş şekil, kalın ip eğrilen alet’ (Kara, 2012: 90), Tat. {-AnAk+} oçanak ‘uçucu, uçan’, çığanak ‘kaynak, çıkış yeri’ (Öner, 2007: 703), Kzk. (AnAk) sukanak ‘hırsız, eli uzun’, şukanak ‘hendek’, şıganak ‘körfez’ (Baykoca, 2007: 56), Kırg. {-AnA(A)k+/-OnOk+} çıkanak ‘dirsek’, kaçanak ‘çok kaçan’, süsönök ‘tos vurmayı seven’ (Kara, 2005: 176), Nog. (AnAk) şıganak ‘dirsek’ (Baykoca, 2007: 56), Bşk. {-AnAk+} sıganak ‘kaynak’, tütanaq ‘direnc’, köyenek ‘kaygılı’ (ÇTYD-3: 256), Kkp. {-AnAk+} sıganak ‘dirsek, kıvrım’, tutanak ‘sara hastalığı, geçimsiz’, ör(e)nek ‘örnek, numune’ (Uygur, 2010: 91), Kmk. {-AnAk+} sıganak ‘çisenti, ahmak ıslatan’, tegenek ‘diken’ (Pekacar, 2007: 968), Hks. {-anax+} çıganax ‘dirsek’, sıganax ‘dirsek’ (Kara, 2005: 176).

TT.	-AnAk+	-	-	-	-	-
Gag.	-	-(A)nAk+	-	-	-	-
Az.	-	-	-AnAG+	-	-	-
Kzk.	-AnAk+	-	-	-	-	-
Kırg.	-	-	-	-AnA(A)k+	-OnOk+	-
Kkp.	-AnAk+	-	-	-	-	-
Nog.	-AnAk+	-	-	-	-	-
Tat.	-AnAk+	-	-	-	-	-
Bşk.	-AnAk+	-	-	-	-	-
Kmk.	-AnAk+	-	-	-	-	-
Hks.	-	-	-	-	-	-anax+

Tablo 143: -AnAk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-ArI

Fiilin gösterdiği işi çokça yapanı bildiren sıfatlar ve adlar türeten bir ektir (ÇTYD-1: 58).

T.T. koşarı, uçarı, göçeri (ÇTYD-1: 58), Az. (äri) köçäri ‘göçebe’, gädäri ‘geçici’, ötäri ‘geçici’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 188).

-(A)vUç

Kmk. ürkevüç ‘ürkek’, qıravuç ‘rende’, tüyrevüç ‘toplu iğne’ (ÇTYD-3: 505).

-(A)vIk

Yansıma fiil tabanlarına gelerek isim yapar (ÇTYD-3: 319).

Nog. {-(A)vIk+} kıravık ‘yaygaracı’, dirildevik ‘titreyen’, sızgıravık ‘düdük’ (ÇTYD-3: 319), Kzk. {-vIk+} jılawık ‘sulu gözlü’, söylevik ‘çok konuşan’ (Bayniyazov, 2004: 199), Kır.-Tat. {-vIk+/-vUk+} abdıravıq ‘telaşlı, sinirli’, titrevik ‘titrek’, gıçıravıq ‘çok bağırın’ (ÇTYD-3: 383), Kkp. {-(A)wIk+} baqırawık ‘şamatacı’, gewkildewik ‘anlayışsız’, tislevik ‘kepeten’ (ÇTYD-446).

Kkp.	-(A)wIk	-	-
Nog.	-(A)vIk+	-	-
Kır.-Tat.	-	-vIk+	-vUk+

Tablo 144: -(A)vUk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)vIl

Kkp. jasawıl ‘asker’, qarawıl ‘nöbetçi’ (ÇTYD-3: 446), Trkm. ((a)vul) çapavul ‘kurye, ulak, çapulcu’, garavul ‘bekçi, nöbetçi’, gaytavul ‘cevap, karşılık’ (KAra, 2012: 96), Kzk. (wIl) qarawıl ‘nöbetçi, tüfeklerin nişan alma yeri’, bögewil ‘engel, mani’,

cortuwıl ‘sefer’ (Tamir, 2007: 445), Krç.-Blk. qaravul ‘gözcü’, casawul ‘zaptiye, polis’ (ÇTYD-3: 565).

Trkm.	-(a)vul+	-	-	-
Kzk.	-	-	-	-wll+
Kkp.	-	-	-(I)wll+	-
Krç.-Blk.	-	-vul+	-	-

Tablo 145: -(A)vll+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-cA

Dönüşlü fiillerden hareketin sonucu olan soyut adlar türeten bir ektir (ÇTYD-1: 58). Ek; Gagauz Türkçesi dışındaki bütün Oğuz grubu Türk lehçelerinde ve Uygur ve Kırım-Tatar, Başkurt, Hakas ve Tuva Türkçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. {-cA+} öğrence, güvence, düşünce (ÇTYD-1: 58), Az. {-cA+} düşünce, eyvence ‘eğlence’ (ÇTYD-1: 120), Trkm. {-cA+} düşünce, güymence ‘eğlence’, inanca ‘itimat, güven, inanç’ (Kara, 2012: 9), Uyg. {-CA+} selinca ‘döşek’, çüşençe ‘düşünce, fikir’, pürkence ‘çarşaf’ (ÇTYD-2: 128), Kır.-Tat. {-cA+} eglence ‘eğlence’, yapınca ‘pelerin’, tüşünce ‘düşünce’ (ÇTYD-3: 381), Bşk. {-sA+} töşünse ‘düşünce’ (Tokatlı, 1994: 88), Hks. {-çA+} olça ‘üretim, elde etme’, poxça ‘bohça’ (Kara, 2005: 211), Tuv. {-çA+} olça ‘ganimet’, çarıça ‘satılık’ (Kara, 2005: 211).

TT.	-cA+	-	-
Az.	-cA+	-	-
Trkm.	-cA+	-	-
Bşk.	-	-	-sA+
Kır.-Tat.	-cA+	-	-
Uyg.	-	-CA+	-
Tuv.	-çA+	-	-

Tablo 146: -CA+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-cAη

Karakter özelliği yansıtan sıfatlar türetir (ÇTYD-1: 188). Ek; Türkmen, Karakalpak, Nogay, Kumuk ve Altay Türkçelerinde görülmektedir:

Trkm. {-cAη+} utancaη ‘utangaç’, övünceη ‘kendini çok öven’, söveşceη ‘mücadeleci’ (ÇTYD-1: 188), Kkp. {-şAη+} güressceη ‘mücadeleci’, şapşan ‘süratli’ uyalşan ‘utangaç’ (ÇTYD-3: 446), Nog. {-şAη+} avırşan ‘hasta’, uyalşan ‘utangaç’ (Atay, 1998: 102), Kmk. {-cAη+} uyalčan ‘utangaç’, qoşulčan ‘melez’, iyerçen ‘yardımcı unsur’ (ÇTYD-3: 505), Alt. {-cAAη+/-cAAη+} bütkülçeη ‘çevik’, uruşçaan ‘kavgacı’

(ÇTYD-4: 57), Hks. {-CAŋ+} argıçaŋ ‘görücü’, çapçaŋ ‘benerikli’, çiceŋ ‘yiyecek’ (Kara, 2005: 219).

Trkm.	-	-	-cAŋ+	-	-
Kkp.	-şAŋ+	-	-	-	-
Nog.	-	-şAŋ+	-	-	-
Kmk.	-	-	-cAŋ+	-	-
Alt.	-	-cAAŋ+	-	-	-cAAŋ+
Hks.	-	-	-	-CAŋ+	-

Tablo 147: -cAŋ+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-CAk

-cAk fiilden isim yapma eki, bütün lehçelerde kullanılmaktadır. Ekin lehçeler arasındaki en genel görevi dönüşlü fiil tabanlarına gelerek onlardan sıfat türetmesidir:

T.T. {-cAk+} bakıncak, bürümcek (< bürüncek), salıncak, Az. {-cAG+} utancağ ‘utangaç’, yelläncäk ‘salıncak’ (Kartallıoğlu Yıldırım, 2007: 87, 88), Gag. {-cAG+} utancag ‘utangaç’, erincek ‘tembel’ (ÇTYD-1: 120), Trkm. {-cAk+} dövünçek ‘paket’, sallançak ‘salıncak’, gizlençek ‘gizlenecek yer’ (ÇTYD-1: 188), Öz. {-cAk+} erinçâq ‘tembel’, emçäk ‘meme’, âvunçâq ‘teselli’ (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-cAk+} emcek ‘meme’, külgünçek ‘güler yüz’, uyalçaq ‘utangaç’ (ÇTYD-2: 128), Kzk. {-şAk+} emşek ‘meme’, maqtanşaq ‘övüngen’, urınşaq ‘kavgacı’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {-çAk+/-çOk+} kemirçek ‘kıkırdak’, könçök ‘kulak memesi’, sogonçok ‘topuk, pençe’ (ÇTYD-3: 192), Bşk. {-sAk+} imsek ‘meme’, üyalsaq ‘utangaç’, ütüşaq ‘unutkan’ (ÇTYD-3: 257), Nog. {-şAk+} maktanşak ‘övüngen’, ıynanşak ‘inançlı’, seskenşek ‘korkak’, mutşak ‘unutkan’ (ÇTYD-3: 319), Tat. {-çAk+} imçek ‘göğüs, meme’, borçaq ‘bezelye’, tegerçek ‘çark, tekerlek’ (Öner, 2007: 703), Kır.-Tat. {-çAk+} inançaq ‘emin, samimi’, çekinçek ‘çekingen’ (ÇTYD-3: 382), Kkp. {-şAk+} jaltanşaq ‘korkak, ürkek’, erinşek ‘tembel’, umıtsak ‘unutkan’ (ÇTYD-3: 446), Kmk. {-çAk+} erinçek ‘tembel’, emcek ‘meme’ (ÇTYD-3: 505), Krç.-Blk. {-çAk+} erinçek ‘tembel’, uyalçaq ‘utangaç’, üyrençek ‘alışkın, çabuk öğrenen’ (ÇTYD-3: 565), Alt. {-çA(A)k+} açınçak ‘sinirli’, бүктелçek ‘çekilebilir’, uzayabilir, küyünçek ‘kıskanç’ (ÇTYD-4: 56), Hks. {-Cah+/-Cek+} habıncah ‘el bagajı’, dñncek ‘yedek at, yedekçi’, ibñrñlçek ‘viraj’ (ÇTYD-4: 143), Tuv. {-çAk+} ajınçak ‘öfkeli’, sööktelçek ‘kemikleşmiş’, düvürençik ‘sıkıcı’, (ÇTYD-4: 219).

TT.	-	-cAk+	-			-
Gag.	-cAG+	-	-	-		-
Az.	-cAG+	-	-	-		-
Trkm.	-cAG+	-	-	-		-
Kzk.	-	-	-	-şAk+		-
Kırg.	-	-çAk+	-çOk+	-		-
Kkp.	-	-	-	-şAk+		-
Nog.	-	-	-	-şAk+		-
Tat.	-	-çAk+	-	-		-
Bşk.	-	-	-	-sAk+		-
Kır.-Tat.	-	-çAk+	-	-		-
Krç.-Blk.	-	-çAk+	-	-		-
Kmk.	-	-çAk+	-	-		-
Öz.	-	-cAk+	-	-		-
Uyg.	-	-cAk+	-	-		-
Alt.	-	-	-	-		-çA(A)k+
Hks.	-	-Cek+		-	-Cah+/-	-
Tuv.	-	-çAk+	-	-		-

Tablo 148: -CAk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-İçAl / -UçAl / -AçAl

Tuv. ökpeleeçel ‘çabuk öfkelenen’, adaargaaçal ‘gıpta eden, imrenen’ (ÇTYD-4: 219).

-çIk

Genellikle birden fazla heceli fiillere gelen –çIk eki fillerden sıfat ve isim türetir. Ek Oğuz grubu Türk lehçelerinde görülmez. Kuzey-doğu ve Karluk grubu Türk lehçelerinin tamamında, Başkurt, Nogay, Kırım-Tatar, Karakalpak ve Kumuk Türkçelerinde ekin örnekleri tespit edilmiştir:

Öz. {-çık+} sirgānçiq ‘kaygan’, qızğānçiq ‘kıskanç, cimri’ (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-çuk+} qizğānçuq ‘kıskanç’, yasançuq ‘gösteriş meraklısı’ (Ersoy, 2007: 372), Kzk. {-şIk+} köpirşik ‘sabun, su köpüğü’, köpşik ‘minder’, tawsınşik ‘eriyerek küçülen sabun kalıntısı’ (Kara, 2005: 225), Kırg. {-çık+/-çük+} kağınçık ‘bir şeyi silkelerken oluşan kalıntılar’, takançık ‘dayanak’, üyrönçük ‘öğrenci’ (Kara, 2005: 225), Bşk. {-sIk+} öyrensİK ‘öğrenci’, butalsıq ‘karmaşık’ (ÇTYD-3: 257), Nog. {-şık+} kızganşik ‘kıskanç, cimri’, köpirşik ‘köprücük’, yubanşik ‘avuntu’ (ÇTYD-3: 319), Kır.-Tat. {-çIk+} arınçık ‘pak, temiz’, aylançık ‘kıvrımlı’, bilançık ‘bulanık’ (Kara, 2005: 225), Kkp. {-şIk+} köpşik ‘yastık’, üyrenşik ‘öğrenci’ (Uygur, 2010: 100), Kmk. {-çIk+/-çUk+} aylançık ‘topaç, dönemeç’, üyrençik ‘alışkın, alışık’ (Pekacar, 2007: 969), Alt. {-çık+} baylançık

‘sakınan’, burulçık ‘dönemeç’ (ÇTYD-4: 57), Hks. {-cix+} çaltancix ‘korkak’, iğirelcik ‘kıvrılan, eğilen’, mannancix ‘çok övünen, palavracı’ (Kara, 2005: 227), Tuv. {-çIG+/-çUG+} öörünçü ‘sevindirici, memnuyet verici’, kattırınçık ‘gülünç’ (ÇTYD-4: 219).

Kzk.	-	-	-şlk+
Kırg.	-çık	-çük+	-
Kkp.	-	-	-şlk+
Nog.	-	-	-şık+
Bşk.	-	-	-slk+
Kır.-Tat.	-çlk+	-	-
Kmk.	-çlk+	-çUk+	-
Öz.	-çık+	-	-
Uyg.	-	-çuk+	-
Alt.	-çık+	-	-
Hks.	-cix+	-	-
Tuv.	-çIG+	-çUG+	-

Tablo 149: -Cik+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-ç

Dönüşlü fiil gövdelerinden türetme yapan, getirildiği fiildeki hareketi yapanı, yapılan hareketi veya o hareketle ilgili bir niteliği bir özelliği gösteren soyut ad ve sıfatlar türeten bir ektir (ÇTYD-1: 59). Ek, Kuzey-doğu grubu Türk lehçeleri dışında çağdaş Türk lehçelerinin tamamında işlek olarak kullanılmaktadır:

T.T. {-ç+} korkunç, ödünç, direnç (ÇTYD-1: 59), Gag. {-ç+} inanç, kazanç, korkunç (ÇTYD-1: 249), Az. {-c+} sevinc ‘sevinç’, iyränc ‘iğrenç’, gırxunc ‘korkunç’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 187), Trkm. {-ç+} gınanç ‘üzüntü’, ayılgañç ‘korkunç’, söögünç ‘küfür’ (ÇTYD-1: 188), Öz. {-ç+} sevinç, qorqınç ‘korkunç’, sağınc ‘özlem, hasret’ (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-ç+} qorqunç ‘korkunç’, jirkinç ‘iğrenç’, tayanç ‘dayanak’ (ÇTYD-2: 128), Tat. {- (I)ç+} tayanıç ‘dayanak’, ükññç ‘pişmanlık’ (ÇTYD-3: 57), Kzk. (Iş) quvanış ‘kıvanç’, süyiniş ‘sevinç’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {- (I)ç+/- (U)ç+} süyünüç ‘sevinç’, sagınıç ‘hasret’, korkunuç ‘korkunç’ (ÇTYD-3: 192), Bşk. {- (I)s+/- (U)s+} hüyünüş ‘sevinç’, ütññs ‘rica’, ışanıç ‘inanç’ (ÇTYD-3: 256), Nog. {- (I)s+} qızganıç ‘kıskanç’, quvanış ‘sevinç’, sagınıç ‘özlem’, süyiniş ‘sevinç’ (Akbaba, 2009: 85), Kır.-Tat. {-ç+} ışanç ‘inanç’, qazanç ‘kazanç’, ökünç ‘pişmanlık’ (ÇTYD-3: 383), Kkp. {- (I)s+} qorqınıç ‘korkunç’, tayanış ‘dayanak, destek’, süyeniş ‘dayanak, destek’ (ÇTYD-3: 445), Krç.-Blk. {-ç+} cubanç ‘eğlence’, qoranç ‘zarar’, quvanç ‘mutluluk’, süyünç ‘sevinç’ (Tavkul, 2007: 900), Kmk. {-ç+} bezenç ‘süs, ziynet’, qızğanç ‘açgöz, cimri’, qorqunç, ‘tehlike, korku’ (Pekacar, 2007: 969).

TT.	-ç ⁺	-	-	-
Gag.	-ç ⁺	-	-	-
Az.	-c ⁺	-	-	-
Trkm.	-ç ⁺	-	-	-
Kzk.	-	-Iş ⁺	-	-
Kkp.	-	-(I)ş ⁺	-	-
Nog.	-	-(I)ş ⁺	-	-
Tat.	-(I)ç ⁺	-	-	-
Bşk.	-	-	-(I)s ⁺	-(U)s ⁺
Kır.-Tat.	-ç ⁺	-	-	-
Krç.-Blk.	-ç ⁺	-	-	-
Kmk.	-ç ⁺	-	-	-
Öz.	-ç ⁺	-	-	-
Uyg.	-ç ⁺	-	-	-

Tablo 150: -ç⁺ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-CII

Hks. xogcıl ‘takip eden’, köökçil ‘öykünmeyi seven’, tapçıl ‘hazırcevap’ (Kara, 2005: 230).

-(A)AçAI/-(I)IçAI/-(U)UçAI

Tuv. adargaaçal ‘imrenen, gıpta eden’, aarıçal ‘narin, çitkırıldım’, doñuuçal ‘çabuk donan’, ökkeleeçel ‘çabuk öfkelenen’ (Arıkoğlu, 2007: 1168).

-dAcI

Trkm. çıkdacı ‘harcama, gider’, giirdeci ‘kazanç, gelir’ (Kara, 2012: 91).

-dAk

Öz. {-däk+} yügürdäk ‘hizmetçi’, yäsäkdäk ‘süslü’ (ÇTYD-2: 60), Kzk. {-dAk+} jürdek ‘hızlı yürüyen’, süratli’, kuwırdak ‘kızartma, kavurma’ (Kara, 2005: 232), Nog. {+dAk-} kıvırdak ‘kavurma’ (Akbaba, 2007: 631), Kkp. {-dAk+} baskaldak ‘dar ve küçük köprü’, jürdek ‘hızlı yürüyen, süratli’ (Uygur, 2010: 101), Alt. {-dAk+} bıştak ‘peynir’, cabıdak ‘eyersiz, çıplak at’, caydak ‘geniş, eyersiz at’ (Kara, 2005: 232), Hks. {-Dax+/-deg+} çapdax ‘eyersiz at’, kördeg ‘ajanlık, istihbarat’, purtax ‘bulanık, donuklaşmış’ (Kara, 2005: 233), Tuv. {-ın-dAk+} dilindek ‘dilim’, çırındak ‘parça, lime lime’, moondak ‘engel’ (Kara, 2005: 232).

Kzk.	-dAk+	-	-	-	-
Kkp.	-dAk+	-	-	-	-
Nog.	-dAk+	-	-	-	-
Öz.	-	-däk+	-	-	-
Alt.	-dAk+	-	-	-	-
Hks.	-	-	-Dax+	-deg+	-
Tuv.	-	-	-	-	-ın-dAk+

Tablo 151: -dAk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-dlk

Ekin ortaya çıkışı ile ilgili birçok fikir vardır. Örneğin; Baskakaov, bu eki fiilin sıfat-fiile dönüşmesi olarak açıklar. Räsänän –dlk ekinin –dlık ekinden geldiğini söyler (Ganiyev, 2013: 77). Ekin kullanımı çok sınırlı olup sadece Özbek, Uygur, Nogay, Tatar, Başkurt ve Altay Türkçelerinde örnekleri tespit edilmiştir:

Öz. {-dik+} sevdik ‘sevgili’, tıpıldık ‘buluntu’ (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-duk+} harduq ‘yorgunluk’, taşlandıq ‘terk edilen’, qaldıq ‘miras’ (Ersoy, 2007: 372), Kırg. {-dik+} kalındık ‘kalıntı’ (Kara, 2005: 237), Kzk. (dlk) kaldık ‘artık’ (Baykoca, 2007: 61), şabındık ‘yonga’ (Kara, 2005: 237), Nog. (dlk/dUk) tuvduk ‘kuşak’ (Akbaba, 2007: 631), Tat. {-Dlk+} siydëk ‘sidik’, tabıldık ‘buluntu’, kuşıldık ‘eklenti’ (Ganiyev, 2013: 78), Bşk. {-Dlk+} qaldıq ‘artık’, taşlandıq ‘kazıntı’ (ÇTYD-3: 256), Alt. {-Dlk+} çaptık ‘can sıkıcı, uygun olmayan’, turuştık ‘direniş’ (ÇTYD-4: 57), Hks. {-Dıx+/-tük+/tık} çardıx ‘kısım, bölüm’, çastık ‘yatak, yastık’, kistık ‘bıçak’ (Kara, 2005: 239), Tuv. {-tik}kestik ‘çakı, küçük bıçak’ (Kara, 2005: 238).

Kzk.	-dlk+	-	-
Kırg.	-dik+	-	-
Nog.	-dlk+	-dUk+	-
Tat.	-Dlk+	-	-
Bşk.	-Dlk+	-	-
Öz.	-dik+	-	-
Uyg.	-	-duk+	-
Alt.	-Dlk+	-	-
Hks.	-tık+	-tük+	-Dıx+
Tuv.	-tik+	-	-

Tablo 152: -Dlk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-gA

İşlev bakımından fiilin gösterdiği işten etkileneni ya da bir işin sonucu olanı gösteren isimler türeten bir ektir (ÇTYD-1: 59). Ek; Oğuz, Karluk ve Kuzey-doğu grubu

Türk lehçelerinin tamamında, Kazak, Kırgız, Tatar, Nogay, Karakalpak, Kumuk Türkçelerinde kullanılmaktadır:

T.T. {-gA+} dizge, süpürge, bilge (ÇTYD-1: 59), Gag. {-gA+} dalga, süpürgä (ÇTYD-1: 250), Az. {-gA+} süpürge, dönge ‘dönemeç’, dalga (Kartallıoğlu; Yıldırım, 2007: 188), Trkm. {-gA+} gemirtge ‘kelek’, govurğa ‘kavurga’, ısırga ‘küpe’ (Kara, 2007: 252), Öz. {-kA+} tilkä ‘dilim, parça’, kısqı ‘kısa’ (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-GA+} salğa ‘kement’, sürge ‘müshil’, külke ‘gülüş’, tutqa ‘sap’ (ÇTYD-2: 129), Kzk. janğa ‘yonga’, tutka ‘tutamak, sap’ (Baykoca, 2007: 63), Kırg. {-GA+/-GO+} tabılga ‘veri’, ötölgö ‘tazminat’, debilge ‘hamle, gayret’ (ÇTYD-3: 192), Tat. {-GA+} totka ‘kulp, sap’, kiske ‘kalın ağaç kütüğü’, yarka ‘yarma, kütük’ (Öner, 2007: 703), Nog. {-GA+} irge ‘duvar’, sırğa ‘küpe’, kısqı ‘kısa’ (Baykoca, 2007: 63), Kkp. {-kA+} omirtka ‘omurga’, tutka ‘sap, kabza, kulp’, kısqı ‘kısa’ (Uygur, 2010: 94), Kmk. yımirtka ‘yumurta’, kısqı ‘kısa’ (Baykoca, 2007: 63), Alt. {-GA+} edilge ‘fiil’, adalga ‘terim’, tutka ‘kol, sap, kabza’, çöykö ‘yılan’ (ÇTYD-4: 57), Hks. {-GA+} ızırğa ‘küpe’, körke ‘perde’, pökterge ‘eyere bağlanmış yük’ (Kara, 2005: 260), Tuv. {-GA+} köşke ‘göçük’, ködürge ‘kaldıraç’ (Arıkoğlu, 2007: 1168).

TT.	-gA+	-	-	-
Gag.	-gA+	-	-	-
Az.	-gA+	-	-	-
Trkm.	-gA+	-	-	-
Kzk.	-	-kA+	-	-
Kırg.	-	-	-GA+	-GO+
Kkp.	-	-kA+	-	-
Nog.	-	-	-GA+	-
Tat.	-	-	-GA+	-
Kmk.	-	-kA+	-	-
Öz.	-	-kA+	-	-
Uyg.	-	-	-GA+	-
Alt.	-	-	-GA+	-
Hks.	-	-	-GA+	-
Tuv.	-	-	-GA+	-

Tablo 153: -GA+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-gAç²⁶/-gIç/-gUç

Fiilin gösterdiği işi yapanı veya yapılan işten etkileneni gösteren adlar türetmektedir (ÇTYD-1: 59). Ek çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır.

²⁶ Banguoğlu (2007: 206) ve Hatipoğlu (1974: 65) -gAç ve -gIç eklerini birbirlerinin fonetik birer varyantı olduklarını söylemektedir. Biz de bu iki eki aynı başlık altında değerlendirmeyi uygun bulduk.

Kazak, Nogay ve Kumuk Türkçelerinde ekin /G/'li biçimlerinin yanında /v/'li biçimleri de kullanılmaktadır:

T.T. {-gAç+/-gIç+/-gUç+} dalgıç, bilgiç, sorguç (ÇTYD-1: 59), süzgeç, solungaç, üşengeç (ÇTYD-1: 59), Gag. {-gAç+/-GIç+} sürgeç, patlangaç, burgaç 'burgu' (ÇTYD-1: 250), dalgıç, bilgiç, kısıkaç 'kıskaç' (Özkan, 2007: 107), Trkm. {-gIç+/-gUç+} oturgıç 'sandalye', iildirgiç 'çengel, askı', süzgüç 'süzgeç' (ÇTYD-1: 188), Öz. {-gIç+/-GUç+} yırtıç 'yırtıcı', öçirgiç 'silgi', çizgiç 'cetvel', körsätkiç 'gösterge, dizin' (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-gUç+} açquç 'anahtar', qırğuç 'keser', öçürgüç 'silgi', uçquç 'pilot' (ÇTYD-2: 129), Kzk. {-gIş+/-vIş+} sıpirgiş 'süpürge', tutgiş 'tutacak', eskertkiş 'abide, anıt' (Baykoca, 2007: 64), qırnavış 'qazma', ölsewiş 'ölçü, ölçü aleti', elewiş 'elek' (Tamir, 2007: 444), Kırg. {-GIç+/-GUç+} cazgiç 'yazıcı', sezgiç 'anlayışlı', kurguç 'kepçe', açkıç 'anahtar', tüpküç 'sacayağı' (ÇTYD-3: 192), Bşk. {-GIs+/-GUs+} qırqqıs 'fatura', üsqüs 'uçak', ultırğıs 'sandalye', üşütküş 'can üşüten, titretivi olay', bılğıs 'bilgin' (ÇTYD-3: 257), Nog. {-GIş+/-vIş+} baskış 'basamak', kırgış 'rende', bezdirgiş 'bezdireni' (ÇTYD-3: 319), islavış 'sap', tırnavış 'tırmık', taptavış 'pres, sıkma aracı' (Akbaba, 2007: 631), Tat. {-GIç+} şartlankıç 'tapa', vaklağıç 'kıрма makinesi, konkasör', bülğëç 'dağıtıcı', temletkëç 'baharat' (Öner, 2007: 702), Kır.-Tat. {-GAç+/-GIç+/-GUç+} asqıç 'duvar', burğuç 'burgu', süzgüç 'süzgeç', yırtıç 'yırtıcı' (ÇTYD-3: 382), artqaç 'fazla, artık', solunğaç 'solungaç', türtkeç 'boynuz' (ÇTYD-3: 382), Kkp. {-GAş+/-GIş+} süzgiş 'süzgeç', qırğış 'rende', basqış 'merdiven', aşıtqış 'maya' (ÇTYD-3: 445), kıygaş 'eğri, bükük', örkeş 'hörgüç' (Uygur, 2010: 101), Kmk. {-gIç+/-gUç+/-wuç+} ilgiç 'askı', süzgüç 'süzgeç', qırğıç 'rende', burğuç 'tıkaç' (ÇTYD-3: 506), aldatawuç 'aldatıcı', küylevüç 'gübre', oynavuç 'oynayıcı, oynayan' (Baykoca, 2007:64), Krç.-Blk. {-gIç+/-gUç+/-xIç+/-xuç+} açxıç 'anahtar', qırğıç 'kaşağı', urğuç 'yayık tokmağı', tutxuç 'delil', süzgüç 'süzgeç' (ÇTYD-3: 565), Alt. {-GIş+/-GUş+} iirgiş 'yün eğirmek için ip', tepkiş 'merdiven', öçürgüş 'ateş söndürme aleti', askış 'ocak, sac ayağı', sürtküş 'merhem' (ÇTYD-4: 58), Hks. {-gIs+/-hıs+/-kıs+} çaphıs 'örtü, kapak', ötkıs 'delik, geçecek yer', közegıs > közöös 'maşa' (Arıkoğlu, 2007: 1095), Tuv. {-kAş+/-GIş+} kıskaç 'kıskaç' (Arıkoğlu, 2007: 1168), çılıtkıış 'ılıtma', tepkiış 'basamak', eergiiş 'eğerleme' (ÇTYD-4: 219).

TT.	-gAç+	-gIç+/-gUç+	-	-	-	-
Gag.	-gAç+	GIç+	-	-	-	-
Trkm.	-	-gIç+/-gUç+	-	-	-	-
Kzk.	-	-	-	-gIş+	-	-vIş+
Kırg.	-	-GIç+/-GUç+	-	-	-	-
Kkp.	-	GIş+	-GAş+	-	-	-
Nog.	-	-GIş+	-	-	-	-vIş+
Tat.	-	-GIç+	-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	-	-GIs+/-GUs+	-
Kır.-Tat.	-GAç+	GIç+/-GUç+	-	-	-	-
Krç.-Blk.	-	-gIç+/-gUç+	-	-	-	-xIç+/-xuç+
Kmk.	-	-gIç+/-gUç+	-	-	-	-
Öz.	-	-gIç+/-GUç+	-	-	-	-wuç+
Uyg.	-	-gUç+	-	-	-	-
Alt.	-	-	-	-GIş+	-GUş+	-
Hks.	-	-	-	-	-GIs+	-hıs+
Tuv.	-	-	-kAş+	-GIş+	-	-

Tablo 154: -GAç+/-GIç+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GAn

Genellikle fiil kök ve gövdelerinden ‘alışkanlık, huy, mizaç’ bildiren abartma sıfatları türeten işlek bir ektir (ÇTYD-1: 58). Kuzey lehçelerinde bir sıfat-fiil eki olarak kullanılan –GAn eki Oğuz grubu Türk lehçelerinde de –An biçimiyle sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır. Ekin –GAn şekli ise Oğuz grubu Türk lehçelerinde kalıcı isimler türetmek için de kullanılmaya devam etmektedir. Ekin kalıplaşma yoluyla fiilden isim yapma eki olarak kullanımına hemen hemen bütün kuzey lehçelerinde de rastlamak mümkündür:

T.T. {-GAn+} yapışkan, saldırgan, çekingen (ÇTYD-1: 59), Az. {-gAn+} yapışgan ‘yapışkan’, çekingen’, danışgan ‘konuşmayı seven’ (ÇTYD-1: 120), Gag. {-GAn+} sergen, yapışkan, çalışkan (ÇTYD-1: 250), Trkm. {-gAn+} değışgen ‘şakacı’, gömülgen ‘zehirli bir yılan türü’, uruşgan ‘dövüşken, kavgacı’ (Kara, 2007: 252), Öz. {-GAn+} üylengen ‘evli’, kirişgân, qapgân ‘kapan’ (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-GAn+} kapkan ‘kapan, tuzak’, tukkan ‘akraba’, kirişken ‘girişgen’, çekingen (ÇTYD-2: 129), Kzk. {-GAn+} askan ‘büyük’, boyjetken ‘yetişkin kız’, tarakan ‘haşere’ (Kara, 2005: 268), Kırg. {-GAn+} aşırğan ‘mübalağa’, kapkan ‘kapan’, taygan ‘tazı’ (Kara, 2005: 268), Kkp. {-GAn+} tışkan ‘fare, sıçan’, cabıkkın ‘cılız’, pışken ‘olgun’ (Kara, 2005: 268), Nog. {-GAn+} kapgan ‘kapan’, kaşıtkın ‘ısırgan otu’ (ÇTYD-3: 319), Kır.-Tat. {-GAn+} ekşigen ‘ekşimiş’, pişken ‘olgun, pişmiş’, yerqazğan ‘toprak işçisi’ (ÇTYD-3: 382), Kkp. {-GAn+} jabıqqan ‘zayıf, cılız’, pışken ‘olgun, pişmiş’, oñbağan ‘kalın kafalı’ (ÇTYD-

3: 445), Kmk. {-GAn+} yazgan ‘kader’, bilgen ‘bilgin’, yaratgan ‘yaratan’ (Begeç, 1998: 151), Alt. {-GAn+} menzigen ‘özel’, törögön ‘akraba’, tuugan ‘öz, yeni doğmuş’ (Kara, 2005: 238), Hks. {-Gen+/-xan+/-ken+} artxan ‘artık’, irtken ‘geçmiş’, kırılgen ‘giriş’, köölengen ‘sevgili, aşık’ (Kara, 2005: 240), Tuv. {-GAn+} argan ‘zayıf’, bıjılgen ‘pişik’, kattışkan ‘birleşmiş’ (Kara, 2005: 238).

TT.	-GAn+	-	-	-
Gag.	-GAn+	-	-	-
Az.	-	-gAn+	-	-
Trkm.	-	-gAn+	-	-
Kzk.	-GAn+	-	-	-
Kırg.	-GAn+	-	-	-
Kkp.	-GAn+	-	-	-
Nog.	-GAn+	-	-	-
Kır.-Tat.	-GAn+	-	-	-
Kmk.	-GAn+	-	-	-
Öz.	-GAn+	-	-	-
Uyg.	-GAn+	-	-	-
Alt.	-GAn+	-	-	-
Hks.	-	-	-Gen+-	xan+
Tuv.	-GAn+	-	-	-

Tablo 155: -GAn+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GAy

Kırg. {-GAy+} alcagay ‘büyük ağızlı’, aykay ‘şiddetli ses’, kemşegey ‘dişsiz’ (Kara, 2005: 278), Kzk. {-GAy+} aykay ‘nida, haykırma’, kapsagay ‘cüsseli, iri’, Kkp. {-kAy+} aykay ‘bağırta’ (Kara, 278), Alt. {-GAy+} manakay ‘pusu’, calakay ‘şefkatli, yalakaca’, suuzakay ‘çok ve sık içme isteği olan’ (Kara, 2005: 278), Hks. {-gay+/-xay+/-Gey+}, algay ‘küçük kazan’, tilekey ‘kekeme’, çaltıraxay ‘parıltı, parlaklık’ (Kara, 2005: 279), Tuv. {-GAy+} huvurgay ‘talihsiz’, xülümzürgey ‘tebessümlü, gülümsemeli’, ügdergey ‘yığınla, pek çok’ (Kara, 2005: 278).

Kzk.	-GAy +	-	-	-	-
Kırg.	-GAy+	-	-	-	-
Kkp.	-	-kAy+	-	-	-
Alt.	-GAy+	-	-	-	-
Hks.	-	-	-gay+	-Gey+	-xay+
Tuv.	-GAy+	-	-	-	-

Tablo 156: -GAy+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GI/-GU

Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında çok işlek olarak kullanılan bir ektir. Lehçeler arasında mevcut olan tek farklılık fonetiktir:

T.T. {-GI+/-GU+} sürgü, çalgı, içki, sevgi (ÇTYD-1: 59), Gag. {-GI+/-GU+} sürgü, vergi, saygı (ÇTYD-1: 250), Az. {-GI+/-GU+} bıçğı ‘hızır, testere’, pusgu ‘pusu’, vurğu ‘vurgu’, bölğü ‘bölme işi’, seçki ‘seçim’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 288), Trkm. {-GI+} kovgı ‘takipçi’, basgı ‘korku’, bergi ‘borç’ (ÇTYD-1: 188), Öz. {-GI+} tepki ‘tekme’, külgi ‘gülme’, yâqılğı ‘yakacak’ (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-GU+} urğu ‘vurgu’, uyqu ‘uyku’, sezgü ‘sezgi’, otalğu ‘çapalama’ (ÇTYD-2: 129), Tat. {-GI+} toygı ‘duygu’, kölkı ‘komedi’, pıçkı ‘bıçkı’, sibırgı ‘süpürge’ (ÇTYD-3: 56), Kzk. {-GI+} burğı ‘matkap’, süzgi ‘süzgeç’, jıynağı ‘derli toplu’, tepki ‘tekme’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {-GI+/-GU+} şıpırgı ‘süpürge’, süzgü ‘sık dişli tarak’, açıtık ‘maya’, iritki ‘kargaşalık’ (ÇTYD-3: 192), Bşk. {-GI+/-GU+} bısqı ‘bıçkı, testere’, tıyğü ‘duygu’, tıngı ‘dinlenme’, üyülqü ‘maya’, kölkö ‘komedi’ (ÇTYD-3: 256), Nog. {-GI+} işki ‘içki’, uykı ‘uyku’, köterinki ‘yüce’ (ÇTYD-3: 319), Kır.-Tat. {-GI+/-GU+} burğu ‘burgu, matkap’, çalgı ‘çalgı’, pıçkı ‘bıçkı’, sipirtki ‘süpürge’ (ÇTYD-3: 382), Kkp. {-GI+} burğı ‘matkap’, qayqı ‘eğri’, sülgı ‘havlu’, külki ‘gülme, gülüş’ (ÇTYD-3: 445), Krç.-Blk. {-GI+} öalqı ‘tırpan’, athı ‘yaba’, sibirtgi ‘süpürge’, kölkü ‘neşe, eğlence’ (Tavkul, 2007: 900), Kmk. {-GI+/-GU+} tepgi ‘çapa, kazma’, sürgü ‘rende’, içki, çalgı ‘tırpan’ (ÇTYD-3: 505), Alt. {-GI+/-GU+} susku ‘kepçe’, kapkı ‘maşa, kerpeten’, sibirgi ‘süpürge’, eşki ‘kürek’ (ÇTYD-4: 58), Hks. {-GI+/-hı+} kiskı ‘keski’, sıbrıgı ‘süpürge’ (ÇTYD-4: 143), Tuv. (kI/kU) ajıtkı ‘maya’, eşki ‘kürek’, çırıtkı ‘aydınlatma’ (ÇTYD-4: 219).

TT.	-GI+	-	-	-	-GU+	-
Gag.	-GI+	-	-	-	-GU+	-
Az.	-GI+	-	-	-	-GU+	-
Trkm.	-GI	-	-	-	-	-
Kzk.	-GI+	-	-	-	-	-
Kırg.	-GI+	-	-	-	-GU+	-
Kkp.	-GI+	-	-	-	-	-
Nog.	-GI+	-	-	-	-	-
Tat.	-GI+	-	-	-	-	-
Bşk.	-GI+	-	-	-	-GU+	-
Kır.-Tat.	-GI+	-	-	-	-GU+	-
Krç.-Blk.	-GI+	-	-	-	-	-
Kmk.	-	-gI+	-	-	-gU+	-
Öz.	-GI+	-	-	-	-	-
Uyg.	-	-	-	-	-GU+	-
Alt.	-GI+	-	-	-	-GU+	-
Hks.	-	-gI+	-	-	-	-hı+
Tuv.	-	-	-kI	-kU	-	-

Tablo 157: -GI+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GIn/Gun

Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılan bir ektir. Ek, fiilin gösterdiği hareketle ilişkili sıfatlar türetir. Lehçeler arasında mevcut olan tek farklılık fonetiktir:

T.T. {-GIn+/-GUN+} şaşkın, gergin, tutkun, ölgün (ÇTYD-1: 59), Gag. {-GIn+/-GUN+} bitkin, yorgun, yangın (ÇTYD-1: 250), Az. {-GIn+/-GUN+} gacgın ‘muhacir, göçmen’, bitkin’, gızgın ‘kızgın’, yorğun ‘yorgun’, süzgün, coşğun ‘coşkun’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 188), Trkm. {-gIn+/-gUn+} düzgün ‘kural’, iirgin ‘bıkkın’, çapgın ‘talan’ (ÇTYD-1: 188), Öz. {-GIn+/-GUN+} kesin, süzgün, uygun ‘uygun’, tosqın ‘engel’, tüşkün ‘düşgün’ (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-GIn+/-GUN+} qırğın ‘kırgın’, qaçqun ‘kaçak’, kclkün ‘sel’, keskin (ÇTYD-2: 129), Tat. {-GIn+} kırgın ‘salgın’, sörgün ‘sürgün’, kaçkın ‘kaçak’ (ÇTYD-3: 57), Kzk. {-GIn+} quvğın ‘kovalama’, bosqın ‘göçmen’, köşkin ‘heyelan’, uşqın ‘kıvılcım’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {-GIn+/-GUN+} azgın ‘yolunu şaşırın’, urgun ‘çok’, kaçkın ‘kaçak’, türkün ‘türlü’, ketkin ‘kaçak’ (ÇTYD-3: 192), Bşk. {-GIn+/-GUN+} qasqın ‘kaçkın’, tütqün ‘tutkun, köle’, qırğın ‘kırgın’, hürgün ‘sürgün’, türgün ‘durgun’ (ÇTYD-3: 256), Nog. {-GIn+} erkin ‘hür’, kuvğın ‘kovalama’, tüzgin ‘düzgün’ (ÇTYD-3: 319), Kır.-Tat. {-GIn+/-GUN+} basqın ‘baskın’, uçqun ‘kıvılcım’, yangın ‘yangın’, yorğun ‘yorgun’ (ÇTYD-3: 382), Kkp. {-GIn+} qaşqın ‘kaçkın’, azgın ‘azgın’, öskin ‘boylu, büyümüş’, bülgin ‘isyan’ (ÇTYD-3: 445), Kmk. {-gIn+/-gUn+} çapgın ‘baskın, akın’, pusğın ‘pusu’, sürgün, gesgin ‘keskin, dik, sarp’ (ÇTYD-3: 506), Krç.-Blk. {-gIn+/-gUn+/-xIn+/-xun+} azgın ‘zayıf, cılız’, çabxın ‘at koşusu’, uçxun ‘kıvılcım’, quwğın ‘haber’ (ÇTYD-3: 565), Alt. {-GIn+/-GUN+} caykın ‘taşkın’, ketkin ‘göçmen’, türtkün ‘domuz’ (ÇTYD-4: 58), Hks. (GIn/ğın/hin) köskIn ‘göçebe’, tashın ‘taşkın’, Tuv. {-kün+} göşkün ‘göç’ (Arıkoğlu, 2007: 1168).

TT.	-GIn+	-	-GUN+	-	-	-
Gag.	-GIn+	-	-GUN+	-	-	-
Az.	-GIn+	-	-GUN+	-	-	-
Trkm.	-	-gIn+	-gUn+	-	-	-
Kzk.	-GIn+	-	-	-	-	-
Kırg.	-GIn+	-	-GUN+	-	-	-
Kkp.	-GIn+	-	-	-	-	-
Nog.	-GIn+	-	-	-	-	-
Tat.	-GIn+	-	-	-	-	-
Bşk.	-GIn+	-	-GUN+	-	-	-
Kır.-Tat.	-GIn+	-	-GUN+	-	-	-
Krç.-Blk.	-	-gIn+	-gUn+	-	-xIn+	-xun+
Kmk.	-	-gIn+	-gUn+	-	-	-
Öz.	-GIn+	-	-GUN+	-	-	-
Uyg.	-GIn+	-	-GUN+	-	-	-
Alt.	-GIn+	-	-GUN+	-	-	-
Hks.	-GIn+	-	-	-	-hin+	-
Tuv.	-	-	-	-kün+	-	-

Tablo 158: -GIn+/-GUN+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-gIr/-gUr

Ekin kökenini birçok araştırmacı Moğolca –KIrA fiilden isim yapma ekine bağlamıştır (Çeneli, 1997: 24, Tekin, 2013: 131-134).

Çağdaş Türk lehçelerinde ekin görevi fiillerden sıfatlar yapmaktır. Ek, Türkmen Türkçesi dışında Oğuz grubu Türk lehçelerinde tespit edilmemiştir. Karluk grubu Türk lehçelerinde görülen ek, Hakas Türkçesi dışında bütün Kuzey-doğu grubundan ve Kazak, Başkurt, Nogay, Kırım-Tatar ve Başkurt Türkçelerinde görülmektedir:

Trkm. {-gIr+/-gUr+} kesgir ‘keskin’, duygur ‘çabuk sezen’, sızgır ‘hassas’ ötgür ‘keskin, sivri’ (ÇTYD-1: 188), Öz. {-Gİr+/-GUr+} ötkir ‘keskin’, sezgir ‘hassas’, tıpqr ‘zeki’ bolmāğur ‘yaramaz’ (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-GUr+} çapqur ‘koşucu, hızlı’, cimğur ‘kapalı, gizli’, ötkür ‘keskin’, papqur ‘uyanık, zeki’ (ÇTYD-2: 129), Kzk. {-Gİr+/-gUr+} algır ‘cesaretli, gayretli’, bilgir ‘bilgiç, çok bilen’, uşqır ‘iyi uçan, uçmaya alışmış’ (Tamir, 2007: 445), Kırg. {-Gİr+/-GUr+} algır ‘iyi kapan’, bilgir ‘kılavuz’, cetkir ‘atik’ (Kara, 2005: 295), Bşk. {-Gİr+} ütkır ‘keskin’, tapqır ‘doğru, düz’ (ÇTYD-3: 256), Nog. {-Gİr+} sezgir ‘duyarlı’, şalışkır ‘çalışkan’, kazgır ‘kazma aleti’ (ÇTYD-3: 319), Kır.-Tat. {-Gİr+/-GUr+} çalışqır ‘çalışkan’, ötkür ‘keskin’, sezgir ‘hassas, duygulu’, yalağır ‘dalkavuk’ (ÇTYD-3: 382), Kkp. {-Gİr+} algır ‘alıcı kuş’, sezgir ‘sezgili’, uşqır ‘süratli’, ötkir ‘keskin’ (ÇTYD-3: 445), Alt. {-Gİr+/-GUr+} uçkur ‘uçacak gibi’, bilgir ‘anlayışlı’, ‘tapkır ‘hazırcevap’, cüskür ‘yüzen’ (ÇTYD-4: 58), Hks. {-GOr+} ilgör ‘bulaşıklar için raf’, tulgor ‘havuz, küçük göl’ (Kara, 2005: 297), Tuv. {-gIr+/-gUr+} aştangır ‘çabuk açılan’, aştıngır ‘çanuk açılan’, bildingir ‘açık, anlaşılır’ (Arıkoğlu, 2007: 1168).

Trkm.	-	-gIr+	-	-gUr+	-
Kzk.	-Gİr+	-	-	-gUr+	-
Kırg.	-Gİr+	-	-GUr+	-	-
Kkp.	-Gİr+	-	-	-	-
Nog.	-Gİr+	-	-	-	-
Bşk.	-Gİr+	-	-	-	-
Kır.-Tat.	-Gİr+	-	-GUr+	-	-
Öz.	-Gİr+	-	-GUr+	-	-
Uyg.	-	-	-GUr+	-	-
Alt.	-Gİr+	-	-GUr+	-	-
Hks.	-	-	-	-	-GOr+
Tuv.	-	-gİr+	-	-gUr+	-

Tablo 159: -Gİr+/-GUr+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)g/-(U)g)

Eski Türkçede fiilden isim yapma eki olarak kullanılmış olan –g eki günümüzde çağdaş Türk lehçelerinde de aynı görevle kullanılmaya devam etmektedir. Ekin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki asıl işlevi isim-fiil oluşturmalarıdır. Bununla birlikte Kıpçak grubu Türk lehçelerinde (Kırgız, Karaçay-Balkar Türkçeleri dışında) kalıcı isimler oluşturduğu da tespit edilmiştir. Ek, Oğuz, Karluk ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinde de işlek bir biçimde kullanılmaya devam etmektedir.

Ekte bulunan /g/ ünsüzünü koruyan lehçeler Hakas ve Tuva Türkçeleridir. /g/ ünsüzü Oğuz grubu Türk lehçelerinde (Türkmen Türkçesi dışında), Karakalpak ve Altay Türkçelerinde tamamen düşmüştür. Ekin Türkmen Türkçesi ve Karakalpak Türkçesi dışında kalan Kıpçak lehçelerinde ise fonetik bir tabakalaşmaya uğradığı görülmektedir. Bu lehçelerde ekin /g/ ünsüzünün tamamen eridiği –I/-U şeklinin yanında bu sürecin bir önceki basamağı olan g > v/w değişimi sonucu –v/-w varyantının da kullanıldığı görülmektedir:

T.T. {-I+/-U+} dolu, sayı, dürtü (ÇTYD-1: 59), Gag. {-I+/-U+} yapı, ölü, dizi (ÇTYD-1: 250), Az. {-I+/-U+} yazı, ölü, doğu, ölçü (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 188), Trkm. {-I+/-U)v} aağırı ‘ağrı’, bakı ‘besi, bakım’, bukı ‘sığınmak’, gorkı ‘korku’ (Kara, 2012: 93), biçüv ‘model, biçim’, gaşav ‘kaşağı’, saylav ‘seçim, seçme’ (Kara, 2007: 253), Öz. {-U)v+} yâzuv ‘yazı, yazıt’, bitişüv ‘anlaşma’, tölâv ‘ödeme’ (Öztürk, 2007: 302), Tat. {-U)v+} borav ‘matkap’, kizüv ‘salgın’, bİlev ‘biley taşı’ (Öner, 1998: 71), Kzk. {-U)w+} bitüw ‘kapalı’, casaw ‘kıza verilen çeyiz, eşya’, asuw ‘dağ geçidi’ (Tamir, 2007: 442), Kır.-Tat. {-U)v+/-I+/-U+} doğuv ‘doğum’, maqtav ‘övgü’, tutuv ‘hastalık nöbeti’ (ÇTYD-3: 383), çatı ‘makas’, ölü, qoqu ‘koku’ (Yüksel, 2007: 832), Bşk. {-Iw+/-Uw+} tarlaw ‘tarla’, kizİw, sabıw ‘etek’ (ÇTYD-3: 256), Nog {-U)w+/-I+} korkı ‘korku’, tolı ‘dolu’ (ÇTYD-3: 319), königüv ‘alıştırma’, ösüv ‘büyüme’, yazuv ‘yazı’ (Akbaba, 2009: 86), Kkp. {-I+} öli ‘ölü’, ayrı ‘yaba’, tolı ‘dolu, şişman’ (Uygur, 2010: 99), Kmk. {-U)v+/-I+/-U+) ölü, qalqı ‘dam, çatı’, tolu ‘dolu, tam’, qattı ‘katı’, yorav ‘tahmin’, oyuv ‘oyuntu, çukur’, çığıv ‘şiş, tümör’ (ÇTYD-3: 506), Alt. {-U+} ceñü ‘zafer’, kıcıru ‘okuma’, Bürkü ‘kapak, örtü’ (Dilek, 2007: 1027), Hks. {-I)g+} çİdİğ ‘yitik, kayıp’, kiteg ‘sessizce yaklaşma, gizlice seyretme’, habızığ ‘kapışma, tutuşma’ (ÇTYD-4: 142), Tuv. {-I)g+/-U)g+} adıg ‘atışma’, tevig ‘tepek’, ödüg ‘geçit, ara’ (ÇTYD-4: 217).

TT.	-I+	-U+	-	-	-	-
Gag.	-I+	-U+	-	-	-	-
Az.	-I+	-U+	-	-	-	-
Trkm.	-I+	-	-	-(U)v	-	-
Kzk.	-	-	-	-(U)w+	-	-
Kkp.	-I+	-	-	-	-	-
Nog.	-I+	-	-	-(U)w+	-	-
Tat.	-	-	-	-(U)v+	-	-
Bşk.	-	-	-Iw+	-Uw+	-	-
Kır.-Tat.	-I+	-U+	-	-(U)v+	-	-
Kmk.	-I+	-U+	-	-(U)v+	-	-
Öz.	-	-	-	-(U)v+	-	-
Alt.	-	-U+	-	-	-	-
Hks.	-	-	-	-	-(I)g+	-
Tuv.	-	-	-	-	-(I)g+	-(U)g+

Tablo 160: -I+/-U+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-IcI / -UcU

Ergin (2004: 191) ekin -g + çI ve -gu +çI olamk üzere iki kökenli olduğunu kaydetmiştir. Korkmaz ise (2003: 83) bu görüşe şöyle karşı çıkmıştır: ‘*Kaşgarlı Mahmud’un Divan-ı Lügati’t Türk’te +çI ‘nın addan ad -gU’nun da fiilden fiil yapan bir ek olduğunu kaydetmesi (C. II, s. 48-54) bu ekin -gUçI kökenli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.*’

Ek geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerine gelerek çeşitli isim ve sıfatlar türetir. Oğuz, Karluk ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin tamamında kullanılan bu ekin, Kıpçak grubundan Kazak, Kırgız, Nogay, Kırım-Tatar, Karakalpak, Kumuk ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde örnekleri tespit edilmiştir:

T.T. {-IcI+/-UcU+} dikici, uçucu, kesici, gezici (ÇTYD-1: 59), Az. {-IcI+/-UcU+} yandırıcı ‘yakıcı’, zehirleyici ‘zehirleyici’, koruyucu ‘koruyucu’, keçici ‘geçici’ (ÇTYD-1: 121), Gag. {-IcI+/-UcU+} satıcı, kurucu, üretilen ‘öğrenci’ (ÇTYD-1: 250), Trkm. (IcI/UcI) öndürücü ‘üretici’, uçucu ‘uçucu, pilot’ (ÇTYD-1: 188), Öz. {-(g)Uvçi+} öldürücü ‘katil’, qıluvçi ‘yapıcı, yapan’, degüvçi ‘diyen’ (Coşkun, 2000: 59), Uyg. {-GUçI+} ezilgüçi ‘ezilen’, uçquçi ‘pilot’, eniqlıgüçi ‘niteleyici’, kütküçi ‘garson’ (Ersoy, 2007: 372), Kzk. (vşI) okuvşı ‘öğrenci’, satuvşı ‘satıcı’ (Baykoca, 2007: 69), Kırg. {-OOçU+/-UUçU+} baştooçu ‘yürüten’, aydooç ‘şoför’, biylööçü ‘hükümdar’, okutuuçu ‘öğretmen’ (Çengel, 2007: 504), Nog. {-U)vşI+} ukutuvşı ‘öğretmen’, aluvşı ‘alıcı, müşteri’, satuvşı ‘satıcı’ (ÇTYD-3: 319), Kır.-Tat. {-IcI+/-UcI+} qurucu ‘inşaat işçisi’, sağıcı ‘süt sağıcı’, belgileyici ‘sıfat’ (ÇTYD-3: 382), Kkp. {-(I)wşI+} aqlawşı ‘boyacı’,

alıwşı ‘alan’, urlawşı ‘hırsız’ (ÇTYD-446), Krç.-Blk. {-I)vçU+} qaravçu ‘seyirci’, ketivçu ‘gidici’, sevçu ‘dansçı’ (Tavkul, 2007: 900), Kmk. {-IcI+/-UcU+} alıcı, binici, urucu ‘vurucu’ (Baykoca, 2007: 69), Alt. {-AAcI+/-OOcI+} başkaraaçı ‘yönetici’, köçüreeçi ‘çevirmen’, konooçı ‘geleneksel’ (ÇTYD-4: 56), Hks. {-xıcı+/-kİCİ+} süskİcİ ‘boynuzla vurmayı seven’, tapxıcı ‘çok hızlı ve doğru düşünebilen’, tepkİcİ ‘tekmeleyen’ (Kara, 2005: 299), Tuv. {-kçI+} alıkçı ‘alıcı’, başkarıkçı ‘yürütücü, yönetici’, turguzukçu ‘kurucu, müteahhit’, ööredikçı ‘öğretici, öğretmen’ (ÇTYD-4: 218).

TT.	-IcI+	-	-UcU+	-	-
Gag.	-IcI+	-	-UcU+	-	-
Az.	-IcI+	-	-UcU+	-	-
Trkm.	-IcI+	-	-UcU+	-	-
Kzk.	-	-	-	-vşI+	-
Kırg.	-	-OOçU+	-UUçU+	-	-
Kkp.	-	-	-	-(I)wşI+	-
Nog.	-	-	-	-U)vşI+	-
Kır.-Tat.	-IcI+	-	-UcI+	-	-
Krç.-Blk.					-(I)vçU+
Kmk.	-IcI+	-	-UcU+	-	-
Öz.	-	-	-	-	-(g)Uvçİ+
Uyg.	-	-	-	-	-GUçI+
Alt.	-	-AAcI+/-OOcI+	-	-	-
Hks.	-	-(A)AçI+	-	-	-xıcı+/-kİCİ+
Tuv.	-	-	-	-	-kçI+

Tablo 161: -IcI+/-UcU+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü:

-çI

Taranan kaynaklarda ekin kökeni ile ilgili herhangi bir görüş tespit edilmemiştir. Çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlarına bakarak ekin ‘meslek adı’ yapan isimden isim yapma eki +çI ile ilişkili olduğu açıktır. Ancak kullanımı itibariyle yalnız isimlere gelen bu ekin fiillere de gelmesi olanaksızdır. Bu nedenle ekin aslında E.T. -g, -gu vb. bir fiilden isim yapma ekiyle oluşmuş birleşik bir ek olduğu ve zamanla ekteki ilk unsurun düştüğü düşünülebilir. Ekin kullanımı çok az sayıda lehçelerde tespit edilmiştir. Ek, bu lehçelerde sadece bir iki örnekte görülmektedir:

T.T. {-cI+} öğrenci, dilenci, Öz. {-çi+} sevinçi ‘iyi haber için verilen hediye’, tāmçi ‘damla’ (Coşkun, 2000: 53), Tat. {-çI+} öleşçe ‘paylaştıracı’, küzetçe ‘askeri keşif kolundaki kimse’ (Ganiyev, 2013: 61), Bşk. {-sI+} tİlensİ ‘dilenci’, tamsı ‘damla’ (ÇTYD-3: 257), Nog. {-şI+} süyinşi ‘sevinç’, tilenşi ‘dilenci’ (ÇTYD-3: 319), Kkp. {-şI+} tamşı ‘damla’, süyinşi ‘müjde’ (ÇTYD-3: 446), Alt. {-çI+} süünçi ‘sevinç’, ijençi

‘güven’ (ÇTYD-4: 57), Hks. {-CI+} hadarçı ‘çoban’, ügrenci ‘öğrenci’ (ÇTYD-4: 143), Tuv. {-çi+} dilençi ‘dilenci’ (Arıkoğlu, 2007: 1168).

TT.	-	-	-CI+	-	-
Kkp.	-	-	-	-şI+	-
Nog.	-	-	-	-şI+	-
Tat.	-	-çI+	-	-	-
Bşk.	-	-	-	-	-sI+
Öz.	-	-çi+	-	-	-
Uyg.	-	-	-	-	-
Alt.	-	-çI+	-	-	-
Hks.	-CI+	-	-	-	-
Tuv.	-	-çi+	-	-	-

Tablo 162: -çI+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(g)Iç / -(g)Uç

Fiillerden genellikle sıfat ve araç-gereç ismi yapan ekin Türkiye Türkçesindeki bazı örneklerde /g/ ünsüzünü düşürdüğü görülür. Korkmaz (2003: 84) bu durumu ekin – k, -g ile biten sözlere getirilmiş olması ve iki damak ünsüzünün yan yana bulunması ile ek başında bulunan /g/ ünsüzünün düşmesi olarak açıklar. Ekin kullanımı az sayıda lehçede tespit edilmiştir:

T.T. {- (g)Uç+} çekiç, döğüç, eğiç (ÇTYD-1: 59), başlangıç, dalgıç, Az. {-ğıc+/-ğıc+} dalğıc ‘dalgıç’, başlangıc ‘başlangıç’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 188), Uyg. {-GUç+} açkuç ‘anahtar’, süzğüç ‘süzgeç’, uçliguç ‘kalem traşı’ (Öztürk, 1994: 41), Nog. {-GIş+} {-wIş+} kırğış ‘mutfak rendesi’, bilgiş ‘bilgiç’, baskış ‘basamak’ (Akbaba, 2007: 631), ıslawış ‘sap’, tirkeviş ‘bağlama edatı’, tırnavış ‘tırmık’ (Akbaba, 2009: 86).

TT.	-(g)Uç+	-	-	-
Az.	-	-ğıc+	-	-
Nog.	-	-	-GIş+	-wIş+
Uyg.	-GUç+	-	-	-

Tablo 163: -gIç+/-gUç+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)k/-(U)k

Eski Türkçeden bu yana Türkçenin her dönem ve lehçesinde görülen işlek bir ektir:

T.T. {- (I)k+/- (U)k+} şımarık, üşütük, soluk (ÇTYD-1: 60), Az. {- (I)G+/- (U)G+} ezik, sökük, soyug ‘soğuk’, cızıg ‘çizik’ (ÇTYD-1: 121), Gag. {- (I)k+/- (U)k+} bölük,

tarak, açık (ÇTYD-1: 250), Trkm. ²⁷ {-I)k+/- (U)k+} yetik ‘tanıdık’, çüyruk ‘çürük’, başırık ‘emir’ (ÇTYD-1: 189), Öz. {-I)k+/- (U)k+} küräk kesik, buzuq ‘bozuk’ (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-I)k+/- (U)k+} ağık ‘ağrı’, buzuk ‘bozuk’, boyak ‘boya’ (Öztürk, 1994: 40), Tat. {-I)k+} yötkİrİk ‘öksürük’, boyırık ‘buyruk’, katık, (ÇTYD-3: 56), Kzk. {-I)k+} taraq ‘tarak’, körik ‘ihtişam’, aşıq ‘açık’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {-I)k+/- (U)k+} artık ‘daha fazla’, teşik ‘delik’, buyruk, tüzük ‘düzgün’ (ÇTYD-3: 192), Bşk. {-I)k+/- (U)k+} taraq ‘tarak’, yarıq ‘yarık’, tİlek ‘dilek’, küyük ‘yanık’, qayrak ‘bileği taşı’ (ÇTYD-3: 256), Nog {-I)k+} bakırık ‘bağırma’, esirik ‘sarhoş’, ötirik ‘yalan’ (ÇTYD-3: 319), Kır.-Tat. {-I)k+/- (U)k+} sökük, sozuq ‘uzatılmış olan’, teşik ‘delik’, sınıq ‘kırılmış olan’ (Yüksel, 2007: 833), Kkp. (ıq/ik) şirik ‘çürük’, jarıq ‘yarık’, buyrıq ‘buyruk’ (ÇTYD-3: 445), Kmk. {-I)k+/- (U)k+} teşik ‘delik’, tükürük, buzuq ‘bozuk’, açıq ‘açık’ (ÇTYD-3: 506), Krç.-Blk. {-I)k+/- (U)k+} cırtıq ‘yırtık’, teşik ‘delik’, turuq ‘ayakta duracak yer’, tükürük (ÇTYD-3: 565), Alt. {-I)k+/- (U)k+} açık, arık ‘zayıf’, biçik ‘yazı, kitap’ (ÇTYD-4: 59), Hks. ((ı)h/(İ)k) sooh ‘soğuk’, tizİk ‘deşik’, harah ‘göz’ (ÇTYD-4: 142), Tuv. {-I)k+/- (U)k+} bijik ‘yazıt’, adırık ‘ayrılmış, ayrım’, körük ‘görme, seyir’, tiilek ‘zafer’, munuk ‘binme’ (ÇTYD-4: 217).

TT.	-I)k+	-(U)k+	-	-	-
Gag.	-I)k+	-(U)k+	-	-	-
Az.	-	-	-	-(I)G+	-(U)G+
Trkm.	-I)k+	-(U)k+	-	-	-
Kzk.	-I)k+	-	-	-	-
Kırg.	-I)k+	-(U)k+	-	-	-
Kkp.	-Ik+	-	-	-	-
Nog.	-I)k+	-	-	-	-
Tat.	-I)k+	-	-	-	-
Bşk.	-I)k+	-(U)k+	-	-	-
Kır.-Tat.	-I)k+	-(U)k+	-	-	-
Krç.-Blk.	-I)k+	-(U)k+	-	-	-
Kmk.	-I)k+	-(U)k+	-	-	-
Öz.	-I)k+	-(U)k+	-	-	-
Uyg.	-I)k+	-(U)k+	-	-	-
Alt.	-I)k+	-(U)k+	-	-	-
Hks.	-(İ)k+	-	(ı)h	-	-
Tuv.	-I)k+	-(U)k+	-	-	-

Tablo 164: -I)k+/- (U)k+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

²⁷ Türkmen Türkçesinde görülen {-Ik+/-Uk+} ekinin yanında isleg ‘istek’, dileg ‘dilek’ (ÇTYD-1: 188) eklerinde görülen {-g+} fiilden isim yapma ekini bu başlık altında değerlendirmedik. Verilen örneklerde ekin k > g değişimi ile -k+ ekinin fonetik bir varyantı olarak görülse de aynı ekin soorag ‘soru’, boyag ‘boya’, bezeg ‘süs, ziynet’ (Kara, 2012: 91) örnekleri ekin E.T. -g+ eki olması ihtimalini ortaya çıkarır niteliktedir. Ekin kökeninin belirsizliğinden ötürü bu eki her iki başlık altında da değerlendirmedik.

-GII/-GUI

Kzk. {-kII+} bükil ‘tatamı, bütün’, katkıl ‘katı, sert’, sürkil ‘darbe’ (Kara, 2005: 305), Kırg. {-GUI+} бүткүл ‘bütün’, küygül ‘küsen’, sepkil ‘çil’ (Kara, 2005: 305), Kkp. {-kil+} пүткүл ‘bütün’, sepkil ‘çil’ (Kara, 2005: 305), Alt. cetkil ‘yeterli’, бүткүл ‘bütün’ (ÇTYD-4: 58), Hks. {-xıl+/-kıl+/-kül+} asxıl ‘sık, gür, geçilmez’, çitkıl yeter, yeterli’, пүткүл ‘bütünüyle, hep’ (Kara, 2005: 305).

Kzk.	-	-kII+	-	-
Kırg.	-GUI+	-	-	-
Kkp.	-	-kil+	-xıl+	-
Hks.	-	-kıl+	-	-kül+

Tablo 165: -GII+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)I/-(U)I

Türkiye, Kazak, Nogay, Karakalpak ve Altay Türkçelerinde örneklerini tespit ettiğimiz -(I)I/ -(U)I eki sınırlı sayıda örnekte karşımıza çıkmaktadır:

T.T. kurul, koşul, çakıl (ÇTYD-1: 60), Kırg. koşul ‘karma karışık olmuş’, osol ‘kötü, fena’, tügöl ‘bütün, hep’ (Kara, 2005: 308), Kzk. batıl ‘cesur’, osal ‘zayıf’, tügel ‘tam’ (Kara, 2005: 308), kesel ‘hastalık, engel’, Kkp. batıl ‘cesaretli’, osal ‘zayıf’, kural ‘silah’ (Kara, 2005: 308), Nog. (I) pisiril ‘peynir’ (Baykoca, 2007: 74), Kkp. (I) soyıl ‘çomak’, osal ‘zayıf, gevşek, tiksindirici’ (Uygur, 2010: 92), Alt. (I) komıdal/komodul ‘şikayet’, uçural ‘durum, olay’, töröl ‘birbiriyle akraba olan’ (Dilek, 2007: 1025), Hks. azıral ‘beslenme, yemek’, xadıl ‘kar, sıra’, saal ‘sağma, sağım’, sogıl ‘sel çukuru, su yolu’ (Kara, 2005: 309), Tuv. küzel ‘istek’, sanal ‘öneri’, azıral ‘evcil, yatalak’ (Kara, 2005: 309).

-(I)tI/-(I)tO/-(I)ltI/-(I/U)ltA

Alt. kirelte ‘kar, giriş’, şüülte ‘düşünce, fikir’, cakılta ‘görev’, amıralta ‘tatil’, korolto ‘kayıp’ (ÇTYD-4: 59), Tuv. ((I)ldA/((U)ldA) körülde ‘tasvir’, şıgalda ‘sınav’, özülde ‘bitki’ (ÇTYD-4: 218).

-(I)m/-(U)m

Geçişli ve geçişsiz fiillere gelerek onlardan çeşitli isimler türeten ve çağdaş Türk lehçelerinin tamamında işlek olarak kullanılan bir ektir:

T.T. $\{-(I)m+/(U)m+\}$ kavram, denetim, döküm, arıtım (ÇTYD-1: 60), Gag. $\{-(I)m+/(U)m+\}$ salım ‘vuruş’, bilim, ölüm (ÇTYD-1: 250), Az. $\{-(I)m+/(U)m+\}$ tutum, ölüm, yatım ‘bir şeyin meylettiği, eğildiği taraf’, dolam ‘bir şeye sarılan şeyin bir defalık sargısı’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 189), Trkm. $\{-(I)m+/(U)m+\}$ adım, geyim ‘elbise’, yitirim ‘kayıp’, ötüm ‘tesir’ (ÇTYD-1: 189), Öz. $\{-(I)m+\}$ bilim ‘bilgi, bilim’, yığım ‘mahsul’, ölüm ‘ölüm’ (ÇTYD-2: 59), Uyg. $\{-(i)m+/(U)m+\}$ bölüm ‘bölme, oda’, çişlem ‘bir ısırmı’, tilim ‘dilim’, boğum ‘boğum’ (ÇTYD-2: 129), Tat. $\{-(I)m+\}$ tüzüm ‘dizim’, yotım ‘yudum’, söylem ‘konuşma’ (ÇTYD-3: 56), Kzk. $\{-(I)m+\}$ alım ‘kuvvet, güç’, bölüm ‘bölüm’, baylam ‘demet, netice’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. $\{-(I)m+/(U)m+\}$ basım ‘baskı’, aşam ‘lokma’, cem ‘yem’, kötörüm ‘çok zayıf, kötürüm’ (ÇTYD-3: 192), Bşk. $\{-(I)m+/(U)m+\}$ tüzüm ‘dilim’, beylem ‘demet’, yütüm ‘yudum’, halım ‘vergi’ (ÇTYD-3: 256), Nog. $\{-(I)m+\}$ tilim ‘dilim’, şıdam ‘sabır’, körim ‘örnek’ (ÇTYD-3: 319), Kır.-Tat. $\{-(I)m+/(U)m+\}$ ölüm, qurum ‘kurum’, aytım ‘deyim, tabir’, söylem ‘konuşma, müzakere’ (ÇTYD-3: 383), Kkp. $\{-(I)m+\}$ bölüm ‘bölüm’, bilim ‘bilme, tahsil’, atım ‘atma, fırlatma’ (Uygur, 2010: 86), Kmk. $\{-(I)m+/(U)m+\}$ tilim ‘dilim’, qurum ‘kurum’, baylam ‘demet’, tüşüm ‘ürün, kar’ (ÇTYD-3: 506), Krç.-Blk. $\{-(I)m+/(U)m+\}$ kiyim ‘giyim’, uyum ‘plan, fikir’, ölüm, atlam ‘adım’ (ÇTYD-3: 565), Alt. $\{-(I)m+/(U)m+\}$ ölüm, buulam ‘boğum’, cayım ‘hür’, özüm ‘ot, bitki’ (ÇTYD-4: 59), Hks. $\{-(I)m+\}$ ölüm ‘ölüm’, körüm ‘görünüş, manzara’ (ÇTYD-4: 142), Tuv. $\{-(I)m+/(U)m+\}$ adım ‘atım, atış’, özüm ‘bitki’, tudum ‘tutam, deste’, ölüm (ÇTYD-4: 218).

TT.	$-(I)m+$	-	$-(U)m+$
Gag.	$-(I)m+$	-	$-(U)m+$
Az.	$-(I)m+$	-	$-(U)m+$
Trkm.	$-(I)m+$	-	$-(U)m+$
Kzk.	$-(I)m+$	-	-
Kırg.	$-(I)m+$	-	$-(U)m+$
Kkp.	$-(I)m+$	-	-
Nog.	$-(I)m+$	-	-
Tat.	$-(I)m+$	-	-
Bşk.	$-(I)m+$	-	$-(U)m+$
Kır.-Tat.	$-(I)m+$	-	$-(U)m+$
Krç.-Blk.	$-(I)m+$	-	$-(U)m+$
Kmk.	$-(I)m+$	-	$-(U)m+$
Öz.	$-(I)m+$	-	-
Uyg.	-	$-(i)m+$	$-(U)m+$
Alt.	$-(I)m+$	-	$-(U)m+$
Hks.	$-(I)m+$	-	-
Tuv.	$-(I)m+$	-	$-(U)m+$

Tablo 166: $-(I)m+/(U)m+$ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mA

Ekin Oğuz grubu Türk lehçelerindeki asli işlevi isim-fiil oluşturmaktır. Bununla birlikte -mA ekinin Gagauz Türkçesi dışındaki Oğuz grubu Türk lehçelerinde kalıcı isimler olduğu da görülmektedir. Ekin bütün çağdaş Türk lehçelerinde kullanıldığı tespit edilmiştir:

T.T. {-mA+} uçurtma, bulama, dondurma (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 46), Gag. {-mA+} yaşama, sarma, salma ‘şımarık’ (Altinel, 2003: 113), Az. {-mA+} bulgama ‘bulama’, süzme, soyutma ‘haşlama et yemeği’, bağlama ‘bohça, torba’ (ÇTYD-1: 121), Trkm. {-mA+} guyma ‘döküm, dökme’, govurma ‘kavurma’, göçme ‘seyyar’ (ÇTYD-1: 189), Öz. {-mä+} tügmä ‘dügme’, köçirmä ‘kopya’, yazma ‘yazılı’ (ÇTYD-2: 61), Uyg. {-mA+} kurulma ‘bina’, uyuşma ‘dernek’, äslimä ‘anıt’ (Ersoy, 2007: 372), Tat. {-mA+} yarma ‘bulgur’, tukıma ‘dokuma’, bñleşme ‘birleşme’, kñleşme ‘oturum’ (ÇTYD-3: 56), Kzk. {-mA+/-BA+} ilme ‘ilmik’, kömbe ‘gömbü’, köşpe ‘göçme’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {-mA+/-mO+} tuuma ‘çıplak’, tizme ‘liste’, münözdömö ‘tasvir’ (ÇTYD-3: 192), Bşk. {-mA+} üyüşma ‘kurum’, yeyme ‘çarşaf’, ayırma ‘fark’ (ÇTYD-3: 257), Nog. {-mA+/-BA+} süzbe ‘süzme yoğurt’, berkitpe ‘kale’, bölme ‘oda’, talma ‘baygınlık’ (ÇTYD-3: 319), Kır.-Tat. {-mA+} közetme ‘gözetme, nezaret’, doğma ‘doğuştan’ (ÇTYD-3: 383), Kkp. {-mA+/-BA+} bölme ‘oda’, körgizbe ‘sergi’, jarma ‘darıdan yapılan sulu yemek’, terletpe ‘ısıtma’ (ÇTYD-3: 445), Kmk. {-mA+} tüyme ‘dügme’, quvurma ‘kavurma’, qoşma ‘birleşik’ (ÇTYD-3: 506), Krç.-Blk. {-mA+} carma ‘bulgur’, Burma ‘lüle, bukle’, bölme ‘bölüm’ (ÇTYD-3: 565), Alt. {-mA+/-pA+} carma ‘yarma’, ildirme ‘tasma’, çertpe ‘balalayka’ (ÇTYD-4: 59), Hks. {-mA+/-BA+} çarba ‘yarma’, sözİrbe ‘set’, kirtpe ‘kertme’ (Arıkoğlu, 2007: 1096), Tuv. {-pA+}) tırtpa ‘çengel’ (Arıkoğlu, 2007: 1168).

TT.	-mA+	-	-	-
Gag.	-mA+	-	-	-
Az.	-mA+	-	-	-
Trkm.	-mA+	-	-	-
Kzk.	-mA+	-	-BA+	-
Kırg.	-mA+	-mO+	-	-
Nog.	-mA+	-	-BA+	-
Bşk.	-mA+	-	-	-
Kır.-Tat.	-mA+	-	-	-
Krç.-Blk.	-mA+	-	-	-
Kmk.	-mA+	-	-	-
Öz.	-mä+	-	-	-
Uyg.	-mA+	-	-	-
Alt.	-mA+	-	-	-pA+
Hks.	-mA+	-	-BA+	-
Tuv.	-	-	-	-pA+

Tablo 167: -mA+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mAk

Ekin Oğuz ve Karluk grubundaki asıl işlevi isim-fiil oluşturmastır. Bununla birlikte Oğuz grubundan Türkiye ve Türkmen, Karluk grubundan ise Uygur Türkçelerinde ekin sınırlı sayıda kalıcı isimler oluşturduğu da görülmektedir. Bu bağlamda ekin bir yapım eki olarak kullanılması daha çok Kıpçak ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinde görülmektedir:

T.T. {-mAk+} çakmak, ilmek, ekmek (Korkmaz, 2003: 96), Az. {-mAk+} çaxmak ‘çakmak’, ekmek, oymak, Gag. {-mAk+} çakmak, kaymak (Kara, 2005: 195), Trkm. {-mAk+} ooymak ‘çukur’, üyşmek ‘yığın, küme’ (ÇTYD-1: 189), Uyg. {-mAk+} tepişmaq ‘bilmece’, ilmāk ‘çengel, civata’, çaqmaq ‘şimşek’ (Ersoy, 2007: 372), Kzk. {-mAk+/-BAk+} ilmek ‘düğüm’, sıрмаq ‘yün ceket’, jumbaq ‘bilmece’, saqpaq ‘çakmak’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {-mAk+/-mOk+} üymök ‘yığın, küme’, iymek ‘küpe’, çakmak (ÇTYD-3: 192), Bşk. {-mAk+} İlmek ‘ilmik, toka’, huqmaq ‘patika’, uymaq ‘yüzük’ (ÇTYD-3: 257), Nog. {-mAk+/-BAk+} artpak ‘heybe’, yemek, batpak ‘çamur’ (ÇTYD-3: 319), Tat. (maş/mek) uymağ ‘dikiş yüksüğü’, ėlmek ‘ilmik’, ikmek ‘ekmek’ (Öner, 2007: 701), Kır.-Tat. {-mAk+} ilmek, kuymaq ‘omlet’, ekmek (ÇTYD-3: 383), Kkp. {-mAk+/-BAk+} quymaq ‘bir çeşit gözleme’, ilmek ‘çengel, iğne’, baspaq ‘bir yaşına girmiş buzağı’, dizbek ‘gerdanlık’ (ÇTYD-3: 446), Kmk. {-mAk+} ilmek, tarmaq ‘kol, brans’, qarmaq ‘çengel’ (ÇTYD-3: 506), Krç.-Blk. {-mAk+} toqmaq ‘topuz, tokmak’, ökmek ‘ekmek’ (ÇTYD-3: 565), Alt. {-mAk+/-BAk+} ukmak ‘haber’, baspak ‘edl değirmeni, kapan’, kökpök ‘şişkin’ (ÇTYD-4: 59), Hks. {-mAk+/-pAk+} sıdamah ‘sebat etme, kendine hakim olma’, oymah ‘oyuk, çukur, kuyu’, aspah ‘ait, geçit’ (Arıkoğlu, 2007: 1096), Tuv. {-BAk+} orbak ‘delik’, dokpak ‘tokmak’ tokpak ‘kütük’ (Kara, 2005: 196).

TT.	-mAk+	-	-
Gag.	-mAk+	-	-
Trkm.	-mAk+	-	-
Kzk.	-mAk+	-BAk+	-
Kırg.	-mAk+	-	-mOk+
Kkp.	-mAk+	-BAk+	-
Nog.	-mAk+	-BAk+	-
Tat.	-mAk+	-	-
Bşk.	-mAk+	-	-
Kır.-Tat.	-mAk+	-	-
Krç.-Blk.	-mAk+	-	-
Kmk.	-mAk+	-	-
Uyg.	-mAk+	-	-
Alt.	-mAk+	-BAk+	-
Tuv.	-	-BAk+	-

Tablo 168: -mAk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mAl/-mOl

Kzk. süyemel ‘direk, destek, dayanak’, tasımal ‘taşımıcılık’, tanımal ‘tanıdık’ (Tamir, 2007: 444), Kırg. (mAl/mOl) okumal ‘okumuş, bilgin’, közömöl ‘basiretli, iyi gören’, çaşamal ‘yaşlı’ (Çengel, 2007: 504), Kkp. (mAl) tokımal ‘dokuma, kumaş’, tasımal ‘taşınan, nakledilen nesne’ (Uygur, 2010: 95), Alt. çenemel ‘tecrübe’, cartamal ‘açıklama’, oñdomol ‘anlam’ (ÇTYD-4: 59).

-ηqı/-ηki

Kkp. bağırıηqı ‘emir altındaki kişi’, bozarıηqı ‘hafifçe boz, rengi uçuk’, qızarıηqı ‘biraz kızarmış, kırmızımsı’ (Uygur, 2007: 562).

-ηkAy/-mkAy

Belirtilen hareketin gerçekleşme eğilimini, benzerliğinin anlatan sıfatlar türetir (ÇTYD-4: 58).

Alt. ıylanıkay ‘ağlamaklı’, iştemkey ‘çalışmayı seven’ (ÇTYD-4: 58).

-mAlI

Oğuz grubu Türk lehçelerinde gereklilik kipi olarak kullanılan –mAlI eki Kazak, Karakalpak ve Kırım-Tatar Türkçelerinde bir fiilden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır:

Kzk. {-mAlI+/-BAII+} aspalı ‘asılacak, idamlık kimse’, köşpeli ‘göçebe’ (Tamir, 2007: 445), Kkp. {-mAlI+/-BAII+} jallamalı ‘kiralık’, qızbalı ‘sıcak’, köşpeli ‘göçebe’ (ÇTYD-3: 446), Kır.-Tat. {-mAlI+} ayqırmalı ‘çok bağırp çağırın’, burulmalı ‘dolambaçlı’, tölemeli ‘ücretli’ (Yüksel, 2007: 835).

Kzk.	-mAlI+	-BAII+
Kkp.	-mAlI+	-BAII+
Kır.-Tat.	-mAlI+	

Tablo 169: -mAlI+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mAç / -mAçA

Korkmaz’a göre (2003: 94) –mAç eki –mAçA (< -mA +cA) ekinin kısalmasıyla oluşmuş bir ektir. Fiillerden çeşitli isimler türeten ekin genel işlevi oyun adları

türetmesidir. Ek Oğuz grubu Türk lehçelerinde, Kırgız, Kırım-Tatar ve Kumuk Türkçelerinde kullanılmaktadır:

T.T. {-mAç+/-bAç+/-mAcA+} yırtmaç, düzmece, dolambaç (ÇTYD-1: 60), bulmaca, bilmece, Gag. {-mAç+/-bAç+} saklanbaç, aldamaç ‘ziyafet’, dönemeç (Özkan, 2007: 106), Az. {-mAc+/-bAc+/-mAcA+} yanılmac ‘tekerleme, yanılmaç’, dolanbac ‘dolambaç’, tapmaca ‘bulmaca’, boğmaca (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 189), Trkm. {-mAç+/-maça+} yaartmaç ‘yırtmaç’, gıyıkmaç ‘dilim’ (Kara, 2012: 94), goşmaça ‘ekleme, ek’, tapmaca ‘bilmece’ (Kara, 2012: 94), Kırg. {-mAç+} cañılmaç, tolmoç, kuurmaç (Ceritoğlu, 1998: 73) Kır.-Tat. {-mAcA+} bulmaca, çekmece (ÇTYD-3: 383), Kmk. {-mAç+} yıрмаç ‘sökük, delik’, tüymeç ‘halka şeklinde olan iç yağı’, qısmaç ‘mengene’ (Pekacar, 2007: 970).

TT.	-mAç+	-bAç+	-mAcA+
Gag.	-mAç+	-bAç+	-
Az.	-mAc+	-bAc+	-mAcA+
Trkm.	-mAç+	-	-maça+
Kırg.	-mAç+	-	-
Kır.-Tat.	-	-	-mAcA+
Kmk.	-mAç+	-	-

Tablo 170: -mAç+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mçi

Uyg. başlamçi ‘rehber’, tilâmçi ‘dilenci’, maylamçi ‘deri yağı’ (Ersoy, 2007: 372).

-mdI

Kzk. utımdı ‘kazançlı, faydalı’, unamdı ‘uygun, beğenilir’, üylesimdi ‘uygun, benzer, yakışır’ (Tamir, 2007: 445).

-msaq/-msek

Kzk. alımsaq ‘alacaklı, alması gereken’, berimsek ‘verecekli, borçlu’, caramsaq ‘yaltakçı’ (Tamir, 2007: 445).

-mAn

Geçişli ve geçişsiz fiillere gelerek onlardan genel olarak sıfat türeten ve işlek olarak kullanılmayan bir ektir. Ek; Türkiye, Azerbaycan, Gagauz, ve Kazak, Kırgız, Nogay, Karakalpak ve Hakas Türkçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. {-mAn+} şişman, kocaman, değirmen (ÇTYD-1: 60), Gag. {-mAn+} şişman, azman (Özkan, 2007: 108), Az. {-mAn+} dāyirman ‘değirmen’, azman ‘azman, çok büyük’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 189), Tkm. {-mAn+} değirmen, dınman ‘durmadan, aralıksız’ (Altınel, 2003: 119), Kzk. (mAn) tiyiemen ‘değirmen’, alarman ‘müşteri’, okırman ‘okuyucu’, Kır. {-mAn+} çabarman ‘seyis, atlı’, alarman ‘alacaklı’, atarman ‘nişancı’ (Kara, 2005: 201), Nog. {-mAn+} termen ‘değirmen’ (Baykoca, 2007: 79), Kkp. {-BAAn+} ketpen ‘kazma, çapa’, üzben ‘hamurun kesilip içine ayrıran veya yoğurt katılarak yapılan bir yiyecek’ (Uygur, 2010: 96), Hks. {-BAAn+} xaspan ‘kuşların midesi’, sigben ‘doyurucu’, terben ‘değirmen’ (Kara, 2005: 202).

TT.	-mAn+	-
Gag.	-mAn+	-
Az.	-mAn+	-
Trkm.	-mAn+	-
Kzk.	-mAn+	-
Kırg.	-mAn+	-
Kkp.	-	-BAAn+
Nog.	-mAn+	-
Hks.	-	-BAAn+

Tablo 171: -mAn+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mAz

Geniş zaman ekinin olumsuz biçimi olarak ve sıfat-fiil eki olarak kullanılan -mAz eki kimi lehçelerde kalıcı isimler de türetmiştir:

T.T. {-mAz+} tükenmez, kuşkonmaz, çıkmaz (Korkmaz, 2003: 98), Kır.-Tat. {-mAz+} бүкленmez ‘sebatkar’, indemez ‘suskun’, yaramaz ‘haylaz, serseri’ (ÇTYD-3: 383), Krç.-Blk. {-mAz+} bazınmaz ‘ödlek’, betcuvmaz ‘pasaklı’, öydemez ‘alılık, şaşkın’ (ÇTYD-3: 565), Kkp. {-mAz+/-pAz+} } ajıraspas ‘ayrılmaz’, ötpes ‘sürümsüz mal, kesmeyen, keskin olmayan’ (Uygur, 2010: 103), Krç.-Blk. {-mAz+} elgenmez ‘cesur’, köntiymez ‘nazlı’, mangıramaz ‘dört yaşındaki koç’ (Kara, 2005: 23), Alt. {-BAs+/-BOs+} carabas ‘uygunsuz’, toktobos ‘kesintisiz’ (ÇTYD-4: 56), Hks. {-mAs+/-BAs+} aarınmas ‘utanmaz’, açınmas ‘acımasız’, ayabas ‘merhametsiz’ (Kara, 2005: 204).

TT.	-mAz+	-	-	-	-
Kkp.	-mAz+	-pAz+	-	-	-
Kır.-Tat.	-mAz+	-	-	-	-
Krç.-Blk.	-mAz+	-	-	-	-
Alt.	-	-	-	-BAs+	-BOs+
Hks.	-	-	-mAs+	-BAs+	-

Tablo 172: -mAz+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mIk

T.T. {-mIk+} kıymık, kızamık, Az. {-mIk+} kesmik ‘kesilmiş süt’, kırtmık ‘kenarlarının tüyü bitmiş olan şey’ (Kara, 2005: 208), Gag. {-mIk+} kıymık, kesmik ‘saman kırıntısı’ (Özkan, 2007: 108), Trkm. {-mIk+/-mUk+} gaarcımık ‘boğuk ses’, ommuk ‘başı, ucu kırılmış olan’ (Kara, 2012: 95), Kzk. {-mIk+} bılamık ‘bulamaç’, kızamık (Baykoca, 2007: 83), Kırg. {-mIk+-bIk+} kirbik ‘cılız’, bulamık ‘bulamaç’, cılımık ‘ılıkça’ (Kara, 2005: 208), Kkp. {-mIk+} bılamık ‘bulamaç’, cılımık ‘ılıkça’, sıymık ‘talih’ (Kara, 2005: 208), Nog. {-mIk+} bulamık ‘bulamaç’ (Baykoca, 2007: 83), Kmk. {-mUk+} bulamuk ‘un çorbası’, qaramuq ‘toprakta açılmış ark’ (Pekacar, 2007: 970), Alt. {-mIk+/-Bİk+} kıymık ‘hareket’, cıkpık ‘göz kapağı’ (Kara, 2005: 208), Hks. {-bıx/-bik+} ilbık ‘ilmek, düğüm’, salbıx ‘su birikintisi’ (Kara, 2005: 209), Tuv. {-mIk+/mUk+} şıdamık ‘dayanıklı’, taramık ‘ayrı ayrı, dağınık’, kojamık ‘koşma’ (Kara, 2005: 209).

TT.	-mIk+	-	-
Gag.	-mIk+	-	-
Az.	-mIk+	-	-
Trkm.	-mIk+	-mUk+	-
Kzk.	-mIk+	-	-
Kırg.	-mIk+	bIk+	-
Kkp.	-mIk+	-	-
Nog.	-mIk+	-	-
Kmk.	-	-mUk+	-
Alt.	-mIk+	-	-Bİk+
Hks.	-	-bik+	-bıx
Tuv.	-mIk+	mUk+	-

Tablo 173: -mIk+/-mUk+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mİr/-mUr

T.T. yağmur, kömür, Az. yagmur, kömür, Gag. yagmur, kömür, Tkm. yagmur, kömür, oymur ‘çukur çukur olmuş yer’ (Altınel, 2003: 122), Kzk. (bır) jağbır ‘yağmur’, kazımır ‘çok konuşan, rahat vermeyen’, Kırg. kömür, basamır ‘mütecaviz’, çokmor ‘topuz’ (Kara, 2005: 209), Nog. yamgır ‘yağmur’, Kum. kuymur ‘cíveli’ (Baykoca, 2007: 81), Kkp. kıtımrır ‘cimri, kömür ‘kömür’ (Kara, 2005: 210), Kır.-Tat. sıqmır ‘cimri’, yağmur, ösmür ‘yeni yetme, delikanlı’ (ÇTYD-3: 383), Alt. kömür, cañmır ‘yağmur’ (Kara, 2005: 2010), Hks. xuramır ‘on iki parmak bağırsağı’, kömır ‘kömür’, nağbır ‘yağmur’ (Kara, 2005: 210).

-mİş/mUş

Oğuz ve Karluk grubu Türk lehçelerinde sıfat-fiil olarak kullanılan –mİş eki Karluk ve bazı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde fiilden sıfat türetmek için de kullanılmaktadır.

Öz. {-miş+} geçmiş ‘geçmiş’, yazmış ‘suç’ (Coşkun, 2000: 57), Uyg. {-miş+/-mUş+} kılmış ‘suç’, geçmiş ‘geçmiş’, turmuş ‘hayat’, ötmüş ‘geçmiş’ (ÇTYD-2: 129), Tat. (miş/mİş) tormuş ‘hayat’, sınamış ‘belirti, iz’ (ÇTYD-3: 57), Kzk. {-mİs+/-Bİs+} bolmuş ‘varlık, mevcudiyet’, turmuş ‘hayat’ (ÇTYD-3: 125), könbis ‘dayanıklı’ (Tamir, 2007: 444), Kırg. {-mİş+/-mUş+} turmuş ‘hayat’, kılmış ‘cinayet’, körmüş ‘yenilik’ (ÇTYD-3: 192), Bşk. {-mİş+/-mUş+} tıwmış ‘doğum’, bulmuş ‘hakikat’, tūpsūnmüş ‘araştıran kişi’, tormoş ‘hayat’ (ÇTYD-3: 257), Kır.-Tat. {-mİş+/-mUş+} yemiş ‘meyve’, oqumuş ‘tahsilli’, turmuş ‘hayat’ (ÇTYD-3: 383), Kkp. {-mİs +} turmuş ‘hayat’, ötmis ‘geçmiş’ (ÇTYD-3: 446), Kmk. (mİş) yemiş, Nog. (mİs) yemis ‘yemiş’, kılmış ‘hizmet, bakım’, etimis ‘netice, başarı’ (Abykoca, 2007: 82).

Kzk.	-	-	-	-mİs+	-Bİs+
Kırg.	-mİş+	-	-mUş+	-	-
Nog.	-mİs+	-	-	-	-
Bşk.	-mİş+	-	-mUş+	-	-
Kır.-Tat.	-mİş+	-	-mUş+	-	-
Kmk.	-mİş+	-	-	-	-
Öz.	-	-miş+	-	-	-
Uyg.	-	-miş+	-mUş+	-	-

Tablo 174: -mİş+/-mUş+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)n / -(U)n

Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında işlek olarak kullanılan çok eski bir ektir. Ek fiilde belirtilen hareketin ‘sonucu’ veya ‘ürünü olma’ anlamında isim ve seyrek olarak da sıfat türetmektedir. Lehçeler arasında görülen tek fark kullanılan tampon ünlünün durumudur:

T.T. {-(I)n+/--(U)n+} ekin, sorun, dolan (ÇTYD-1: 60), Az. {-(I)n+/--(U)n+} gelin, axım ‘akın, cereyan’, biçin ‘hasat’ (ÇTYD-1: 121), Gag. {-(I)n+/--(U)n+} gelin akın, tütün (ÇTYD-1: 250), Trkm. {-(I)n+/--(U)n+} düvün ‘düğüm’, tikin ‘dikiş’, tütün ‘duman’ (Kara, 2007: 252), Öz {-(I)n+/--(U)n+} kelin ‘gelin’, yığın, tügün ‘düğüm’ (ÇTYD-2: 60), Uyg. {-(I)n+/--(U)n+} yiğın ‘toplantı’, tügün ‘dügün’, tepin ‘harman’ (ÇTYD-2: 129), Tat. {-(I)n+} iğın ‘ekin’, çabın ‘çayır, otlak’, İrın ‘irin’ (ÇTYD-3: 57), Kzk. {-(I)n+}

tolqın ‘dalga’, javın ‘yağmur, yağış’, kelin ‘gelin’, tütün ‘tütün’ (ÇTYD-3: 125), Kırg. {-(I)n+/(U)n+} caan ‘yağmur’, tolkun ‘dalga’, cıyın ‘toplama, toplantı’, kelin ‘gelin’, ürkün ‘telaş, panik’ (Çengel, 2007: 504), Bşk. {-(I)n+/(U)n+} yavın ‘yağmur’, tütün ‘duman’, kilin ‘gelin’ (ÇTYD-3: 256), Nog. ((I)n) tütün ‘duman’, yavın ‘yağmur’ (Akbaba, 2007: 631), Kır.-Tat. {-(I)n+/(U)n+} cıyın ‘yığın’, ekin, tütün ‘duman’ (ÇTYD-3: 383), Kkp. {-(I)n+/(I)η +} eğin ‘ekin’, jawın ‘yağmur’, tütün ‘duman’ (ÇTYD-3: 445), jaltan ‘korkak, cesaretsiz’ (Çengel, 2007: 560), Kmk. {-(I)n+/(U)n+} gelin, tüyün ‘düğüm’, yavun ‘yağmur’, yaşın ‘yıldırım’ (ÇTYD-3: 506), Krç.-Blk. {-(I)n+/(U)n+} uzun, cıyın ‘topluluk, grup’, tütün ‘duman’, kelin ‘gelin’ (ÇTYD-3: 565), Alt. {-(I)n+/(U)n+} cuun ‘toplantı’, cadın ‘hayat’, büdün ‘bütün’, kelin ‘gelin’, tüymeen ‘gayret’, Hks. {-(I)n+} çadın ‘yatma’, ağin ‘akın’, sabın ‘ot biçme zamanı’ (Arıkoğlu, 2007: 1096), Tuv. {-(I)n+/(U)n+} çıdın ‘yatak’, çarın ‘kürek kemiği’, suksun ‘içecek’, ugaan ‘düşünce’ (Arıkoğlu, 2007: 1167).

TT.	-(I)n+	-(U)n+	-
Gag.	-(I)n+	-(U)n+	-
Az.	-(I)n+	-(U)n+	-
Trkm.	-(I)n+	-(U)n+	-
Kzk.	-(I)n+		-
Kırg.	-(I)n+	-(U)n+	-
Kkp.	-(I)n+	-	-(I)η +
Nog.	-(I)n+	-	-
Tat.	-(I)n+	-	-
Bşk.	-(I)n+	-(U)n+	-
Kır.-Tat.	-(I)n+	-(U)n+	-
Krç.-Blk.	-(I)n+	-(U)n+	-
Kmk.	-(I)n+	-(U)n+	-
Öz.	-(I)n+	-(U)n+	-
Uyg.	-(I)n+	-(U)n+	-
Alt.	-(I)n+	-(U)n+	-
Hks.	-(I)n+	-	-
Tuv.	-(I)n+	-(U)n+	-

Tablo 175: -(I)n/-(U)n+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)ndAk/(U)ndAk

Tuv. dilindek ‘şerit’, kezindek ‘kesinti’, moondak ‘buket’ (Arıkoğlu, 2007: 1167).

-ŋkAy

Alt. oorunḡay ‘hastalıklı, çabuk hastalanan’, meñdenḡey ‘aceleci, telaşlı’, çoçunḡay ‘ürkek, korkak’ (Dilek, 2007: 1026).

-(I)ntı/(U)ntU

Birleşik bir fiilden isim yapma eki olan -(I)ntı+/(U)ntU+ eki -n- dönüşlülük eki ve -tI/-tU fiilden isim yapma ekinin kaynaşması sonucu oluşmuştur. Bazı türetmelerde -n- ekli fiil gövdeleri (özen-ti, bağlan-tı gibi) anlamlarını korudukları için eki -tI/-tU olarak veren araştırmacılar da vardır (Korkmaz, 2003: 101-102). Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılan bir ektir. Lehçeler arasında görülen tek fark fonetiktir:

T.T. {-(I)ntı+/(U)ntU+} çöküntü, buluntu, irkinti (ÇTYD-1: 60), Az. {-(I)ntı+/(U)ntU+} gırıntı 'kırıntı', tapıntı 'buluntu', yagıntı 'yağmur' (ÇTYD-1: 121), Gag. {-(I)ntı+/(U)ntU+} kalkıntı 'yükseliş, isyan', biçinti 'biçilmiş yer', koruntu 'korunak' (Özkan, 2007: 108), Trkm. {-(I)ndI/(U)ndI} gırındı 'yonga', dövündü 'kırık, kırıntı' (ÇTYD-1: 189), Öz. (IndI)çıkındı 'kalıntı', çökındı 'çökelti' (Coşkun, 2000: 57), Uyg. {-(i)ndı+/(U)ndı+} juyındı 'pis su', qırındı 'kırıntı, talaş', kesındı 'kesinti' (ÇTYD-2: 128), Tat. {-(I)nDI+} sığıntı 'sıkıntı', çabındı 'ot biçme', sörİntİ 'tarla' (ÇTYD-3: 57), Kzk. ((I)ndI) sıpırındı 'süprüntü', ügındı 'posa, talaş', juvındı 'köpek aşısı, yal' (ÇTYD-3: 125), Kırg. {-(I)ndı+/(U)ndU+} kirındı 'yabancı aileye katılan kişi', cugundu 'yapışkan şey', çabındı 'çayır' (ÇTYD-3: 192), Bşk. {-(I)nDI+} yırındı 'suyun toprakta açtığı yarık', üşİnti 'filiz' (ÇTYD-3: 256), Kır.-Tat. {-(I)ntI+} aqıntı 'akıntı', teprenti 'sarsıntı', kögerinti 'morluk' (ÇTYD-3: 383), Kkp. {-(I)ndı+} juwındı 'bulaşık suyu', bölİndi 'bölüm', şaşırandı 'damla, serpinti' (ÇTYD-3: 445), Alt {-(I)ntI+/(U)ntI+} ulantı 'ek', cuuntı 'antoloji' (ÇTYD-4: 59), Hks. {-(I)ndI+} azırandı 'besleme, beslenen', çırındı 'büzgü', kirİİndİ 'girinti, parça' (Arıkoğlu, 2007: 1096), Tuv. {-(I)ndı+/(U)ndU+} kırğındı 'kırpıntı', elendi 'elenti', buzundu 'bozuk, kırık', bıjındı 'kumaş' (ÇTYD-4: 218).

TT.	-(I)ntı+	-	-	-	-(U)ntU+
Gag.	-(I)ntı+	-	-	-	-(U)ntU+
Az.	-(I)ntı+	-	-	-	-(U)ntU+
Trkm.	-	-(I)ndI+	-(U)ndI	-	-
Kzk.	-	-(I)ndI+	-	-	-
Kırg.	-	-(I)ndI+	-(U)ndI	-	-
Kkp.	-	-(I)ndI+	-	-	-
Tat.	-(I)ntI+	-(I)ndI+	-	-	-
Bşk.	-(I)ntI+	-(I)ndI+	-	-	-
Kır.-Tat.	-(I)ntI+	-	-	-	-
Öz.	-	-IndI+	-	-	-
Uyg.	-	-(i)ndı+	-(U)ndı+	-	-
Alt.	-(I)ntI+	-	-	-(U)ntI+	-
Hks.	-	-(I)ndI+	-	-	-
Tuv.	-	-(I)ndI+	-(U)ndI+	-	-

Tablo 176: -(I)ntı+/(U)ntU+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-Ir

T.T. gelir, Az. {-Ir+} yatır ‘dokunulmadan saklanan değerli şeyler, altın, gümüş zenginlik vb.’ gälir ‘gelir’ (Kartallıoğlu; Yıldırım, 2007: 189), Kzk. (Ir) soqır ‘kör’ (Baykoca, 2007: 71), Kum. (Ur) soqur ‘kör’ (Baykoca, 2007: 71), Kırg. {-Ir+} çalır ‘eğri, şaşı’, bükür ‘kambur’ (Kara, 2007: 303), Kkp. {-Ir+} caltır ‘parlak’, bükir ‘kambur’ (Kara, 2005: 303), Nog. (Ir) okır ‘okur’, şukır ‘çukur’, soqır ‘kör’ (Baykoca, 2007: 71), Alt. (Ar/Or/Ir/Ur) kışkırır ‘kuzgun’, keziner ‘balta’ (Dilek, 2007: 1026), Hks. {-Ir+} çarır ‘yarar, uygun’, xızır ‘kısır’, xıyır ‘eğri, bükük’, (Kara, 2005: 304), Tuv. (r) odar ‘otlak’ (Arıkoğlu, 2007: 1168).

TT.	-	-Ir+	-	-	-
Az.	-	-Ir+	-	-	-
Kırg.	-	-Ir+	-	-	-
Kkp.	-	-Ir+	-	-	-
Nog.	-	-Ir+	-	-	-
Alt.	-	-Ir+	-Ur+	-Ar+	-Or+
Hks.	-	-Ir+	-	-	-
Tuv.	-r+	-	-	-	-

Tablo 177: -(I)r+/(U)r+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-ArmAn

Bu ek –Ar sıfat-fiil ekiyle –mAn ekinin birleşmesinden oluşmuştur (Uygur, 2007: 563).

Kkp. alarman ‘alan’, bilermen ‘bilen, bilgiç’, köşermen ‘göçen, göçmen’ (Uygur, 2007: 563).

-sIn

Öz. bögesin ‘küçük engel, mani’, ıqtasın ‘rüzgardan, yağmurdan korunmaya yarayan kuytu yer, korunak’ (Tamir, 2007: 445).

-(I)ŋqI

Kkp. jumılınqı ‘yumuk, kapalı’, köterinŋki ‘yüksekçe’, bozarınqı ‘hafifçe boz’ (ÇTYD-3: 445), Kmk. ((i)nqı/(i)nki/(u)nqu/(ü)nkü) qatanqı ‘zayıf, cılız’, göterinŋki ‘yüksek, yüce’, awunqu ‘eğik, meyilli, yana yatık’, büldürünkü ‘belirsizce’ (Pekacar, 2007: 971).

-İş/-Uş

Oğuz ve Karluk grubu Türk lehçelerinde isim-fiil eki olarak kullanılan **-İş/-Uş** eki bu lehçelerde seyrek de olsa kalıcı isimler türetmektedir. Ekin daha çok bir yapım eki olarak kullanıldığı lehçeler ise Kıpçak ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçeleridir:

T.T. {-İş+/-Uş+} duruş, direniş, gülüş, sarmaş (ÇTYD-1: 60), Gag. {-İş+/-Uş+} alış veriş, bakış, yaşayış (Altınel, 110), Az. baxış ‘bakış, anlayış, geliş, dikiş’ (Altınel, 2003: 110), Trkm. {-İş+/-Uş+} uruş ‘savaş’, yağış ‘yağmur’, yeniş ‘zafer’ (Kara, 2012: 93), Öz. {-iş+} yoqâliš ‘ayrılış, kaybetme’, kömiş ‘defnetme, gömme’ (Öztürk, 2007: 304), Uyg. {-iş+/-Uş+} köpâytiş ‘çoğaltma’, biliş ‘bilgi, biliş’, yürüş ‘yürüyüş’ (Ersoy, 2007: 373), Tat. {-İş+} barış ‘gidiş’, üzgeriş ‘değişim’, üşiş ‘yetiştirme’ (ÇTYD-3: 56), Kzk. {-Is+} cüris ‘yürüyüş’, qonıs ‘konulan yer, ikamet edilen yer’, batıs ‘güneşin battığı yer, batı’ (Tamir, 2007: 443), Kırg. {-İş+/-Uş+} soguş ‘savaş’, olturuş ‘oturuş’, cürüş ‘adım’ (ÇTYD-3: 192), Nog. {-Is+} ır(ı)sıs ‘döğüş’, körinis ‘görünüş’, yalınış ‘yalvarma’, (ÇTYD-3: 319), Bşk. {-İş+/-Uş+} alış ‘alış’, qaraş ‘bakış’, türüş ‘yer, durum, vaziyet’, kiliş ‘geliş’, külüş ‘gülüş’ (Ersoy, 2007: 763), Kır.-Tat. {-İş+/-Uş+} kuruluş ‘inşaat’, körünüş ‘görünüm’, uruş ‘döğüş, kavga’ (ÇTYD-3: 382), Kkp. {-Is+} talas ‘dalaşma’, jüris ‘yürüyüş’, sığış ‘doğu’ (ÇTYD-3: 445), Kmk. {-İş+/-Uş+} aralaş ‘melez’, tanış, kuruluş ‘kuruluş, inşaat’ (ÇTYD-3: 506), Krç.-Blk. {-İş+/-Uş+} aşığış ‘acele’, tüyüş ‘kavga’, usaş ‘benzer’ (ÇTYD-3: 565), Alt. {-İş+} kurdagış ‘kurutma’, acıktaş ‘gözlem, dikkatlilik’, açış ‘açma’ (ÇTYD-4: 58), Hks. {-Is+} çidîs ‘başarı, yeterlik’, çiiş ‘yiyecek’, köölenîş ‘sevgi, aşk’ (ÇTYD-4: 143), Tuv. {-İş+/-Uş+} tanış, tınış ‘nefes, soluk’, körüş ‘görüş’, öjeş ‘inatçı’, turuş ‘duruş’ (ÇTYD-4: 218).

TT.	-İş+	-Uş+	-
Gag.	-İş+	-Uş+	-
Az.	-İş+	-Uş+	-
Trkm.	-İş+	-Uş+	-
Kzk.	-	-	-Is+
Kırg.	-İş+	-Uş+	-
Kkp.	-	-	-Is+
Nog.	-	-	-Is+
Tat.	-İş+	-	-
Bşk.	-İş+	-Uş+	-
Kır.-Tat.	-İş+	-Uş+	-
Krç.-Blk.	-İş+	-Uş+	-
Kmk.	-İş+	-Uş+	-
Öz.	-iş+	-	-
Uyg.	-İş+	-Uş+	-
Alt.	-İş+	-	-
Hks.	-	-	-Is+
Tuv.	-İş+	-Uş+	-

Tablo 178: -(İ)ş+/--(U)ş+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)IşkIn / -(U)UşkUn / -(A)AşkIn

Tuv. aajılaaşkın ‘davranış’, muamele’, azaaşkın ‘söz veriş, taahhüt etme’, tırttıüşkın ‘gezme, gezinme’ (ÇTYD-4: 217).

-(I)t/-(U)t

Az sayıda lehçede sınırlı örnekleri bulunan -(I)t/-(U)t fiilden isim yapma eki geçişli ve geçişsiz fiillere gelerek onlardan isim ve sıfatlar türetir. Oğuz grubu Türk lehçelerinin tamamında örnekleri bulunan ek, bu lehçeler dışında Kazak, Tatar, Kumuk, Nogay ve Altay Türkçelerinde tespit edilmiştir.

T.T. {-(I)t/-(U)t+} geçit, anıt, koştut (Korkmaz, 2003: 108), Az. {-(I)D+/(U)D+} keçid ‘geçit’, ğurut ‘yuvarlak biçimde kurutulmuş çökelek, süzülüp kurutulan ayran’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 189), Gag. {-t} yoğurt, (Biray, 1999: 166), Trkm. {-(I)t+/(U)t+} bövet ‘engel’, çöküt ‘çukur’, geçit, sovut ‘zırh’ (Kara, 2007: 253), Öz. {-(I)t+} çıkıt ‘çıkıntı’ (Kara, 2005: 346), Kzk. {-t+} kiyit ‘çeyiz’, irkit ‘yağı alınmış süt’, böget ‘su bendi’ (Kara, 2005: 346), Kırg. {-(I)t+/(U)t+} böğöt ‘set, bent’, çekit ‘nokta’, sarkıt ‘yemek, içecek kalıntısı’ (Kara, 2005: 346), Kkp. {-(I)t+/(U)t+} bçget ‘engel’, ögit ‘öğüt’, sarkıt ‘yemek artığı’ (Kara, 2005: 346), Kmk. (t) yuvurt ‘yoğurt’ (Baykoca, 2007: 90) Tat. {-(I)t+} küçet ‘fide’, ület ‘kırım, kıran’, sıgıt ‘ağlayış’ (Öner, 2007: 703), Nog. (t) küzet ‘nöbet’, oñayt ‘fırsat, müsait durum’ (Atay, 1998: 102), Alt. {-(I)t+} bazıt ‘gezme, yürüyüş’, çığıt ‘çıkış’, minit ‘binek hayvanı’ (ÇTYD-4: 58), Hks. {-(I)t+/(U)t+} azıt ‘geçit’, xurut ‘kurutulmuş peynir’, kület ‘gezme, gezinti’ (Kara, 2005: 348), Tuv. {-(I)t+/(U)t+} segit ‘avları avcının yanına doğru sürme’, düjüt ‘ürün’, olut ‘oturuş’ (Kara, 2005: 347).

TT.	-	-(I)t+	-(U)t+	-	-
Gag.	-t+		-	-	-
Az.	-		-	-(I)D+	-(U)D+
Trkm.	-	-(I)t+	-(U)t+	-	-
Kzk.	-t+		-	-	-
Kırg.	-	-(I)t+	-(U)t+	-	-
Kkp.	-	-(I)t+	-(U)t+	-	-
Nog.	-t+		-	-	-
Tat.	-	-(I)t+	-	-	-
Kmk.	-t+		-	-	-
Öz.	-	-(I)t+	-	-	-
Alt.	-	-(I)t+	-	-	-
Hks.	-	-(I)t+	-(U)t+	-	-
Tuv.	-	-(I)t+	-(U)t+	-	-

Tablo 179: -(I)t+/(U)t+ Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(A)vAAç

Trkm. ızavaa ‘cetvel’, germevaa ‘gergi’, iildirevaa ‘askı, engel’, oynavaa ‘oyuncak’ (Kara, 2007: 253).

-vUk

Türkmen Türkçesi ve Kıpçak grubu lehçelerinden Kazak, Karakalpak, Kırım-Tatar, Nogay, Kumuk ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde tespit ettiğimiz –vUk eki genellikle yansıma köklü fiil gövdelerine gelerek onlardan eşitlik isim ve sıfatlar türetir.

Trkm. cürlevük ‘düdük’, şarlavuk ‘ağlayan’, hışırdavuk ‘hışırtılı ses çıkaran’ (TYD-1: 189), Kzk. (vIk) sızdavık ‘ıban’, jarkıravık ‘parıltı’ (Baykoca, 2007: 70), Kkp. ((a)wıq/(e)wik) baqırawıq ‘şamataı, yaygaracı’, gürkirewik ‘gürültülü, gürültücü’ (Uygur, 2007: 564), Kır.-Tat. (vıq/vik/vuq/vük) ылtıravуq ‘parlak’, ıslavуq ‘sivilce’, titrevük ‘titrek’ (Yüksel, 2007: 836), Nog. (vIk) dirildevik ‘titrek’, bakıravık ‘gürültücü, şamataı’ (Baykoca, 2007: 70), Kmk. (vuq/vük) sızlavуq ‘ıban’, ertlevük ‘findık’, ırmavуq ‘sarmaşık’ (TYD-3: 506), Kr.-Blk. (wuq/vük) altırawуq ‘titrek’, cortuwуq ‘ok koşan’ (TYD-3: 565).

Kzk.	-vIk+	-	-	-	-
Kkp.	-(a)wIq+	-	-	-	-
Nog.	-vIk+	-	-	-	-
Kır.-Tat.	-vIq+		-	-vuq+	-vük+
Kr.-Blk.	-	-wuq+	-vük+	-	-
Kmk.	-	-vuq+	-vük+	-	-

Tablo 180: -vIk+ Ekinin ağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-wUr

Kmk. talawur ‘apul, yağma, soygun’, bulğawur ‘karışıklık, düzensizlik’ (Pekacar, 2007: 972).

2.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

2.4.1. Fiil Çatısını Etkilemeyen Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-(G)A-

Banguoğlu (2007: 628) bu ekin –gA- fiilden fiil yapma ekinden (-gA > -A-) geldiğini ileri sürse de Hacıeminoğlu dol-/dola-, bul-/bula- gibi örneklerde anlam farkı yaratan bir unsurun olduğuna dikkat çekerek bu görüşe karşı çıkmıştır (Hacıeminoğlu, 1991: 103). Ekin –gA- ekinden bağımsız olup uzun ünlülerin kısalması sonucu bıraktığı seslik iz olarak ortaya çıktığı görüşü (Tekin, 1995: 157) yaygın bir biçimde kabul edilmektedir. Ekle ilgili en son görüş ise Korkmaz’a aittir. Korkmaz bu ekin –g fiilden isim yapma eki ile –A isimden fiil yapan ekin kaynaşması ile oluştuğunu savunur. Bizce sıralanan görüşler içinde en kabul edilebilir görüş de budur. –A- ve –GA fiilden fiil yapma ekleri kök fiilin anlamını pekiştiren ya da onlara süreklilik anlamı katan eklerdir. Çağdaş Türk lehçelerinde görülen eşgörevli ekler bakıldığında (-AlA-, -mAlA-, -lA-, -GIçlA-, -GIlA-) bunların hepsinin bir fiilden isim yapma eki ile bir isimden fiil yapma ekinin kaynaşması sonucu oluştuğu görülür. Nitekim bizce anlamı pekiştirme ve süreklilik görevleri de bu birleşik yapının bir sonucu olmalıdır. Bu nedenle biz –A- ve –GA- fiilden fiil yapma eklerini aynı başlık altında değerlendirmeyi uygun bulduk.

Ek daha çok Kuzey grubu lehçelerinde kullanılır. Oğuz grubu Türk lehçelerinden sadece Türkmen Türkçesinde de bu eke rastlanır:

Trkm. {-A-} ora- ‘bir şeyin dışına dolanmak’, ölçe- ‘ölçmek’, tirke- ‘bir şeyin arkasından gitmek, koşmak’ (Dilek, 1997: 88), Öz. {-A-/GA-} bura- ‘burmak’, sora- ‘sormak’, tütä- ‘tutmek’ (ÇTYD-2: 61), çäyqa- ‘çalkalamak, yıkamak’, sürkä-/süykä- ‘sürtmek, ovuşturmak’, qozga- ‘harekete getirmek, tekrar peyda etmek’ (Öztürk, 2007: 307), Uyg. {-A-/GA-} bura- ‘burmak’, küy(ü)şe- ‘dili tutulmak’, ora- ‘biçmek, tırpanlamak’ (ÇTYD-2: 129), çayka- ‘yıkamak’, sürke- ‘seğirtmek, ovuşturmak’, minge-ş- ‘terkisine binmek’ (Öztürk, 1994: 47), Tat. {-A-/gA-} tike- ‘göz dikmek’, üte- ‘yerine getirmek, ödemek’, töte- ‘dumanlanmak’ (Ganiyev, 2013: 161), çayka- ‘çalkalamak’, bolga- (Ganiyev, 2013: 159), Kzk. {-A-/gA-} qura- ‘birleştirmek’, bite- ‘iyice kapamak’, sıqa- ‘sıkarak doldurmak’ (Tamir, 2007: 450), tolga- ‘sallayarak çevirmek, döndürmek’ (Baykoca, 2007: 97), Kırg. {-A-/O-} bura- ‘koklamak, kokmak’, sura- ‘sormak’, tüzö- ‘düzelmek’ (Çengel, 2005: 151), Nog. {-A-/GA-} bura- ‘vidalamak, burarak sıkıştırmak’, küle- ‘gülmek’, ölşe- ‘ölçmek’ (ÇTYD-3: 321), kurga- ‘kurumak’, kozga-

‘bir şeyi hareket ettirmek, uyandırmak, coşturmak’ (Akbaba, 2007: 633), Kır.-Tat. {-A-} bura- ‘döndürmek, çevirmek’, ite- ‘itmek’, tüte- ‘tutmek’ (ÇTYD-3: 383), Kkp. {-A-/-GA-} ölşe- ‘ölçmek’, sora- ‘sormak’, tüte- ‘tutmek’ (ÇTYD-3: 447), şayka- ‘kımıldatmak’, minge(s)- ‘birinin diğeri üzerine abanması, at vs.’ye binenin arkasına oturmak’, tarka- ‘dağılmak, parçalamak’ (Uygur, 2010: 112), Kmk. {-A-/-GA-} ölçe- ‘ölçmek’, küle- ‘gülmek’, sora- ‘sormak’ (ÇTYD-3: 506), çayka- ‘sallamak, çalkalamak’, tirke- ‘takmak, monte etmek’, Bürke- ‘bürümek, kaplamak’ (Pekacar, 2007: 975), Krç.-Blk. {-GA-} bulga- ‘sallamak’, çayka- ‘çalkalamak’, terge- ‘hesaplamak’ (Tosun, 2000: 32), Alt. {-GA-/-GO-} talga- ‘cinleri başına toplanmak’, tarka- ‘dağılmak, saçılmak, ayrılmak’, terge- ‘toplamak’ (Dilek, 2007: 1032), Hks. {-A-/-gA-/-ha-} tara- ‘dağılmak, ayrılmak’ (Arıkoğlu, 2007: 1102), pürge- ‘çevrelemek, örtmek, kapatmak’, çayha- ‘sallamak’ (Arıkoğlu, 2007: 1102), Tuv. (A) dıra- ‘taramak’, kıza- ‘dar yere sokmak, sıkıştırmak’, köve- ‘gömmek’ (Arıkoğlu, 2007: 1176).

Kzk.	-A-	-GA-	-	-
Kırg.	-A-	-	-O-	-
Kkp.	-A-	-GA-	-	-
Nog.	-A-	-GA-	-	-
Tat.	-A-	-GA-	-	-
Kır.-Tat.	-A-		-	-
Krç.-Blk.	-	-GA-	-	-
Kmk.	-A-	-GA-	-	-
Öz.	-A-	-GA-	-	-
Uyg.	-A-	-GA-	-	-
Alt.	-	-GA-	-GO-	-
Hks.	-A-	-gA-	-	-ha-
Tuv.	-A-		-	-

Tablo 181: -(G)A- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-I-

-A- eki gibi tek heceli fiil köklerine gelerek onlara pekiştirme anlamı veren bir ektir.

T.T. {-I-/-U-} bürü-, kazı- kürü-, sancı- (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 48), Gag. {-I-/-U-} kazı-, kürü-, sancı- (Dilek, 1997: 87), Az. {-I-/-U-} kürü- ‘kürekle temizlemek, küremek’, ğazı- ‘kazımak, çukur açmak’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 192), Öz. {-I-/GI-} qazi- ‘kazmak’, qızı- ‘kızmak’, singi- ‘sinmek, özleşmek’ (ÇTYD-2: 61), sâlkı- ‘salınmak’, sızgı- ‘sızmak’ (Coşkun, 2000: 67), Uyg. {-I-/-U-/GI-} qızı- ‘kızmak, kor haline gelmek’, sançi- ‘delmek, saplamak’, şülü- ‘soymak, yüzmek’ (ÇTYD-2: 130),

Uyg. bulgi- ‘bulamak’ (KTLS: 83), Tat. silki- ‘silkelemek’, urgi- ‘vurmak’ (Ganiyev, 2013: 159), Kzk. {-I-/GI-} sırı- ‘katlayıp dikmek’, silki- ‘silkmek’ (Güngördü, 1998: 169), awıtkı- ‘sallanmak’, jüyitki- ‘hızlı gitmek, çabuk yürümek’ (Güngördü, 1998: 178), Kırg. {-I-/U-/GI-/GU-} arı- ‘zayıf düşmek’, ay(ı)rı- ‘ayırmak’, culku- ‘çekmek, yolmak’ (Kadırova, 2012: 52), atkı- ‘tırmalamak’, çalkı- ‘geniş yayılmak’, çumku- ‘dalmak’ (Güngördü, 1998: 177), Kkp. {-I-/GI-} iyi- ‘süt vermek’, jeri- ‘aşermek’, silki- ‘silkmek’ (Güngördü, 1998: 169), Kkp. (GI) awıtkı- ‘başı dönmek’, süñgi- ‘dalmak’ (Güngördü, 1998: 178), Nog. {-I-} azı- ‘azmak’, kokı- ‘kokmak’, teri- ‘derlemek, toplamak’ (ÇTYD-3: 321), Alt. {-I-/U-} bıçı- ‘kesmek, biçmek’, bölü- ‘bölmek’, silki- ‘silkmek’ (ÇTYD-4: 60), Hks. {-I-} sarı- ‘sarmak’, tarı- ‘ekin ekmek’ (Arıkoğlu, 2007: 1102), Tuv. {-I-/U-} kezi- ‘gezmek’, körü- ‘görmek’, alı- ‘almak’, örü- ‘örmek’ (ÇTYD-4: 220).

TT.	-	-	-I-	-U-
Gag.	-	-	-I-	-U-
Az.	-	-	-I-	-U-
Trkm.	-	-		
Kzk.	-GI-	-	-I-	
Kırg.	-GI-	-GU-	-I-	-U-
Kkp.	-GI-	-	-I-	
Nog.	-	-	-I-	
Tat.	-	-		
Bşk.	-	-		
Kır.-Tat.	-	-		
Krç.-Blk.	-	-		
Kmk.	-	-		
Öz.	-GI-	-	-I-	
Uyg.	-GI-	-	-I-	-U-
Alt.	-	-	-I-	-U-
Hks.	-	-	-I-	
Tuv.	-	-	-I-	-U-

Tablo 182: -(G)I- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-AIA-

Ekin birleşik bir ek olduğu ve ikinci unsurunun +IA- isimden fiil yapma eki olduğu tüm araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Korkmaz (2003: 124) ekin ilk unsurunun *it-egle- > itele- biçiminde fiilden isim türeten -g ekinin düşmesi ve geride kalan bağlantı ünlüsünün +IA- ekiyle birleşip kaynaşmasından oluştuğunu düşünür. Hacıeminoğlu (1991: 104) ise ekteki ilk unsurun –A zarf-fiil eki ya da –Ag fiilden isim yapma eki olduğunu savunur.

Bizce ekin kökeniyle ilgili düşünülmesi gereken bir başka husus ekin -gA+ fiilden isim yapma ekiyle +IA- isimden fiil yapma ekinin kaynaşması durumudur. Bazı Kıpçak lehçelerinde ekin –GAIA şeklinde karşımıza çıkması ve fiilden isim yapma eki -gA+’nın inçge > ince, kısqa > kısa gibi örneklerde /g/ ünsüzünü düşürmesi bu görüşü destekler niteliktedir. Bu durumdan hareketle Kıpçak grubu Türk lehçelerinde görülen –GAIA ekini bu başlık altında değerlendirmeyi uygun bulduk.

Bu ek, fiilin gösterdiği işi kısa aralıklarla tekrarlama işlevi yüklenmiş bir ektir. Genellikle geçişli fiil köklerine gelen bu ek, dilimizde birçok örnek bırakmıştır (ÇTYD-1: 61). Ek, Uygur ve Kuzey-doğu Türk lehçeleri dışında çok işlek bir biçimde kullanılmaktadır:

T.T. {-AIA-} eşele-, kovala-, silkele- (ÇTYD-1: 61), Gag. {-AIA-} sarsala-ekele- (ÇTYD-1: 250), Az. {-AIA-} eşele-, govala- ‘kovalamak’, gevele- (ÇTYD-1: 121), Trkm. {-AIA-} basala- ‘çiğnemek’, çekele- ‘çekiştirmek, didiklemek’ (Kara, 2012: 96), Öz. {-älä-} quvälä- ‘kovmak, kovalamak’ (Coşkun, 2000: 65), Kzk. {-AIA-} quwala- ‘takip etmek’, sığ(sıq)ala- ‘güzlenerek bakmak, dikizlemek’ (Tamir, 2007: 450), Kırg. {-AIA-/OLO-} bakala- ‘müsahade etmek’, cetele- ‘yedeğe almak’, çögölö- ‘diz çökmek’ (Güngördü, 1998: 163), Nog. {-AIA-} yonala- ‘yontmak, rendelemek’, sebele- ‘serpelemek’, kovala- (ÇTYD-3: 321), Bşk. {-gAIA-/gUIA-} şıyğala- ‘kaymak, kayıp gitmek’, töygüle- ‘tekrar tekrar vurmak’, bürğüla- ‘sağa sola burmak’ (ÇTYD-3: 257), Tat. {-GAIA-/AIA-} bargala- ‘gidip gelmek, hep gitmek’, kilgele- ‘geledurmak, hep gelmek’, törtkele- ‘dürtüp durmak’, kaytkala- ‘tekrar dönmek’ (Öner, 2007: 708), uvala- ‘ovalamak’, kuvala- ‘kovalamak’, çügele- ‘çömelmek’ (Ganiyev, 2013: 169), Kkp. {-gAIA-/AIA-} döngöle- ‘dönmek, yuvarlanmak’, sorğala- ‘izbe iz bırakmak, izinden akmak, dökülmek’ (Uygur, 2010: 115), quwala- ‘kovalamak’, sebele- ‘sepelemek’, üykele- ‘bir nesneyi diğerine sürmek’ (ÇTYD-3: 447), Kır.-Tat. {-AIA-/GAIA-} quvala- ‘kovalamak’, sepele- ‘çiselemek’, basqala- ‘ayakla çiğnemek’, burğala- ‘hızlı çevirmek, şiddetli burmak’, çekkele- ‘çekiştirmek’ (ÇTYD-3: 383-384), Kmk. {-AIA-} sebele- ‘serpelemek’, quvala- ‘kovalamak’, oqala- ‘ezmek, ovmak’ (ÇTYD-3: 506), Krç.-Blk. {-AIA-/hala-} çögele- ‘devamlı çökmek’, quvala- ‘devamlı kovmak’, uçhala- ‘devamlı uçmak’ (Tosun, 2000: 41).

TT.	-AlA-	-	-	-
Gag.	-AlA-	-	-	-
Az.	-AlA-	-	-	-
Trkm.	-AlA-	-	-	-
Kzk.	-AlA-	-	-	-
Kırg.	-AlA-	-	-OIO-	-
Kkp.	-AlA-	-gAlA-	-	-
Nog.	-AlA-	-	-	-
Tat.	-AlA-	-	-GAIA-	-
Bşk.	-	-gAlA-	-gUIA-	-
Kır.-Tat.	-AlA-	-GAIA-	-	-
Krç.-Blk.	-AlA-	-	-	-hala-
Kmk.	-AlA-	-	-	-
Öz.	-älä-	-	-	-

Tablo 183: -AlA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mAlA

Ekin -mA fiilden isim yapma eki ile -IA isimden fiil yapma ekinin kaynaşması sonucu oluştuğu açıkça görülmektedir.

Ek, tıpkı -A-, -GA- ve -(G)AlA ekleri gibi pekiştirme ve fiile süreklilik anlamı katar. Ekin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanım yaygınlığı saydığımız eklere nazaran sınırlıdır.

T.T. tırmala-, sarmala- (Dilek, 1997: 88), Az. basmala- ‘iyice basmak’, bürmele- ‘bir şeyin her tarafını bürümek’, yarmala- ‘öğütmek, parçalamak’ (Dilek, 1997: 89), Trkm. (mAlA) gezmele- ‘gezinmek’, yolmala- ‘yolmak, çekip çıkarmak’ (Kara, 2007: 255), Kzk. (mAlA/BAIA) kötermele- ‘desteklemek, dayanak olmak’, tizbele- ‘birbiri ardınca dizmek’, qaqpala- ‘hayvanı devamlı sürmek, fırsat vermemek’ (Tamir, 2007: 449), Kırg. (-mAlA-/pAlA/mOIO) akmala- ‘gözetlemek’, baspala- ‘dikkat etmek’, cörmölö- ‘emeklemek, sürünmek’ (Güngördü, 1998: 188), Kr.-Tat. üymele- ‘bir yere yığmak, biriktirmek’, oymala- ‘oymak, kazmak’, örmele- ‘örmek’ (ÇTYD-3: 384), Kkp. (mAlA/BAIA) baspala- ‘ağır olmak, ağırlaşmak’, zorlaşmak’, ezbele- ‘gevezelik etmek, konuşarak sıkıntı vermek’, bastırmala- ‘üst üste koyup sıkıştırmak, bastırmak’ (Uygur, 2007: 569).

TT.	-mAlA-		
Az.	-mAlA-		
Trkm.	-mAlA-		
Kzk.	-mAlA-	-BAIA-	
Kırg.	-mAlA-	-BAIA-	-mOIO-
Kkp.	-mAlA-	-BAIA-	
Kır.-Tat.	-mAlA-		

Tablo 184: -mAlA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GIçlA-

Ekin fiilden isim yapma eki –gIç ile isimden fiil yapma +lA- ekinin kaynaşması sonucu oluştuğu açıktır. Ek geldiği fiile tekrar ya da süreklilik anlamı katar. Ekin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanım yaygınlığı Kıpçak Türkçesindeki birkaç lehçe ile sınırlıdır:

Kzk. {-gIştA-} cazgışta- ‘tekrar tekrar yazmak’, bergişte- ‘tekrar tekrar vermek’, aytgışta- ‘tekrar tekrar söylemek’ (Tamir, 2007: 449), Kkp. {-GIşlA-} tıkkışla- ‘bir şeyi gizlemek’, türtkişle- ‘dürtüp durmak’ (Güngördü, 1998: 182), Nog. {-GIşlA-} buzgışla- ‘yağmalamak’, uvatkışla- ‘küçük dilimlere ayırmak’, üygisle- ‘üst üste yığmak’ (ÇTYD-3: 321), Kır.-Tat. {-GIçlA-/GUçlA-} tartkışla- ‘sağa sola itip kakmak’, ezgiçle- ‘ezmek, çiğnemek’, türtkişle-/türtküçle- ‘sürekli olarak hafif hafif dürtmek’, kozguçla-/kozgışla- ‘bir konuyu tekrar tekrar ortaya çıkarmak’ (Yüksel, 2007: 840).

Kzk.	-	-gIştA-	-	-
Kkp.	-GIşlA-	-	-	-
Nog.	-GIşlA-	-	-	-
Kır.-Tat.	-	-	-GIçlA-	-GUçlA-

Tablo 185: -GIçlA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GİlA-

Birleşik bir yapı görünümündeki –GİlA eki hareket ismi yapan -GI ve isimden fiil yapan +lA- ekinin kaynaşması sonucu oluşmuştur (Kudaybergenov vd. 1980: 290, Akt. Dilek, 2004: 787).

Ek geldiği fiil kök veya gövdesinin ifade ettiği hareketin tekrarlandığını bildirir. Ek Karluk grubu Türk lehçelerinde görülmezken Oğuz grubu Türk lehçelerinden sadece Türkmen Türkçesinde birkaç örnekte görülür. Kuzey-doğu grubu Türk lehçeleri ile bir kısım Kıpçak grubu Türk lehçelerinde örnekleri tespit edilmiştir:

Tkm. {-GİlA-} basgıla- ‘çiğnemek’, dürtgüle- ‘dürtmek’, saygıla- ‘kamçılama’ (Altınel, 2003: 176), Kzk. {-GİlA-} tepkile- ‘tekmelemek’, türtkile- ‘dürtüklemek’, sozgıla- ‘çekiştirmek, uzatmak’, şapqıla- ‘vurup durmak’ (ÇTYD-3: 126), Kırğ. {-GİlA-/GİlA-} sılagıla- ‘sıvazlamak’, tiştegile- ‘ara sıra ısırma’, urgula- ‘devamlı olarak dövmek’, çapkıla- ‘kıyasıya vurma’, teşkile- ‘devamlı deşmek’, öpkülö- ‘birkaç defa öpmek’ (Çengel, 2007: 506), Nog. {-GİlA-} algıla- ‘almak’, bölgile- ‘parçalara ayırmak’, keskile- ‘küçük dilimlere ayırmak’, tartkıla- ‘çekmek’ (ÇTYD-3: 321), Bşk. {-gİlA-} sakırgıla- ‘sık sık çağırmak’, karaştırgıla- ‘devamlı bakışmak’ (Tokatlı, 1994: 93), Kır.-

Tat. {-klA-} bağırla- ‘bağırmak, feryat etmek’, sekirikle- ‘sürekli sıçramak, atlamak’ (ÇTYD-3: 384), Kkp. {-GİA-} julğıla- ‘çekmek, sürüklemek’, ezgile- ‘ufalamak, parçalamak’, türtkile- ‘tekrar tekrar dürtmek’, teşkile- ‘deşmek, delmek’ (ÇTYD-3: 447), Alt. {-GİA-/GUA-} atkıla- ‘ara ara atmak’, cürgüle- ‘yürümek’, külgüle- ‘gülüp durmak’²⁸ (ÇTYD-4: 60), Hks. {-glA-/hlA-/lA-²⁹} athla- ‘tekrar tekrar ateş etmek’, çığla- ‘yığınlamak’, çuğla- ‘devamlı yıkamak’, kiskle- ‘devamlı kesmek’, söleğle- ‘devamlı söylemek’ (Arıkoğlu, 2007: 1102), Tuv. {-GİA-/GUA-} dilegile- ‘durmadan araştırmak’, itkile- ‘itelemek’, tutkula- ‘çok defa tutmak’ (Arıkoğlu, 2007: 1176).

Trkm.	-	-GİA-	-	-	-
Kzk.	-	-GİA-	-	-	-
Kırg.	-	-GİA-	-GUA-	-	-
Kkp.	-	-GİA-	-	-	-
Nog.	-	-GİA-	-	-	-
Bşk.	-	-GİA-	-	-	-
Kır.-Tat.	-klA-	-	-	-	-
Alt.	-	-GİA-	-GUA-	-	-
Hks.	-glA-	-		-hlA-	-lA-
Tuv.	-	-GİA-	-GUA-	-	-

Tablo 186: -GİA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-lA-

Öztürk bu eki isimden fiil yapma eki ile bir ve aynı kabul eder (Öztürk, 1997: 77). Ekin eklendiği fiile pekiştirme ve tekrarlanma anlamı kattığı düşünüldüğünde ekin yukarıda sayılan eş görevdeki eklerle münasebeti gereği +lA- eki ile ilişkisi ortaya çıkar. Bununla birlikte aynı görevde kullanılan -mAlA-, -AlA-, -GİA- vb. eklerinde +lA- eki doğrudan doğruya fiile değil bir hareket ismine gelir. Bu nedenle bizce bu ekte de +lA-’dan önce fiili isme dönüştürecek -g-, -gl-, -gu gibi bir ek olmak durumundadır.

Ek, Karluk grubu Türk lehçeleri ile Tatar, Kazak ve Altay Türkçelerinde tespit edilmiştir.

Öz. {-lā-} borälä- ‘şiddetli yağmak’, bükälä- ‘bükme, eğme’, quvlä- ‘kovalamak’ (Öztürk, 2007: 308), Uyg. {-lA-} bolcala- ‘fal açmak, tahmin etmek’, butala- ‘budamak’, kesle- ‘kesmek’ (ÇTYD-2: 130), Tat. {-lA-} üçikle- ‘öfke ve kin uyandırmak’, bökke- ‘bükme’, soñarla- ‘geçirmek’ (Ganiyev, 2013: 138), Kzk. {-lA-} sabala- ‘tekrar tekrar vurmak’, tistele- ‘tekrar tekrar ısırmak’, baqıla- ‘takip etmek’

²⁸ Güner Dilek, Altay Türkçesindeki

²⁹ Ekin -lA- varyantı ile bir başka fiilden fiil yapma eki -lA- ile karıştırılmamalıdır. -GUA- ekinin -lA- varyantı Hakas Türkçesinin sonu /g/ ile biten fiillere (eg-le- ‘devamlı eğmek gibi) gelir (Arıkoğlu, 2007: 1102).

(Tamir, 2007: 449), Nog. {-lA-} kala- ‘koymak, yığmak’ (Akbaba, 1998: 60), Alt. {-lA-} birikle- ‘birleşmek’ (ÇTYD-4: 60).

Kzk.	-lA-	-
Nog.	-lA-	-
Tat.	-lA-	-
Öz.	-	-lä-
Uyg.	-lA-	-
Alt.	-lA-	-

Tablo 187: -lA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-mA-

Ekin kökeni ile en yaygın görüş Ramstedt’e aittir. O ekin kökenini – fiilden isim yapma ekiyle arkaik Çuvaşvada da karşımıza çıkan, Proto-Türkçe *e- olumsuzluk fiilinin kaynaşmasından ortaya çıktığını söylemektedir (Tekin, 2010: 203).

Ek, fiil kök ve gövdelerine gelerek olumsuz fiiller türetir. Çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılır.

T.T. {-mA-} açma-, bilme-, görme-, duyma- (ÇTYD-1: 61), Gag. (mA) yazma-, duyma-, görmä- (ÇTYD-1: 250), Az {-mA-} alma-, bilme-, görme- (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 192), Trkm. {-mA-} açma-, akıtma-, goorama- ‘korumamak’, görme- (Kara, 2012: 97), Öz. {-mä-} birmä-, süyilmä- ‘sevilmemek’, qılmä- ‘yapmamak’ (Öztürk, 2007: 308), Uyg. {-mA-} birikmä- ‘birikmemek’, orama- ‘biçmemek’ (Ersoy, 2007: 375), Kzk. {-mA-/BA-} oylama- ‘düşünmemek’, tiyme- ‘değmemek’, tökpe- ‘dökmemek’ (Tamir, 2007: 448), Kırg. {-BA/BO} alba- ‘almamak’, iştebe- ‘çalışmamak’, toybo- ‘doymamak’, süybö- ‘sevmemek’ (Çengel, 2007: 506), Kkp. {-mA-/BA-} barma- ‘gitmemek’, işpe- ‘içmemek’, jatpa- ‘yatmamak’, azba- ‘azmamak, değişmemek’ (Uygur, 2007: 567), Nog. {-mA-/BA-} inama- ‘dilememek’, berme- ‘vermemek’, sokpa- ‘vurmamak’, yazba- ‘yazmamak’ (Akbaba, 2007: 633), Tat. {-mA-} taşlama- ‘bırakmamak’, kür- ‘görmemek’ (Öner, 2007: 706), Kır.-Tat. {-mA-} aytma- ‘söylememek’, deme- ‘söylememek’, ketme- ‘gitmememek’ (Yüksel, 2007: 840), Krç.-Blk. {-mA-} aytma- ‘söylememek’, körme- ‘görmemek’, caz- ‘yazmamak’ (Tavkul, 2007: 902), Kmk. {-mA-} alma-, berme- ‘vermemek’ (Pekacar, 2007: 975), Alt. {-BA-/BO} külbö- ‘gülmemek’, alba- ‘almamak’, sokpo- ‘vurmamak’, kaçpa- ‘kaçmamak’ (ÇTYD-4: 60), Hks. {-mA-/BA-} alba- ‘almamak’, atpa- ‘ateş etmemek’, tibe- ‘dememek’, körbe- ‘görmemek, bakmamak’ (Arıkoğlu, 2007: 1102), Tuv. {-mA-/BA-/

vA-} alba- ‘almamak’, aspa- ‘kaybolmamak’, çive- ‘yememek’, körbe- ‘görmemek, bakmamak’, sunma- (Arıkoğlu, 2007: 1174).

TT.	-mA-	-	-	-
Gag.	-mA-	-	-	-
Az.	-mA-	-	-	-
Trkm.	-mA-	-	-	-
Kzk.	-mA-	-BA-	-	-
Kırg.	-	-BA-	-BO-	-
Kkp.	-mA-	-BA-	-	-
Nog.	-mA-	-BA-	-	-
Tat.	-mA-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	-
Kır.-Tat.	-mA-	-	-	-
Krç.-Blk.	-mA-	-	-	-
Kmk.	-mA-	-	-	-
Öz.	-mä-	-	-	-
Uyg.	-mA-	-	-	-
Alt.	-	-BA-	-BO-	-
Hks.	-mA-	-BA-	-	-
Tuv.	-mA-	-BA-		-vA-

Tablo 188: -mA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-msIrA-

Ekin –m fiilden isim yapma eki ile +sIrA- isimden fiil yapma ekinin kaynaşması ile oluştuğu açıktır.

Ek, fiilin anlamına benzerlik, yakınlık anlamı katar (ÇTYD-2: 61). Oğuz grubu Türk lehçelerinden sadece Türkmen Türkçesinde görülen ek, Kuzey lehçelerine ait bir unsurdur. Ekin Karaçay-Balkar Türkçesi dışında bütün Kuzey lehçelerinde kullanımı tespit edilmiştir:

Tkm. {-msIrA-} gülümsire- ‘gülümsemek’ (İlker, 1997: 65), Öz. {-msirä-} yiğlamsirä- ‘ağlamaklı olmak’, qorqımsirä- ‘biraz korkmak’, külimsirä- ‘gülümsemek’ (ÇTYD-2: 61), Uyg. {-msIrA-} külimsire- ‘gülümsemek’, yiğlasira- ‘ağlamaklı olmak’ (ÇTYD-2: 130), Kzk. {-msIrA-} cılamşıra- ‘ağlamaklı olmak’, külimsire- ‘gülümsemek’, ölimsire- ‘ölecek insan gibi zor hareket etmek’ (Tamir, 2007: 449), Kırg. {+msıra-/ +msürö-} ölümsürö- ‘yarı ölü olmak, zayıf düşmek’, külümsürö- ‘gülümsemek’, ıylamsıra- ‘ağlamaklı olmak’ (Kadırova, 2012: 53), Nog. {-msIrA-} külemsire- ‘gülümsemek’, yılamşıra- ‘ağlamaklı olmak’ (ÇTYD-3: 322), Tat. {-msıra-/ -msäre-} külëmsäre- ‘gülümsemek’, yaklamşıra- (> yokımsıra-) ‘uyuklamak’ (Öner, 2007: 708), Bşk. {-mhıra-/ -imhüre-/ -ümhüre-/ -ümhüre-} yükümhüre- ‘uyuklamak’, külümhüre-

‘gülümsemek’ (Ersoy, 2007: 765), Kır.-Tat. {-msİrA-} ağlamsıra- / cılam sıra- ‘ağlar gibi olmak’, külümsire- ‘gülümsemek’, duyumsıra- ‘fark eder gibi olmak’ (ÇTYD-3: 384), Kkp. {-msİrA-} jılam sıra- ‘ağlamaklı olmak’, külimsire- ‘gülümsemek’, ölimsire- ‘halsizleşmek, ölecek gibi olmak’ (ÇTYD-3: 447), Kmk. {-msİrA-} külemsire- ‘gülümsemek’, yılam sıra- ‘ağlamaklı olmak’ (ÇTYD-3: 507), Alt. {-mzİrA-} külizmzire- ‘gülümsemek’, caramzıra- ‘süslenmek, kendine çeki düzen vermek’ (ÇTYD-4: 60), Hks. {-mzıra-/mzİre-} ılgamzıra- ‘ağlamaklı olmak’, uyğumzıra- ‘uyuklamak’, külİmzİre- ‘gülümsemek’ (Arıkoğlu, 2007: 1102), Tuv. {-mzİrA-/mzUrA-} aştamzıra- ‘biraz acıkmak’, hülümzüre- ‘gülümsemek’, udumzura- ‘uyuklamak’ (Arıkoğlu, 2007: 1176).

Trkm.	-msİrA-	-	-	-
Kzk.	-msİrA-	-	-	-
Kırg.	-msıra-	-msürö-	-	-
Kkp.	-msİrA-	-	-	-
Nog.	-msİrA-	-	-	-
Tat.	-msİrA-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	-(I)mhİrA-/-(U)mhUrA-
Kır.-Tat.	-msİrA-	-	-	-
Kmk.	-msİrA-	-	-	-
Öz.	-msirä-	-	-	-
Uyg.	-msİrA-	-	-	-
Alt.	-	-	-mzİrA-	-
Hks.	-	-	-mzİrA-	-
Tuv.	-	-	-mzİrA-/mzUrA-	-

Tablo 189: -msİrA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)nkİrA-

Ekin isimden fiil yapan +kİrA- eki ile olan ilişkisi açıktır. Öztürk de çalışmasında (1997: 51) Özbek Türkçesinde bu ekle türetilmiş fiillerin anlamlarından hareketle, ekin – n- dönüşlülük eki ile +kİrA ekinde meydana geldiğini belirtmiş, ancak +kİrA ekinin ne şekilde bir fiil tabanına gelebildiğini açıklamamıştır.

Bu ek ile türetilen fiiller, asıl fiildeki anlamın fail üzerinde bira biraz ortaya çıktığını ifade ederler. Ek, Karluk grubu Türk lehçelerinde ve birkaç Kıpçak grubu Türk lehçelerinde tespit edilmiştir:

Öz. {-nkırä-} kızarinkırä ‘biraz kızarmak’, korkinkırä- ‘biraz korkmak’, yuminkırä- ‘biraz yummak’ (ÇTYD-2: 61), Uyg. {-nkira-/ngira-} patinkira- ‘dalmak’, äsängira- ‘şuurunu kaybetmek’ (Ersoy, 2007: 375), Kzk. {-ŋqra-/ŋkre-} alıŋqıra- ‘biraz almak’, tüsiŋkire- ‘biraz anlamak’, aşıŋqra- ‘biraz ekşimek’ (Tamir, 2007: 449), Kkp. {-

ıñqıra-/ıñkire-} barıñqıra- ‘yakınlaşmak, yanına doğru gitmek’, küliñkire- ‘gülümsemek’ (Uygur, 2007: 569), Tat. {-nkıra-/nkëre-} ukınkıra- ‘okuyadurmak’, kilënkëre- ‘geledurmak, gelivermek’ (Öner, 2007: 708), Bşk. {-InkIrA-} yazınkıra- ‘ara ara yazmak’, ukınkıra- ‘arar arar okumak’ (Tokatlı, 1994: 92).

Kzk.	-		-ıñkrA-	-
Kkp.	-		-	-ıñkIrA-
Tat.	-nkIra-		-	-
Bşk.	-InkIrA-		-	-
Öz.	-	-nkırä-	-	-
Uyg.	-	-nkıra-	-	ıñgıra-

Tablo 190: -nkIrA- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)rA-

Tekrar ve süreklilik anlamlı fiiller türettiği düşünüldüğünde ekin, -(I)r- ile -A- fiilden fiil yapma eklerinin kaynaşmasından oluştuğu açıktır. Ekin sadece Nogay ve Kumuk Türkçelerinde kullanıldığı tespit edilmiştir:

Nog. {- (I)rA-} asıra ‘geçindirmek, beslemek’, şaşıra- ‘serpilmek, uçuşmak, dağılmak’ (Akbaba, 2009: 88), Kmk. {- (I)rA-} çaçıra- ‘sıçramak’, süyre- ‘sürüklemek’ tüyre- ‘iğneyle tutturmak, iliştiirmek’ (Pekacar, 2007: 975).

-y-

Ek, Eski Türkçede bir pekiştirme eki olan -d- ekinin değişmesi sonucu ortaya çıkmıştır (Çağatay, 1966: 48). Ek, Kuzey-doğu grubu Türk lehçeleri ile Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Nogay ve Karakalpak Türkçelerinde tespit edilmiştir.

Kırg. {-y-} kiçirey-, tüksüy-, köböyt- (Ceritoğlu, 1998: 168), Nog. {-y-} mayray- ‘sakince durmak, sakın durumda olmak’, yeñilley- ‘hafiflemek, şiddeti azalmak’ (Akbaba, 2009: 90), Kkp. {-y-} tüksiy- ‘kahırlanmak, acı çekmek’, toy- ‘doymak’ (Uygur, 2010: 116), Alt. {-y-} bılçıy- ‘basarak düzeltmek’, bököy- ‘eğilmek, bükülmek’, eriy- ‘erimek’, kepşey- ‘ağızla taklit etmek, öykünmek’ (ÇTYD-4: 61), Hks. {-y-} arsay-/ırsay- ‘ucu sivrice yukarı çıkmak’, halbay- ‘(elbise) geniş olmak bol olmak’ (Arıkoğlu, 2007: 1103), Tuv. {-y-} dıylay- ‘kıvrılmak, bükülmek’, düktüy- ‘tüylenmek’, kurzuy- ‘dişleri dökülmek’ (Arıkoğlu, 2007: 1176).

Eklerin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

	(G)A	(G)I	AlA	mAlA	GIçlA	GİlA	lA	mA	msİrA	nkİrA	(I)rA	y
TT.	-	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-
Gag.	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-
Az.	-	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-
Trkm.	+	-	+	+	-	+	-	+	+	-	-	-
Kzk.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-
Kırg.	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-	+
Kkp.	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+
Nog.	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	+	+
Tat.	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	-	-
Bşk.	-	-	+	-	-	-	-	+	+	+	-	-
Kır.Tat.	+	-	+	+	+	+	-	+	+	-	-	-
Krç.- Blk.	+	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-
Kmk.	+	-	+	-	-	-	-	+	+	-	+	-
Öz.	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+	-	-
Uyg.	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-
Alt.	+	+	-	-	-	+	+	+	+	-	-	+
Hks.	+	+	-	-	-	+	-	+	+	-	-	+
Tuv.	+	+	-	-	-	+	-	+	+	-	-	+

Tablo 191: Fiil Çatısını Etkilemeyen Fiilden Fiil Yapma Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

2.4.2. Fiil Çatısını Etkileyen Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-Ar-

-Ar- eki ünsüzle biten geçişsiz bazı fiillerden geçişli fiiller türeten bir ettirgenlik ekidir. Ek, bütün çağdaş Türk lehçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. {-Ar-} çıkar-, kopar-, çöker- (ÇTYD-1: 61), Gag. {-Ar-} çıkar-, kızar-, kopar- (ÇTYD-1: 250), Az. {-Ar-} çıkar- ‘çıkarmak’, gopar- ‘koparmak’ (ÇTYD-1: 121), Trkm. {-Ar-} gaytar- ‘geri döndürmek’, gider- ‘kaçırmak’, gopar- ‘koparmak’ (ÇTYD-1: 189), Öz. {-Ar-} qopär- ‘koparmak’, çıqar- ‘çıkarmak’, qaytär- ‘döndürmek, tekrar etmek’ (ÇTYD-2: 61), Uyg. {-Ar-} çöker- ‘çökmek, çöktürmek’ (ÇTYD-2: 130), Tat. {-Ar-} çıgar- ‘çıkarmak’ (KTLS, 1991: 129), Kzk. {-Ar-} qaytar- ‘döndürmek’, şığar- ‘çıkarmak’ (Tamir, 2007: 449), Kırg. {-ar-} çıgar- ‘çıkarmak’, kaytar- ‘geri vermek, geri döndürmek’ (Kadırova, 2012: 54), Bşk. {-Ar-} sıgar- ‘çıkarmak’, qaytar- ‘döndürmek’ (ÇTYD-3: 257), Nog. {-Ar-} şığar- ‘çıkarmak’, keter- ‘gidermek’, kaytar- ‘geri vermek, döndürmek’ (ÇTYD-3: 321), Kır.-Tat. {-Ar-} çıkar-, kaytar- ‘geri çevirmek’, kopar- (Yüksel, 2007: 843), Kkp. {-Ar-} qaytar- ‘geri dönmek’, qopar- ‘çevirmek, altını üstüne getirmek’ (Uygur, 2007: 567), Kmk. {-Ar-}çıqar- ‘çıkarmak’, geter ‘gidermek’, hapar- ‘koparmak’ (ÇTYD-3: 507), Krç.-Blk. {-Ar-} çıgar- ‘çıkarmak’, qobar- ‘koparmak’ (ÇTYD-3: 566), Alt. {-Ar-} çıgar- ‘çıkarmak’ (Dilek, 2007: 1033), Hks. {+Ar-/or+} sıgar- ‘çıkarmak, götürmek’, teer- ‘değdirmek’, toor- ‘dondurmak’ (Kara, 1995: 42), Tuv. {-Ar-} adırar- ‘ayrışmak’ (ÇTYD-4: 119).

TT.	-	-Ar-	-
Gag.	-	-Ar-	-
Az.	-	-Ar-	-
Trkm.	-	-Ar-	-
Kzk.	-	-Ar-	-
Kırg.	-ar-	-	-
Kkp.	-	-Ar-	-
Nog.	-	-Ar-	-
Tat.	-	-Ar-	-
Bşk.	-	-Ar-	-
Kır.-Tat.	-	-Ar-	-
Krç.-Blk.	-	-Ar-	-
Kmk.	-	-Ar-	-
Öz.	-	-Ar-	-
Uyg.	-	-Ar-	-
Alt.	-	-Ar-	-
Hks.	-	-Ar-	-or-
Tuv.	-	-Ar-	-

Tablo 192: -Ar- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)r- / -(U)r-

-Ar- eki ile aynı işlevde kullanılan bu ek sonu ünsüz ile biten fiil köklerinde ettirgen anlamlı fiiller türetir. Ek çağdaş Türk lehçelerinin tamamında işlek olarak kullanılır:

T.T. {-Ir/-Ur-} artır-, aşır-, bitir- (Dilek, 1997: 84), Az. {-Ir/-Ur-} batır-, bitir-, düşür- (Dilek, 1997: 84), Gag. {-Ir/-Ur-} batır-, doğur-, geçir- (Dilek, 1997: 84), Trkm. {-(I)r/-(U)r-} batır-, bitir-, öçür- ‘söndürmek’ (Kara, 2007: 255), Öz. {-(i)r/-(U)r-} şişir-, köçir- ‘göçürmek’, qaçır- ‘kaçırmak’ (ÇTYD-2: 61), Uyg. {-(i)r/-(U)r-} çöker- ‘çökertmek, çöktürmek’, uçar- ‘uçurmak’, çüşür- ‘düşürmek, indirmek’ (ÇTYD-2: 130), Kzk. {-(I)r-} asır- ‘aşırarak, geçirmek’, tüsir- ‘düşürmek’ (ÇTYD-3: 126), Kırg. {-(I)r/-(U)r-} kaçır-, uçur-, citir- ‘yitirmek’, bütür- ‘bitirmek’ (ÇTYD-3: 193), Kkp. {-(I)r/-(U)r-} ıdır- ‘uçurmak’, uzar- ‘uzamak’ (Uygur, 2007: 568), Bşk. {-(ı)r/-(İ)r/-(O)r-} bişİR- ‘pişirmek’, tüşür- ‘indirmek’, batır-, osor- ‘uçurmak’ (ÇTYD-3: 257), Nog. {-(I)r-} işir- ‘içirmek’, batır-, tüsir- ‘indirmek’, uşır- ‘uçurmak’ (ÇTYD-3: 322), Tat. {-(ı)r/-(ĕ)r-} öyër- ‘yığmak’, tüşër ‘düşürmek’ (Öner, 2007: 708), Kır.-Tat. {-(I)r/-(U)r-} şaşır-, toyur- ‘doyurmak’, tüşür- ‘indirmek’, keçir- ‘geçirmek’ (ÇTYD-3: 384), Kmk. {-(I)r/-(U)r-} göçür-, giyir- ‘sokmak, saplamak’, yaşır- ‘saklamak’ (ÇTYD-3: 507), Krç.-Blk. {-(I)r/-(U)r-} qaçır- ‘kaçırmak’, sekir- ‘atlamak, sıçramak’, uçur- (ÇTYD-3: 566), Alt. {-(I)r/-(U)r-} içir- ‘içirmek’, öçür- ‘söndürmek’, kaçır- (ÇTYD-4: 60), Hks. ((ı)r/((İ)r) çidİR- ‘ulaştırmak’, haçır- ‘kaçırmak’, ödİR- ‘öldürmek’ (ÇTYD-4: 144), Tuv. {-(I)r/-(U)r-} bıjır- ‘pişirmek’, ködür- ‘götürmek’, kejr- ‘geçirmek’ (ÇTYD-4: 220).

TT.	-	-Ir-	-Ur-
Gag.	-	-Ir-	-Ur-
Az.	-	-Ir-	-Ur-
Trkm.	-	-Ir-	-Ur-
Kzk.	-	-Ir-	-
Kırg.	-	-Ir-	-Ur-
Kkp.	-	-Ir-	-Ur-
Nog.	-	-Ir-	-
Tat.	-	-Ir-	-
Bşk.	-	-Ir-	-Ur-
Kır.-Tat.	-	-Ir-	-Ur-
Krç.-Blk.	-	-Ir-	-Ur-
Kmk.	-	-Ir-	-Ur-
Öz.	-ir-	-	-Ur-
Uyg.	-ir-	-	-Ur-
Alt.	-	-Ir-	-Ur-
Hks.	-	-Ir-	-
Tuv.	-	-Ir-	-Ur-

Tablo 193: -Ir/-Ur- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-dın-

Alt. kurgadın- ‘kendini kurulamak’ (ÇTYD-4: 60), Tuv. (DIn/DUn) tırttın- ‘çekilmek, kurumak’, aldın- ‘alınmak’, kördün- ‘görünmek’, kirdin- ‘girilmek’ (ÇTYD-4: 220).

-Dİr- / -DÜr-³⁰

Tıpkı –DAr- eki gibi tek heceli sonu ünsüzle biten geçişsiz fiillere gelerek geçişli filler türeten bir ektir. Ek çağdaş Türk lehçelerin tamamında yaygın bir biçimde kullanılır:

T.T. aldır-, gezdir-, tuttur-, yedir- (ÇTYD-1: 61), Gag. {-Dİr-} yaptır-, gezindir-, kondur- (ÇTYD-1: 250), Az. {-dİr-/dUr-} alder-, gezdir-, gördür-, pozdur- ‘sildirmek’, döyüşdür- ‘dövüştürmek’ (ÇTYD-1: 121), Trkm. {-dİr-/dUr-} alışdır- ‘paylaştırmak’, emdir- ‘emzirmek’, bööldür- ‘böldürmek’, dooldur- ‘doldurmak’ (ÇTYD-1: 189), Öz. {-Dir-} yedir-, üzdir- ‘koparmak’, qâldır- ‘kaldırmak’ (ÇTYD-2: 61), Uyg. {-DÜr-} mindür- ‘bindürmek’, aşurttur- ‘aşırmaq’, köydür- ‘yandırmak’ (ÇTYD-2: 130), Tat. {-Dİr-} kıstır-, yuvındır- ‘yıkarmak’, tuzdır- ‘eskirmek, yıpratmak’, kimİt- ‘eksiltmek’ (ÇTYD-3: 57), Kzk. {-Dİr-} aldır-, keptir- ‘kurutmak’, toltır- ‘doldurmak’ (ÇTYD-3: 126), Kırğ{-Dİr-/DÜr-} aldır-, bildir-, soydur- ‘hayvan kestirmek’, öltür- ‘öldürmek’ (ÇTYD-3: 193), Bşk. {-Dİr-/DÜr-/zİr-} aldır-, küldür- ‘güldürmek’, yazzır- ‘yazdırmak’, ültİr- ‘öldürmek’, hİzzİr- ‘sezdirmek’ (ÇTYD-3: 257), Nog {-Dİr-} bezdir-, kaldır- ‘bırakmak’, böktir- ‘tıka basa yedirmek’, yondır- ‘yontturmak’ (ÇTYD-3: 321), Kır.-Tat. {-Dİr-/Dur-} ayındır- ‘ayılmak’, küldir- / küldür- ‘güldürmek’, toldır-/ toldur- ‘dolsurmak’, östir-/östür- ‘büyütmek’ (ÇTYD-3: 383), Kkp. {-Dİr-} yazdır- ‘yazdırmak’, ayttır- ‘söyletmek’, bildir-, köndir- ‘razı etmek’ (ÇTYD-3: 447), Kmk. {-Dİr-/DÜr-} terenleşdir- ‘derinleştirmek’, yandır-, utdur- ‘kaybetmek, yenilmek’, öltür- ‘öldürmek’,

³⁰ Bazı lehçelerde görülen –DAr- fiilden fiil yapma eki (Trkm. {-dAr-} ağdar- ‘düşürmek’, bökder- ‘ata yük vurmak’, döönder- ‘döndürmek’ (Kara, 2012: 96), Öz. {-Där-} agdär- ‘aktarmak, çevirmek’, töntär- ‘aktarmak, döndermek’ (Öztürk, 2007: 310), Uyg. {-Dar-} toltar- ‘doldurmak’, ağdar- ‘aktarmak, çevirmek’, toştar- ‘doldurmak, taşımak’ (ÇTYD-2: 130), Kzk. {-dAr-} avdar- ‘çevirmek’ (Baykoca, 2007: 95), Nog. {-DAr-} aktar- ‘devirmek, alt üst etmek’, avdar- ‘devirmek, yıkmak’, töñter- ‘çevirmek, döndürmek’ (ÇTYD-3: 321), Kır.-Tat. {-dAr-} avda- ‘yıkmak’, tönder- ‘döndürmek’, gönder- (Yüksel, 2007: 843), Kmk. {-DAr-} awdar- ‘devirmek, yere yıkmak’ (Pekacar, 2007: 974), Hks. {-dAr-} döñder- ‘döndürmek’, aḡdar- ‘aktarmak’ (Kara, 1995: 42)) –Dİr- ekinin fonetik bir varyantı olduğu için (Ergin, 2004: 213) –DAr- eki için ayrı bir başlık açmadık.

geltir- ‘getirmek’ (ÇTYD-3: 507), Krç.-Blk. {-Dİr-/DÜr} ilgilendir- ‘iyileştirmek’, sıdır- ‘emdmek, içirmek’, öçükdür- ‘saldırtmak, tahrik etmek’, öltür- ‘öldürmek’ (ÇTYD-3: 566), Alt. {-Dİr-} kestir-, kurgattır- ‘kurutturmak’, açındır- ‘üzmek, hüznlendirmek’, ajındır- ‘yükseltmek, artmak, geçirtmek’ (ÇTYD-4: 60), Hks. {-Dİr-} çıstandır- ‘koklatmak’, iblendır- ‘evlendirmek’, köstır- ‘göçürmek’, sordır- ‘emirmek, emzirmek’ (ÇTYD-4: 143), Tuv. {-Dİr-/DÜr-} bildir-, sattır-, hömdür- ‘gömdürmek’, östür- ‘büyütmek’ (ÇTYD-4: 220).

TT.	-	-	-Dİr-	-	-DÜr-	-
Gag.	-	-	-Dİr-	-	-	-
Az.	-dİr-	-	-	-dÜr-	-	-
Trkm.	-dİr-	-	-	-dÜr-	-	-
Kzk.	-	-	-Dİr-	-	-	-
Kırg.	-	-	-Dİr-	-	-DÜr-	-
Kkp.	-	-	-Dİr-	-	-	-
Nog.	-	-	-Dİr-	-	-	-
Tat.	-	-	-Dİr-	-	-	-
Bşk.	-	-	-Dİr-	-	-DÜr-	-zİr-
Kır.-Tat.	-	-	-Dİr-	-	-Dur-	-
Krç.-Blk.	-	-	-Dİr-	-	-DÜr-	-
Kmk.	-	-	-Dİr-	-	-DÜr-	-
Öz.	-	-Dİr-	-	-	-	-
Uyg.	-	-	-	-	-DÜr-	-
Alt.	-	-	-Dİr-	-	-	-
Hks.	-	-	-Dİr-	-	-	-
Tuv.	-	-	-Dİr-	-	-DÜr-	-

Tablo 194: -Dİr-/DÜr- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GAz-

Ek sonu ünsüzle biten geçişsiz fiillerden geçişli fiiller türetir. Yalnızca Karluk grubu Türk lehçelerinde ve Başkurt Türkçesinde tespit edebildiğimiz ekin kullanımı çok sınırlıdır.

Öz. bitkáz- ‘bitirmek’, tolgaz- ‘doldurmak’ (Öztürk, 2007: 310), Uyg. (kaz) tukkaz- ‘doğurmak, vücuda getirmek’, toşkaz- ‘taşımak, doldurmak’ (Öztürk, 1997: 90), Kırg. (GAz/GOz) atkar-, ötköz-, бүtkör- (Ceritoğlu, 1998: 165), Bşk. (kaz/kez) kütkaz- ‘kurtarmak’, ütkez- ‘geçirmek’ (Ersoy, 2007: 765).

Kırg.	-	-	-GAz-	-GOz-
Bşk.	-kAz-	-	-	-
Öz.	-	-Gáz	-	-
Uyg.	-kaz-	-	-	-

Tablo 195: -GAz- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GIz-³¹

Bu ekin fonksiyonu geçişlilik olup, geçişsiz fiilleri geçişli yapar; geçişli fiilleri ise bir kat daha geçişli yaparak hareketi bir başkasına yaptırma anlamı katar. Ek Oğuz grubu Türk lehçelerinden sadece Azerbaycan Türkçesinde çok sınırlı örnekte görülür.

Ek Oğuz grubu Türk lehçeleri dışında kalan bütün lehçelerde çok işlek bir biçimde kullanılır:

Az. {-guz-/xuz-} durğuz- ‘ayağa kaldırmak’, gorxuz- ‘korkutmak’, galxız- ‘kaldırmak’ (ÇTYD-1: 121), Öz. {-GIz-} kirgiz- ‘girdirmek’, ötkiz- ‘geçirmek’, turğız- ‘kaldırmak, dik durmak’, yâttqız- ‘yatırmak’ (ÇTYD-2: 61), Uyg. {-GUz-} alğuz- ‘aldırmak’, içküz- ‘içirmek’, aqquz- ‘akıttırmak’ (ÇTYD-2: 130), Tat. {-GIz-} kiygîz- ‘giydirmek’, yatgız- ‘yatırmak’, torgız- ‘kaldırmak’ (ÇTYD-3: 57), Kzk. {-GIz-} urğız- ‘vurdurmak’, kirgiz- ‘girdirmek’, aytqız- ‘söyletmek’, ekkiz- ‘ektirmek’ (ÇTYD-3: 126), Kırg. {-GIz-/GUz-} algız- ‘aldırmak’, kirgiz- ‘girdirmek’, turguz- ‘kaldırmak’, cürgüz- ‘yürütmek’ (ÇTYD-3: 193), Nog³². {-GIz-} kirgiz- ‘girdirmek’, ötkiz- ‘geçirmek’ (Baykoca, 2007: 100), Bşk. {-GIz- /GUz-} tîygîz- ‘değdirmek’, alğız- ‘aldırmak’, tûrgüz- ‘durdurmak’ (ÇTYD-3: 258), Kır.-Tat. {-GIz-} ketkiz- ‘sürdürmek’, kirgiz- ‘girdirmek’, yatqız- ‘yatırmak’, tayğız- ‘kaydırmak’ (ÇTYD-3: 384), Kkp. {-GIz-} jazğır- ‘yazdırmak’, körsetkiz- ‘göstertmek’, aytqız- ‘söyletmek’, körgiz- ‘gördürmek’ (ÇTYD-3: 447), Kmk. {-gIz-/gUz-} tirgiz- ‘diriltmek’, turğuz- ‘kaldırmak’ (ÇTYD-3: 507), Krç.-Blk. {-gIz-/gUz-} turğuz- ‘kaldırmak’, körgüz- ‘göstermek’, kirgiz- ‘girdirmek, sokmak’ (ÇTYD-3: 566), Alt {-gIs-/gUs-} turgus- ‘kaldırmak’, bayıgıs- ‘zenginleşmek’, körgüs- ‘göstermek’ (ÇTYD-4: 60), Hks. {-gIs-} çörgis- ‘göndermek’, tirğis- ‘diriltmek’, turgıs- ‘dikine koymak, yerleştirmek, inşa etmek’ (Arıkoğlu, 2007: 1100), Tuv. {-gIs-/gUs-}

³¹ Bazı lehçelerde görülen ve eskiden beri var olan -gIr- fiilden fiil yapma eki (Öz. keçkir- ‘geç olmak’, sızğır- ‘sızmak’, yazğır- ‘şikayet etmek’ (Coşkun, 2000: 67), Bşk. yatqır- ‘yatırmak’, yîtķır- ‘yetirmek’, yazğır- ‘yazdırmak’ (ÇTYD-3: 258), Kmk. sızgır- ‘ıslık çalmak’, kaygır- ‘kederlenmek, üzölmek, endişe etmek’ (Pekacar, 2007: 974), Tat. bēlgēr-, kiygēr- Kırg. catkır-, cetkir- (Öner:1998: 102), Alt. ötkür- ‘geçirmek’, öskür- ‘yetiştirmek’ (ÇTYD-4: 60), Hks. (hır/ķır) oshır- ‘kurtarmak’, öskır- ‘büyötmek, yetiştirmek’ (Arıkoğlu, 2007: 1101)) -gIz- fiilden fiil yapma ekinin fonetik bir varyantı olarak değeriendirildiğı için çalışmamızda bu ek için ayrı bir başlık açılmamıştır.

³² Nogay Türkçesinde ekin -t- fiilden fiil yapma eki ile genişletilmiş biçimi de bulunur: Nog. {-GIst-} tamgist- ‘damlatmak’, yetkist- ‘yetiştirmek’, korkıst- ‘korkutmak’ (ÇTYD-3: 321).

körgis- ‘göstermek’, turgus- ‘dikine koymak, yerleştirmek, inşa etmek’, argıs- ‘zayıflatmak’ (Arıkoğlu, 2007: 1175).

Az.	-guz-	-	-xuz-	-	-	-	-
Kzk.	-	-	-	-Glz-	-	-	-
Kırg.	-	-	-	-Glz-	-GUz-	-	-
Kkp.	-	-	-	-Glz-	-	-	-
Nog.	-	-	-	-Glz-	-	-	-
Tat.	-	-	-	-Glz-	-	-	-
Bşk.	-	-	-	-Glz-	-GUz-	-	-
Kır.-Tat.	-	-	-	-Glz-	-	-	-
Krç.-Blk.	-glz-	-gUz-	-	-	-	-	-
Kmk.	-glz-	-gUz-	-	-	-	-	-
Öz.	-	-	-	-Glz-	-	-	-
Uyg.	-	-	-	-	-GUz-	-	-
Alt.	-	-	-	-	-	-gIs-	-gUs-
Hks.	-	-	-	-	-	-gIs-	-
Tuv.	-	-	-	-	-	-gIs-	-gUs-

Tablo 196: -Glz-/GUz- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GIn-

T.T: (GIn/GUn) yutkun-, silkin-, Gag. yutkun-, durgun- ‘yorulmak’ (ÇTYD-1: 250), Tat. (GIn) aşkın- ‘acele etmek’, cilkın- ‘silkinmek’ (Ganiyev, 2013: 167), Kkp. (gIn/kın) askın- ‘büyümek, aşmak, fazla olmak’, külgin(dir)- ‘güldürmek’, uşkın- ‘parçalamak, bölmek’ (Uygur, 2010: 115).

-k-

Ek oluş bildiren geçişsiz filleri üretir ya da fiillere dönüşlülük ifadesi katar. Bazı örneklerde fiilin anlamını kuvvetlendirdiği de görülür. Ek Gagauz ve Altay Türkçeleri dışında bütün çağdaş Türk lehçelerinde tespit edilmiştir:

T.T. acık-, ayık-, burk-, duruk- (Korkmaz, 2009: 127), Az. {-(i)k-/-(u)ğ-/-(ı)x-/-(u)x-} bezik- ‘bezmek, bıkmak, usanmak’, donux- ‘hayret ve şaşkınlıktan hareketsizleşmek’, sınix- ‘zayıflamak, erimek’ (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 192), Tkm. {-(I)k-} bezik- ‘bezmek, usanmak’, gızık- ‘keyecanlanmak’, irik- ‘bıkmak, yorulmak’ (Delice, 2010: 50), Öz. {-(I)k-} sinik- ‘rengi solmak’, tutılık- ‘biraz tutuk konuşmak’ (Öztürk, 2007: 308), Uyg. {-(i)k-/-(u)k-} duduk- ‘kekelemek’, tiniq- ‘sakinleşmek’ (ÇTYD-2: 130), Tat. {-(I)k-} pişik- ‘güneşte pişirmek’, yotık- ‘açlıktan yutkunmak’ (Ganiyev, 2013: 159), Kzk. {-(I)k-/-(U)k-} ayık- ‘iyileşmek’, bezik- ‘bezmek’, buyuk- ‘donmak, bütünüyle soğumak’ (Güngördü, 1998: 170), Kırg. {-(I)k-/-(U)k-} talık-

‘yorulmak’, erik- ‘canı sıkılmak’, könik- ‘alışmak’ (Çengel, 2007: 506), Nog. {(-I)k-} aşık- ‘acele etmek’, könik- ‘alışmak’ (ÇTYD-3: 321), Bşk. {(-I)k-} kızık- ‘ilginçleşmek’, yolık- ‘karşılaşmak’ (Tokatlı, 1994: 92), Kır.-Tat. {(-I)k-/-(U)k-} kanık- ‘bir şeye kanmak, yetinmek’, könik- ‘bir şeye alışmak’, soluk- ‘soluklaşmak, pörsümek’ (ÇTYD-3: 384), Kkp. {(-I)k-} bezik- ‘bezemek’, tınık- ‘durmak, dinlenmek’, tütik- ‘yorulmak, acı çekmek’ (ÇTYD-3: 447), Kmk. {(-I)k-/-(U)k-} ayık- ‘ayıklamak, uyanmak’, büyük- ‘büzülme, sessizleşmek’, soruk- ‘solmak, biraz kurumak’ (Pekacar, 2007: 975), Krç.-Blk. {(-I)k-} aşık- ‘acele etmek’ (Tosun, 2000: 41), Hks. {-(i)h-/-(İ)k-} hınıh- ‘alışmak’, könik- ‘alışmak, benimsemek’, pazıh- ‘dolanmak’ (ÇTYD-4: 143). Tuv. {(-I)k-/-(U)k-} bıjık- ‘sağlamlaştırmak’, cılık- ‘ısınmak’, ujuk- ‘uçuşmak, uçar gibi gitmek’ (Arıkoğlu, 1996: 63).

TT.	-	-(I)k-	-(U)k-	-
Gag.	-	-	-	-
Az.	-(u)g-	-(i)k-	-	-(i)x-/-(u)x-
Trkm.	-	-(I)k-	-	-
Kzk.	-	-(I)k-	-(U)k-	-
Kırg.	-	-(I)k-	-(U)k-	-
Kkp.	-	-(I)k-	-	-
Nog.	-	-(I)k-	-	-
Tat.	-	-(I)k-	-	-
Bşk.	-	-	-	-
Kır.-Tat.	-	-(I)k-	-(U)k-	-
Krç.-Blk.	-	-(I)k-	-	-
Kmk.	-	-(I)k-	-(U)k-	-
Öz.	-	-(I)k-	-	-
Uyg.	-	-(i)k-	-(u)k-	-
Alt.	-	-	-	-
Hks.	-	-(İ)k-	-	-(i)h-
Tuv.	-	-(I)k-	-(U)k-	-

Tablo 197: -(I)k-/-(U)k- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-GAR-

Hacıeminoğlu (1991: 47) ekin kökeni –g fiilden isimden yapma eki, +A- isimden fiil yapma eki ve –r- fiilden fiil yapma eki olarak düşünmüştür. Erdal ise (1991: 747) ise +k- eki ile ve +gAr- eki ile yapılan fiiller arasındaki ilişkiye dikkat çekerek (*andgar-* ile *antık-*, *birgert-* ile *birik-*, *çingar-* ile *çınık-* vs.) ekin +k- isimden fiil yapma eki ile –Ar fiilden fiil yapma ekinin kaynaşması ile ortaya çıktığını savunur.

Ek geçişsiz fiillerden geçişli fiiller türetir ya da geçişli fiillere gelerek fiilin anlamını pekiştirir. Ekin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı çok sınırlıdır:

Öz. {-kär-} ötkär- ‘geçirmek’, yetkär ‘yetiştirmek’ (Coşkun, 2000: 68), Tat. {-GAr-} kotkar- ‘kurtarmak’, başkar- ‘başarmak’, atkar- ‘attırmak’ (Ganiyev, 2013: 167), Bşk. {-kAr-} ütker- ‘geçirmek’, kütkar- ‘kurtarmak’ (ÇTYD-3: 258), Kzk. {-gAr-} kömker- ‘bir şeyin kenarını kıvrırarak dikmek, kuşatmak, bezemek’, ötker- ‘geçirmek’ (Baykoca, 2007: 94), Kırg. {-GAr-/-GOr-} бүткөр- ‘bitirmek’, kömkör- ‘alt üst etmek’, unutar- ‘unutmak’ (Güngördü, 1998: 214), Nog. {-GAr-} ozgar- ‘geçirmek’, ötker- ‘geçirmek’, yatkar- ‘yatırmak’ (ÇTYD-3: 321), Kkp. {-kAr-} jetker- ‘ulaştırmak’, jatqar- ‘yatırmak’ (ÇTYD-3: 447), Kmk. {-GAr-} ötker- ‘geçirmek’, kutgar- ‘kurtarmak’ (Begeç, 1998: 153).

Kzk.	-gAr-	-	-	-
Kırg.	-	-	-GAr-	-GOr-
Kkp.	-	-kAr-	-	-
Nog.	-	-	-GAr-	-
Tat.	-	-	-GAr-	-
Bşk.	-	-kAr-	-	-
Kmk.	-	-	-GAr-	-
Öz.	-	-kär-	-	-

Tablo 198: -GAr- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)l- / -(U)l-

Ekin kökeni ile ilgili sınırlı sayıdaki görüşleri Kuznetsov’un (1995: 225) çalışmasında bulmak mümkündür. Kuznetsov Salemann’ın ekin kökenini *ol-/bol-* fiiline bağladığını belirttikten sonra görüşle ilgili şu eleştirileri yöneltir:

1. *ol-/bol-* fiili geçişsizdir o halde *çay-ı* içildi gibi örnekler nasıl yorumlanabilir?
2. *b* ünsüzü nasıl olmuş da küçücük bir iz bile bırakmamıştır?
3. *ol-*’daki yuvarlak ünlüye mukabil İbn-I Muhanna’da şu örnekler var: *vuruldu*, *sunduruldu*; uyumun mevcut olmadığı Özbeçede de -ıl- eki daima düzdür.

Kuznetsov bu eleştirileri yönelttikten sonra ekin *kıl-* fiilinden gelişmiş olması gerektiğinin açıklar (Kuznetsov, 1995: 225).

Kuznetsov’un Salemann’ın görüşüne yaptığı eleştirilere katılmakla birlikte tespitinde eksiklik olduğunu düşünüyoruz. Türkçenin genel temayülü olarak yardımcı fiillerin isim kök ve gövdelerine geldiği görülür. Bu gövdeler de ya direkt bir yapım ekiyle (yap-mış ol- gibi) ya da bir zarf-fiil eki ile (gel-i ver- gibi) oluşturulabilir. Yani -ıl- eki bir fiilden gelişmiş olsa bile kendisinden önce fiili isimleştirecek bir unsura ihtiyaç vardır.

Buna mukabil Salemann'ın ve Kuznetsov'un ekle ilgili incelemelerinde bu temayül dikkate alınmamıştır.

-l- edilgen çatı eki çağdaş Türk lehçelerinin tamamında işlek bir biçimde kullanılmaktadır. Var olan tek fark ekteki tampon ünlünün durumudur:

T.T. {-(I)l-/-(U)l-} yazıl-, çekil-, düzül-, vurul- (ÇTYD-1: 61), Gag. {-(I)l-/-(U)l-} kurul-, kesil-, sayıl- (ÇTYD-1: 250), Az. {-(I)l-/-(U)l-} yazıl-, çekil-, düzül-, yorul- (ÇTYD-1: 121), Trkm. {-(I)l-} aydarıl- 'yıkılmak', beril- 'verilmek', yasal- 'yapılmak', bezel- 'süslenmek' (ÇTYD-1: 189), Öz. {-(i)l-} äytil- 'söylenmek', qâmäl- 'tutuklanmak', kütilmek 'beklenmek' (ÇTYD-2: 61), Uyg. {-(I)l-/-(U)l-} köpeytil- 'çoğaltılmak', qaçurul- 'kaçırılmak', atal- 'ad verilmek' (ÇTYD-2: 130), Tat. {-(I)l-} savıl- 'sağılmak', tüğl- 'dökülmek', urıl- 'vurulmak' (ÇTYD-3: 57), Kzk. {-(I)l-} üzil- 'üzülmek', juvıl- 'yıkanmak', jıynal- 'toplanmak' (ÇTYD-3: 126), Kırg. {-(I)l-/-(U)l-} cazıl- 'yazılmak', beril- 'verilmek', tögül- 'dökülmek', toktol- 'durmak, durulmak' (ÇTYD-3: 193), Bşk. {-(I)l-/-(U)l-} yıyıl- 'yığılmak, toplanmak', toyol- 'duyulmak', büğül- 'bükülmek', buyal- 'boyanmak' (ÇTYD-3: 257), Nog. {-(I)l-} şaşıl- 'saçılmak', pişil- 'biçilmek', üzil- 'kesilmek', yonıl- 'yontulmak' (ÇTYD-3: 321), Kır.-Tat. {-(I)l-/-(U)l-} aşal- 'yenilmek', oqul- 'okunmak', taşıl- 'taşınmak' (ÇTYD-3: 384), Kkp. {-(I)l-} jazıl- 'yazılmak', irkil-, köril- 'görülmek', qaral- 'bakılmak' (ÇTYD-3: 447), Kmk. {-(I)l-/-(U)l-} üyrenil- 'öğrenilmek', gömül-, açıl-, urul- 'vurulmak' (ÇTYD-3: 507), Krç.-Blk. {-(I)l-/-(U)l-} öçül- 'sönmek', oyul- 'yıkılmak, bozulmak', cazıl- 'yazılmak', kesil- (ÇTYD-3: 566), Alt. {-(I)l-/-(U)l-} çaçıl- 'saçılmak', kurçal- 'sarılmış, kuşanılmış olmak', kurçul- 'bilenmek, sivrilme' (ÇTYD-4: 60), Hks. {-(I)l-} ibestel- 'parçalanmak', ibl- 'dönme', ırıl- 'yırılmak' (ÇTYD-4: 143), Tuv. {-(I)l-/-(U)l-} doldurul-, adırıl- 'ayrılmak', bijil- 'yazılmak', ürel- 'kırılmak' (ÇTYD-4: 219).

TT.	-	-(I)l-	-(U)l-
Gag.	-	-(I)l-	-(U)l-
Az.	-	-(I)l-	-(U)l-
Trkm.	-	-(I)l-	-
Kzk.	-	-(I)l-	-
Kırg.	-	-(I)l-	-(U)l-
Kkp.	-	-(I)l-	-
Nog.	-	-(I)l-	-
Tat.	-(I)l-	-	-
Bşk.	-	-(I)l-	-(U)l-
Kır.-Tat.	-	-(I)l-	-(U)l-
Krç.-Blk.	-	-(I)l-	-(U)l-
Kmk.	-	-(I)l-	-(U)l-
Öz.	-(i)l-	-	-
Uyg.	-	-(I)l-	-(U)l-
Alt.	-	-(I)l-	-(U)l-
Hks.	-	-(I)l-	-
Tuv.	-	-(I)l-	-(U)l-

Tablo 199: -(I)l-/-(U)l- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)n- / -(U)n

Türkçenin en eski dönemlerden beri kapsamlı kullanım özelliği taşıyan işlek bir çatı ekidir (Korkmaz, 2003: 128). Ekin görevi fiilin gösterdiği işi özneye yöneltmesidir.

Ek, çağdaş Türk lehçelerinin tamamında işlek bir biçimde kullanılır. Görülen tek fark ekin ünsüz ile biten fiillere getirilirken kullanılan tampon ünlünün durumudur.

T.T. {-(I)n/-(U)n-} taşın-, giyin-, övün-, bulun- (ÇTYD-1: 61), Gag. {-(I)n/-(U)n-} sevin-, geçin-, görün-, yıkan- (ÇTYD-1: 250), Az. {-(I)n/-(U)n-} yolun-, silin-, daran- ‘taranmak’, görün- (ÇTYD-1: 122), Trkm. {-(I)n/-(U)n-} aylan- ‘dönmek’, horlan-, övün- (ÇTYD-1: 190), kiyin- ‘giyinmek’, yuvin- ‘yılanmak’, kăffălän- ‘keyiflenmek’ (ÇTYD-2: 61), Öz. {-(i)n-} söyün- ‘sevinmek’, körin- ‘görünmek’, yulin- ‘yolunmak’ (Öztürk, 2007: 309), Uyg. {-(I)n/-(U)n-} söyün- ‘sevinmek’, qoğdan- ‘korunmak’, sürken- ‘sürtünmek’ (ÇTYD-2: 130), Tat. {-(ı)n-/-(İ)n-} cıyın- ‘hazırlanmak’, ütİn- ‘rica etmek’, bizen- ‘bezenmek’ (ÇTYD-3: 57), Kzk. {-(I)n-} taran-, oran- ‘sarılmak’, körin- ‘görünmek’, juvin- ‘yılanmak’ (ÇTYD-3: 126), Kırg. {-(I)n/-(U)n-} kirin- ‘suya girmek, yıkanmak’, karan- ‘bakınmak’, ötün- ‘rica etmek’, urun- ‘çarpmak’ (ÇTYD-3: 193), Bşk. {-(I)n/-(U)n} alın-, bİlİn-, tūrūn- ‘bürünmek’, başlan- (ÇTYD-3: 257), Nog. {-(I)n-} yılın- ‘ısınmak’, şeşin- ‘soyunmak’, karan- ‘bakınmak’, suvin- ‘soğumak’ (ÇTYD-3: 322), Kır.-Tat. {-(I)n/-(U)n-} körün- ‘görünmek’, sevin-, maqtan- ‘övünmek’, yaşırın- ‘gizlenmek’ (ÇTYD-3: 384), Kkp. {-(I)n-} körin- ‘görünmek’, maqtan- ‘övünmek’, islen-

‘çalışılmak’, tabın- ‘tapınmak’ (ÇTYD-3: 447), Kmk. {- (I)n/- (U)n-} süyün- ‘sevinmek’, giyin-, cuvun- ‘yılanmak’, bilen-, xaşın- ‘kaşınmak’ (ÇTYD-3: 507), Krç.-Blk. {- (I)n/- (U)n-} sılan- ‘okşanmak’, alın-, körün- ‘görünmek’, çalın- ‘biçilmek’, cuvun- ‘yılanmak’ (ÇTYD-3: 566), Alt. {- (I)n/- (U)n-} kurgan- ‘kurumak’, artın- ‘kendi heybesine koymak, kendisine yük almak’, körün- ‘görünmek’ (ÇTYD-4: 60), Hks. {- (I)n/- (İ)n-} çıstan- ‘koku saçmak, koku vermek’, çidİn- ‘başarmak’, körİn- ‘görünmek’ (ÇTYD-4: 143), Tuv. {- (I)n/- (U)n-} tanın-, körün- ‘görünmek’, kettin- ‘giyinmek’, daaran- ‘dikişle meşgul olmak’ (ÇTYD-4: 219).

TT.	-	-(I)n-	-(U)n-
Gag.	-	-(I)n-	-(U)n-
Az.	-	-(I)n-	-(U)n-
Trkm.	-	-(I)n-	-(U)n-
Kzk.	-	-(I)n-	-
Kırg.	-	-(I)n-	-(U)n-
Kkp.	-	-(I)n-	-
Nog.	-	-(I)n-	-
Tat.	-	-(I)n-	-
Bşk.	-	-(I)n-	-(U)n-
Kır.-Tat.	-	-(I)n-	-(U)n-
Krç.-Blk.	-	-(I)n-	-(U)n-
Kmk.	-	-(I)n-	-(U)n-
Öz.	-(i)n-	-	-
Uyg.	-	-(I)n-	-(U)n-
Alt.	-	-(I)n-	-(U)n-
Hks.	-	-(I)n-	-
Tuv.	-	-(I)n-	-(U)n-

Tablo 200: -(I)n/- (U)n- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)ş- / -(U)ş

Kuznetsov ekin kökeni ile ilgili görüşleri şu şekilde özetler: ‘Kononov, Yuldaşev, Serebrennikov ele aldığımız ekte (-ş-) bir topluluk, çokluk şekli gördüler, yani bir eki başka bir eke dayandırdılar. Bang ve izinden yürüyen Şçerbak muhayyel bir eş- ‘eşlik yapmak’, ‘izlemek’ fiilinden söz ederler. Fakat elde böyle bir fiil olmadığından iş sarpa sarar.’ (Kuznetsov: 1995: 227). Kuznetsov bu açıklamalardan sonra ekin kökeninin fiilin anlamına eyleme birkaç kişinin katıldığını ifade eden üş- fiili olması gerektiğini söyler (Kuznetsov, 1995: 227).

Eylemin birden fazla kişi tarafından yapıldığını ifade eden ek, çağdaş Türk lehçelerinin tamamında işlek olarak kullanılır. Var olan tek farklılık tampon ünlünün durumu ve Kazak, Nogay, Karakalpak ve Hakas Türkçelerindeki ş>s değişimidir:

T.T. {- (I)ş- / - (U)ş-} yazış-, görüş-, vuruş-, giriş- (ÇTYD-1: 61), Gag. {- (I)ş- / - (U)ş-} geziş-, görüş-, soruş- (ÇTYD-1: 250), Az. {- (I)ş- / - (U)ş-} alış-, büzüş-, vuruş- (Kartallıoğlu, Yıldırım, 2007: 193), Trkm. {- (I)ş- / - (U)ş-} aylanış- ‘dolaşmak’, çıрмаş- ‘sarılmak’, görüş-, uruş- ‘vuruşmak’ (ÇTYD-1: 189), Öz. {- (i)ş-} yengilläş- ‘hafifleşmek’, küliş- ‘gülüşmek’, uçrâş- ‘karşılaşmak’ (ÇTYD-2: 61), Uyg. {- (I)ş- / - (U)ş-} külüş- ‘gülüşmek’, uruş- ‘vuruşmak’, sözleş- (ÇTYD-2: 130), Tat. {- (ı)ş- / - (İ)ş-} oyış- ‘uyuşmak, birleşmek’, süyleş- ‘söyleşmek’, bölüş- ‘bölüşmek’ (ÇTYD-3: 57), Kzk. {- (I)s-} aytış- ‘atışmak’, köris- ‘görüşmek’, pikirles- ‘akıl danışmak’ (ÇTYD-3: 126), Kırg. {- (I)ş- / - (U)ş-} attanış- ‘birlikte ata binmek’, birgeleş- ‘birleşmek’, keliş- ‘anlaşmak’, körüş- ‘görüşmek’ (ÇTYD-3: 193), Bşk. {- (ı)ş- / - (İ)ş- / - (O)ş-} bılış- ‘bilişmek’, üruş- ‘vuruşmak, dalaşmak’, böröş- ‘buruşmak’, awış- ‘eğilmek’ (ÇTYD3: 258), Nog. {- (I)s-} eles- ‘birlikte elemek’, külis- ‘gülüşmek’, boyas- ‘boyamaya yardım etmek’ (ÇTYD-3: 322), Kır.-Tat. {- (I)ş- / - (U)ş-} qaqış- ‘çarpışmak’, qaraş- ‘bakışmak’, uruş- ‘vuruşmak’, çekiş- ‘bir şeye üzülme’ (ÇTYD-3: 384), Kkp {- (I)s-} köris- ‘görüşmek’, söyleş- ‘söyleşmek’, şabıs- ‘koşuşmak’, soğıs- ‘vurulmak’ (ÇTYD-3: 447), Kmk. {- (I)ş- / - (U)ş-} qoşuluş- ‘birlikte katılmak’, yetiş-, görüş-, ornaş ‘yerleşmek’ (ÇTYD-3: 507), Krç.-Blk. {- (I)ş- / - (U)ş-} sanaş- ‘sayışmak’, üleş- ‘bölüşmek’, körüş- ‘görüşmek’, tutuş-, (ÇTYD-3: 566), Alt. {- (I)ş- / - (U)ş-} körüş- ‘görüşmek’, kudalaş- ‘birlikte dünürçülük yapmak’, kurgadış- ‘birlikte kurutmak’ (ÇTYD-4: 60), Hks. {- (ı)s- / - (İ)s-} çizılıs- ‘sürtüştürmek’, çidİnİş- ‘itişmek’, söles- ‘söyleşmek’ (ÇTYD-4: 143), Tuv. {- (I)ş- / - (U)ş-} körüş- ‘görüşmek’, tanış-, üleş- ‘bölüşmek’, kiriş- ‘girişmek’ (ÇTYD-4: 220).

TT.	-	-(I)ş-	-(U)ş-	-
Gag.	-	-(I)ş-	-(U)ş-	-
Az.	-	-(I)ş-	-(U)ş-	-
Trkm.	-	-(I)ş-	-(U)ş-	-
Kzk.	-	-	-	-(I)s-
Kırg.	-	-(I)ş-	-(U)ş-	-
Kkp.	-	-	-	-(I)s-
Nog.	-	-	-	-(I)s-
Tat.	-	-(I)ş-	-	-
Bşk.	-	-(I)ş-	-(U)ş-	-
Kır.-Tat.	-	-(I)ş-	-(U)ş-	-
Krç.-Blk.	-	-(I)ş-	-(U)ş-	-
Kmk.	-	-(I)ş-	-(U)ş-	-
Öz.	-(i)ş-	-	-	-
Uyg.	-	-(I)ş-	-(U)ş-	-
Alt.	-	-(I)ş-	-(U)ş-	-
Hks.	-	-	-	-(I)s-
Tuv.	-	-(I)ş-	-(U)ş-	-

Tablo 201-(I)ş- / - (U)ş- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-(I)t- / -(U)t

Ekin kökeni ile ilgili görüşleri Kuznetsov şu şekilde özetlemektedir: '*Bang'ın fikri gereğince -t- morfemi et-, Kotwicz'inkine bakılırsa te- kökünden türemiştir.*' (Kuznetsov, 1995: 228). Kuznetsov, bu açıklamalardan sonra -tur- ekinin ve -t- ekinin tur- fiilinden geldiğini dile getirmiştir (Kuznetsov, 1995: 227-228).

-t- eki geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerine gelerek ettirgenlik fiilleri yapar. Ek, çağdaş Türk lehçelerinin tamamında işlek olarak kullanılır. Görülen tek fark tampon ünlünün durumundadır:

T.T. {-(I)t-/-(U)t} tarat-, boyat-, ürküt-, uyut- (ÇTYD-1: 61), Gag. {-(I)t-/-(U)t} sürt-, korkut-, kazıt- (ÇTYD-1: 250), Az. {-(I)t-/-(U)t} terpet- 'kımıldatmak', gorxut- 'korkutmak', öskürt- 'öksürtmek', çağırt- 'çağırtmak' (ÇTYD-1: 122), Trkm. {-t-} başart- 'başarmak', ıssılat- 'ısıtmak', köpelt- 'çoğaltmak' (ÇTYD-1: 190), Öz. {-(i)t-} oqıt- 'okutmak', özgärt- 'değiştirmek', çirit- 'çürütmek' (ÇTYD-2: 61), Uyg. {-(I)t-/-(U)t} qorqut- 'korkutmak', tosat- 'ayırmaq', oxşat- 'benzetmek' (ÇTYD-2: 130), Tat. {-(ı)t-/-(İ)t-} kıcıt- 'bir yeri kaşınmak', eçİt- 'eksitmek', kert- 'girdirmek', ukıt- 'okutmak' (ÇTYD-3: 57), Kzk{-(I)t-} azayt- 'azaltmak', kötert- 'kaldırtmak', oqıt- 'okutmak' (ÇTYD-3: 126), Kırg. {-(I)t-/-(U)t} sanat- 'saydırmak', bayıt- 'zenginleşmek', ürküt-, cogolt- 'kaybetmek' (ÇTYD-3: 193), Bşk. {-(ı)t-/-(İ)t-} qurqıt- 'korkutmak', hüylet- 'söyletmek', bİşİrt- 'pişirtmek', qürüt- 'kurutmak' (ÇTYD-3: 258), Nog. {-(I)t-} kalkıt- 'kaldırmak', silkit- 'silmek', mıklat- 'çivilemek', toktat- 'durdurmak' (ÇTYD-3: 322), Kır.-Tat. {-(I)t-/-(U)t} ağlat- / cılat- 'ağlatmak', bayıt- 'zenginleştirmek', irit- 'eritmek' (ÇTYD-3: 384), Kkp. {-(I)t-} snaat- 'saydırmak', qorqıt- 'korkutmak', ürkit- 'ürkütme', bayıt- 'zenginleştirmek' (ÇTYD-3: 447), Kmk. {-(I)t-/-(U)t} aldat-, işlet-, yürüt-, işİt- 'ısıtmak', avrut- 'ağrıtmak' (ÇTYD-3: 507), Krç.-Blk. {-(I)t-/-(U)t} öçült- 'söndürmek', aldİrt-, sarqıt- 'akıtmak', suwut- 'soğutmak' (ÇTYD-3: 566), Alt. {-(I)t-/-(U)t} kurgat- 'kurutmak', kurçut- 'biletme, sivrilme', ayrıtmaq 'birbirinden ayırmak' (ÇTYD-4: 61), Hks. {-t-} çİstat- 'koklatmak', sölet- 'söyletmek', çİzıt- 'çürütmek' (ÇTYD-4: 144), Tuv. {-t-} öskert- 'başkalaştırmak, değiştirmek', olurt- 'oturtmak', agart- 'beyazlatmak' (ÇTYD-4: 220).

TT.	-	-	-(I)t-	-(U)t-
Gag.	-	-	-(I)t-	-(U)t-
Az.	-	-	-(I)t-	-(U)t-
Trkm.	-t-	-	-	-
Kzk.	-	-	-(I)t-	-
Kırg.	-	-	-(I)t-	-(U)t-
Kkp.	-	-	-(I)t-	-
Nog.	-	-	-(I)t-	-
Tat.	-	-	-(I)t-	-
Bşk.	-	-	-(I)t-	-
Kır.-Tat.	-	-	-(I)t-	-(U)t-
Krç.-Blk.	-	-	-(I)t-	-(U)t-
Kmk.	-	-	-(I)t-	-(U)t-
Öz.	-	-(i)t-	-	-
Uyg.	-	-	-(I)t-	-(U)t-
Alt.	-	-	-(I)t-	-(U)t-
Hks.	-t-	-	-	-
Tuv.	-t-	-	-	-

Tablo 202: -(I)t-/-(U)t- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-Iz- / -Uz-

Ek sonu ünsüzle biten geçişsiz fiilleri geçişli, geçişli fiilleri ise bir kat daha geçişli yapar (Öztürk, 1997: 93). Ek Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Diğer Oğuz grubu lehçelerinde ise birkeç örneği bulunmaktadır. Ek, Karluk ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinin tamamında; Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Nogay, Başkurt, Kumuk, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar Türkçelerinde tespit edilmiştir:

Gag. (üz) tütüz- ‘tütsülemek’ (Özkan, 2007: 112), Az. emiz- ‘emzirmek’, doğuz- ‘doğurmasına yardımcı olmak’, damız- ‘damlatmak’, axis- ‘akıtmak’ (ÇTYD-1: 122), Trkm. (Iz/Uz) giriz- ‘girdirmek’, turuz- ‘kaldırmak’, ürküz- ‘ürkütme’ (ÇTYD-1: 190), Öz. ((I)z) emiz- ‘emzirmek’, aqız- ‘akıtmak’ (ÇTYD-2: 61), Uyg. (iz) ämzi- ‘emzirmek’ (Ersoy, 2007: 375), Tat. (Iz) agız- ‘akıtmak’, tamız- ‘damlatmak’ (Ganiyev, 2013: 168), Kzk. (Iz) emiz- ‘emzirmek’, tamız- ‘damlatmak’ Bşk. (ıız/ İız) ağız- ‘akıtmak’, tamız- ‘damlatmak’ (ÇTYD-3: 258), Kırg. ((I)z/(U)z) agız- ‘akıtmak’, cuguz- ‘yapıştırmak’, iyiz- ‘ip eğirmek’ (Güngördü, 1998: 201), Kır.-Tat. ((I)z/(U)z) aqız- ‘akıtmak’, emiz- ‘emzirmek’, qorquz- ‘tehdit etmek’ (ÇTYD-3: 384), Nog. ((I)z) emiz- ‘emzirmek’, tamız- ‘ateş yakmak’ (Akbaba, 2009: 96), Kkp. ((I)z) emiz- ‘emzirmek’, ağız- ‘akıtmak’, tamız- ‘damlatmak’ (ÇTYD-3: 447), Krç.-Blk. ((I)z/(I)z) tamız- ‘damlatmak’, emiz- ‘emzirmek’, ağız- ‘akıtmak’, qorquz- ‘korkutmak’ (ÇTYD-3: 566), Kmk. (Iz) agız- ‘akmak, boşanmak’, tamız- ‘damlamak, damlatmak’ (Pekacar, 2007: 975), Alt. artıs- ‘artırmak, yedekte bulundurmak’, emis- ‘emzirmek’ (ÇTYD-4: 60), Hks. (-Is-) emiz -

‘emzirmek’, hoyus- ‘ürkütme’ (Arıkoğlu, 1996: 60), Tuv. ((g)Is/(g)Us) turgus- ‘koydurmak’, körgüs- ‘göstermek’, alıs- ‘aldırmak’.

Gag.	-	-üz-	-	-	-
Az.	-Iz-	-Uz-	-	-	-
Trkm.	-Iz-	-Uz-	-	-	-
Kzk.	-Iz-	-	-	-	-
Kırg.	-Iz-	-Uz-	-	-	-
Kkp.	-Iz-	-	-	-	-
Nog.	-Iz-	-	-	-	-
Tat.	-Iz-	-	-	-	-
Bşk.	-Iz-	-	-	-	-
Kır.-Tat.	-Iz-	-Uz-	-	-	-
Krç.-Blk.	-Iz-	-Uz-	-	-	-
Kmk.	-Iz-	-	-	-	-
Öz.	-Iz-	-	-	-	-
Uyg.	-Iz-	-	-	-	-
Alt.	-	-	-Is-	-	-
Hks.	-Iz-	-Uz-	-	-	-
Tuv.	-	-	-	-(g)Is-	-(g)Us-

Tablo 203: -Iz-/-Uz- Ekinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Eklerin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

	Ar	Ir	DIn	Dİr	GAz	GIz	GIn	k	GAr	l	n	ş	t	z
TT.	+	+	-	+	-	-	+	+	-	+	+	+	+	-
Gag.	+	+	-	+	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+
Az.	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+
Trkm.	+	+	-	+	-	-	-	+	-	+	+	+	+	+
Kzk.	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+
Kırg.	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+
Kkp.	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Nog.	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+
Tat.	-	+	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+
Bşk.	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+
Kır.Tat.	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+
Krç.-Blk.	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+
Kmk.	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+
Öz.	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+
Uyg.	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+
Alt.	+	+	+	+	-	+	-	-	-	+	+	+	+	+
Hks.	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	-
Tuv.	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+

Tablo 204: Fiil Çatısı Etkileyen Fiilden Fiil Yapma Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

SONUÇ

Çalışmamızın çerçevesini oluşturan yapım ve çekim eklerindeki ortaklıklar için şunlar söylenebilir:

Çekim ekleri cümle kurulumunda temel yapı taşıdır. Onlar olmadan yargı bildiren temel birlikler olan cümleler inşa edilemez. En kısa cümleler bile (gel!, koş! gibi) bir şahıs ve kipe bağlanmak zorundadırlar. Çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan şahıs eklerinin büyük bir çoğunluğu ortaktır. Görülen tek farklılık Görülen Geçmiş Zaman ve Şart kiplerinde kullanılan birinci çokluk şahıs ekidir. Kuzey-doğu grubu lehçeleri bu kipler için –bIs/-vIs/-vUs eklerini kullanırken diğer lehçeler –dUk sıfat-fiilinin bir kalıntısı olan –k ekini kullanmaktadır.

Haber kiplerinde görülen geçmiş zamanın –DI eki ve fonetik varyantları ile kurulmuş biçimleri çağdaş Türk lehçelerinin tamamında kullanılmaktadır. Şimdiki zaman kipinin ‘zarf-fiil + yardımcı fiil + geniş zaman eki’ ile kurulmuş biçimi bütün lehçelerde mevcuttur. Aynı ortaklık birçok lehçede ‘isim-fiil eki + bulunma hali eki’ ile kurulmuş biçimlerde de görülmektedir. Yine geniş zaman eki çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde –Ar/-Ir/-r ekidir.

Tasarlama kiplerinden şart kipi için kullanılan ek bütün çağdaş Türk lehçelerinde ortaktır. Gereklik ve istek kiplerinde kullanılan bazı ekler dışında, bu kipleri karşılamada kullanılan ikinci tip kurulumlar dil mantığı içerisinde ortaktırlar. Gereklik ve istek kipi için kullanılan ikinci tip kurulumlar, fiil tabanını isimleştirme ve bu gövdeyi gereklik kipi için gereklik ifadesi veren bir isimle (genellikle gerek/lazım) şahsa bağlama; istek kipi için ise istek ifadesi katan bir isimle (genellikle gel-) şahsa bağlama formülüne dayalıdır.

Türkçede hal ekleri kelime ve/veya kelime gruplarını yüklemle ilişkilendirerek onları cümle kurulumuna dahil eder. Çağdaş Türk lehçelerinde yalın, ilgi, yükleme, bulunma ve ayrılma hali eklerinde görülen tek farklılık lehçelerin ünlü ve ünsüz uyumu derecelerinden doğan fonetik farklılıklardır. Eşitlik hali için E.T. ‘teg’den türeyen biçimlerin Kuzey lehçelerine has olmasına karşılık, E.T. +çA’dan gelişen biçimler bütün lehçelerde mevcuttur. Vasıta hali, hal kategorileri içinde en çok farklı biçime (ile, ile+n, birle+n ve fonetik varyantları) sahip olanıdır. Çağdaş Türk lehçelerinde görülen yukarıda sıraladığımız ortaklıklar dikkate alındığında cümle kurulumundaki benzerlik, dil mantığı içindeki uyumdan öte tamamen aynı olması nedeniyle önemlidir.

Sıfat-fiil eklerinden –(G)An, –Ar/-Ir/-r ve –mAz ekleri çeşitli fonetik varyantları ile bütün lehçelerde kullanılmaktadır. –A ve –p zarf-fiil ekleri çağdaş Türk lehçelerinin tamamında mevcuttur. Bunların dışında çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan birleşik yapılı bazı zarf-fiil eklerinde mantık ortaklığı göze çarpmaktadır. –DİkçA, –GAnçA, –GİnçA ekleri birbirlerinden farklı ekler olsa da, görev itibarıyla aynıdır. Bu zarf-fiil eklerine zaman bildirme görevini yükleyen unsur –çA eşitlik hali ekidir. Nitekim aynı mantık ortaklığı –DİktA, –GAndA, –(A)rdA zarf-fiil eklerinde de görülür. Bu eklerde de cümledeki asıl yargının zamanını belirtme görevi –DA bulunma hali ekine yüklenmiştir. Yine görülen fark, fiil tabanını isim yapmada kullanılan eklerin seçiminde ortaya çıkmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinde söz yapımında kullanılan şekil bilgisi unsurları ile ilgili olarak şunlar söylenebilir:

İsimden isim yapma eklerinden –CI, –CIk, –DAş, –kI, –II, IIk, –(I)nCI ekleri; isimden fiil yapma eklerinden +A-, +Ar-, –Ar-, +(I)k-, +IA-, +IAn-, +IAş- ekleri; fiilden isim yapma eklerinden –(G)Ak+, –Cak+, –gAç+/-gIç+, –GAn+, –GI+, –GIn+, –(I)g+, –(I)k+, –(I)m+, –mA+, –(I)n+, –(I)ntI+, –(I)ş+ ekleri çeşitli fonetik varyantları ile bütün lehçelerde bulunmaktadır. Fiile süreklilik anlamı katan fiilden fiil yapma ekleri ise bir fiilden isim yapma eki ile bir isimden fiil yapma ekinin kaynaşması sonucu oluşmuştur. Burada da lehçeler arasındaki tek fark bu eklerin seçiminde ortaya çıkmaktadır. Fiilden çatısını etkileyen fiilden fiil yapma eklerinden ise –Ar-, –Ir-, Dır-, –k-, –l-, –n-, –ş-, –t- ekleri yine çağdaş Türk lehçelerinin tamamında ortaktır.

Bunların dışında isimden isim yapma eklerinden +CA Karaçay-Balkar, Altay ve Tuva Türkçeleri dışında 15 lehçede; +CII Karaçay-Balkar ve Tuva Türkçeleri dışında 16 lehçede; +dIrIk Karaçay-Balkar ve Tuva Türkçeleri dışında 16 lehçede; +Dİk yine Karaçay-Balkar ve Tuva Türkçeleri dışında 16 lehçede; +mAn Nogay, Karaçay-alkar ve Tuva Türkçeleri dışında 15 lehçede; +rAk Kırım-Tatar Türkçesi dışında 17 lehçede ve +sIz Kuzey-doğu grubu lehçeleri dışında kalan 15 lehçede tespit edilmiştir.

İsimden fiil yapma eklerinden +(A)I- Altay ve Tuva Türkçeleri dışında 16 lehçede; +GAr- Türkiye, Azerbaycan ve Gagauz Türkçeleri dışında 15 lehçede; +(A)y- Oğuz grubu dışındaki 15 lehçede; +dA- Tuva Türkçesi dışında 17 lehçede; +I-/+U- Türkmen ve Karaçay-Balkar Türkçesleri dışında 16 lehçede; +kIr- Tatar ve Başkurt Türkçeleri dışında 16 lehçede; +IAt- Karaçay-Balkar ve Tuva Türkçeleri dışında 16

lehçede; +sA- Kırım-Tatar Türkçesi dışında 17 lehçede; +sIn- ve +sIrA- ekleri ise Türkiye, Azerbaycan ve Gagauz Türkçeleri dışında 15 lehçede tespit edilmiştir.

Fiilden isim yapma eklerinden –ç+ Kuzey-doğu grubu lehçeleri dışında 15 lehçede; -gA+ Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Başkurt Türkçeleri dışında 15 lehçede; -IcI+ Tatar ve Bakurt Türkçeleri dışında 16 lehçede tespit edilmiştir. Fiilden isim yapma eklerinden –GAn eki Karaçay-Balkar, Başkurt ve Tatar Türkçelerinde tespit edilememiş olsa da aynı lehçelerde bir sıfat-fiil eki olarak bulunmaktadır.

Fiilden fiil yapma eklerinden –(G)A- eki Türkiye, Azerbaycan ve Gagauz Türkçeleri dışında 15 lehçede; -(A)IA- Kuzey-doğu grubu ve Uygur Türkçeleri dışında 14 lehçede; -GIz- eki Türkiye, Gagauz ve Türkmen Türkçeleri dışında 15 lehçede; -z- eki ise Türkiye ve Hakas Türkçeleri dışında 16 lehçede tespit edilmiştir.

Tüm bu ortaklıklarla birlikte lehçe gruplarını ayıracak net bir şekil bilgisi unsurunun yer almaması, lehçelerin kendi lehçe gruplarından farklı, diğer lehçe gruplarıyla ortak olan eklerinin sayıca fazla olması lehçe ve lehçe grupları arasına kesin bir çizgi koymamızı engeller. Bu da çağdaş Türk lehçelerinin birbirleriyle sıkı şekil bilgisel bağı göstermesi açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

Akbaba, Dilek Ergöner, *Nogay Türkçesinde Fiil*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1998.

Akbaba, Dilek Ergöner, *Nogay Türkçesi Grameri*, Grafiker Yay., Ankara, 2009.

Akbaba, Dilek Ergöner, ‘Nogay Türkçesi’, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Alkaya, Ercan, ‘Eski Türkçe -qıña Ekinin Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine’, *Turkish Studies*, Vol.3/4 Summer 2008, s. 43-72.

Alkaya, Ercan, *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Manas Yay., Elazığ, 2008.

Alkaya, Ercan, *Sibiry – Tatar Türkçesi*, *Turkish Studies*, Ankara, 2008.

Alkaya, Ercan, ‘-galı Sibiry-Tatar Türkçesindeki Kullanımı Üzerine’, *Turkish Studies*, Volume 6/3, Summer 2011, s. 155-174.

Altınel, Esin, *(Türkmençe-Türkçe Sözlük’e Göre) Türkmen Türkçesinde Kelime Yapımı*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2003.

Arıkoğlu, Ekrem, *Tuva ve Hakas Türkçelerinde İsim*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1996.

Arıkoğlu, Ekrem, ‘Hakas Türkçesi’ *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Arıkoğlu, Ekrem, ‘Tuva Türkçesi’ *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Ata, Aysu, ‘Türk Dillerinde +lar Çokluk Eki’, *International Journal of Central Asian Studies*, V. 13, s. 90, Seul, 2009.

Atay, Ayten, *Nogay Türkçesi Grameri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1998.

Aydoğdu, Özkan, ‘-(x)g / -(x)ğ Ekinin Tarihî Gelişimi ve Kuzey (Kıpçak) Grubu Türk Lehçelerindeki Durumu’, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol. 1 No. 2, 2009, s. 91- 118.

Banguoğlu, Tahsin, ‘Türkçede Tekerrür fiilleri’, *TDAY Belleten*, 1956, s. 111-123.

Banguoğlu, Tahsin, “Türkçede Benzerlik Sıfatları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara, 1957, s. 13-27.

Banguoğlu, Tahsin, ‘Kaşgari’den Notlar I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine’, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, TDK Yay., s. 87-113, Ankara, 1958.

Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara, 2007.

Banguoğlu, Tahsin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara, 2008.

Başar, Sema, *Kumuk Türkçesinde Fiil*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Başdaş, Cahit, ‘Üçüncü Şahıs İyelik Eki ve Zamir n’si Üzerine’, 5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, 19-22 Aralık 2012.

Başdaş, Cahit, Türkçe ‘Organ Adlarında Kelime Sonu -k Ünsüzü ve Çokluk’, *İlmi Araştırmalar*, S. 21, 2006, s.45-57.

Baykoca, Leyla F., *Kuzey Grubu Türk Şivelerinin Karşılaştırmalı Yapım Ekleri (Kazak Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Karaim Türkçesi)*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2007.

Bayniyazov, Ayabek, *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2004.

Bayraktar, Nesrin, *Türkçede Zamirler*, TDK, Ankara, 2004.

Begeç, Said, *Kumuk Türkçesi Metin-Dil Özellikleri, Sözlük*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 1998.

Biray, Hikmet, *Batı Grubu Türk Lehçelerinde İsim*, TDK, Ankara, 1999.

Buran, Ahmet, 'Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni', Makalalar, Turkish Studies, Ankara, 2008, s. 153-159.

Buran, Ahmet, *Olumsuzluk Ekinin (-mA) Türk Lehçelerindeki Ses Bilgisi Görüntüsü Üzerine Bir Değerlendirme*, Makaleler, Elazığ, 2008, s. 306-311.

Buran, Ahmet; Alkaya, Ercan, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ, Ankara, 2010.

Buran, Ahmet; Alkaya, Ercan; Yalçın, Süleyman, Kaan, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri -I (ÇTYD-I)*, Akçağ, Yay., Ankara, 2014.

Buran, Ahmet; Alkaya, Ercan, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-II (ÇTYD-II)*, Akçağ, Yay., Ankara, 2014.

Buran, Ahmet; Alkaya, Ercan, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-III (ÇTYD-III)*, Akçağ, Yay., Ankara, 2014.

Buran, Ahmet; Alkaya, Ercan; Özeren, Mehmet, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-IV (ÇTYD-IV)*, Akçağ, Yay., Ankara, 2014.

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi Yay., İstanbul, 1984.

Caferoğlu, Ahmet, 'Türkçemizdeki -ğıl ve -gil Emir Eki', TDAY-Belleten, S. 39, Ankara, 1971, s. 1-10.

Canpolat, Mustafa, 'Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu. (Accusativus) Ekinin Kökeni Üzerine', Türk Dili, C. 10, Ankara, 1992, s. 9-13.

Ceritoğlu, Murat, *Kırgız Türkçesinin Şekil Bilgisi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale, 1998.

Coşkun, Volkan, *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara, 2000.

Çağatay, Saadet, 'Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları', DTCTF Dergisi, c. 5, 1945, Ankara, s. 353-368.

Çağatay, Saadet, 'Pekiştirilen Fiiller', TDAY Belleten, 1966, Ankara, s. 39-50.

Çeneli, İlhan, *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri* (Çev. Mustafa Argunşah), TDK Yay., Ankara, 1997.

Çengel, Hülya Kasapoğlu, *Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ Yay., Ankara, 2005.

Delice, Tuna Beşen, *Türkmen Türkçesinde Fiil*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2010.

Dilek, Figen Güner, 'Altay Türkçesindeki {-GİA-} Eki Hakkında', V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri –I, 20-26 Eylül 2004, s.787-792.

Dilek, Figen Güner, 'Altay Türkçesi' *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Demir, Nurettin ve Yılmaz, Emine, *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003.

Durmuş, Oğuzhan '-(y)ArAk Zarf-Fiil Ekinin Kökeni Üzerine', *Türkbilig*, S.23, Ankara, 2012. s. 19-60.

Eckman, Janos, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), Kesit Yay., İstanbul, 2005.

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul, 2005.

Ergönenç Akbaba, Dilek, *Nogay Türkçesi Grameri*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2009.

Ergönenç Akbaba, Dilek, 'Nogay Türkçesi Grameri' *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Eraslan, Kemal, *Eski Türkçede Türkçede İsim-Fiiller*, İÜEF Yay., İstanbul, 1980.

Eraslan, Kemal, 'Çıkma Hali (Ablatif) Ekinin Oluşumu', 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı-1996, TDK, Ankara, 1999, s. 381-385.

Eraslan, Kemal, 'Eski Türkçede Yönelme (Dativ) Hali Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri', *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 29, 2000.

Ercilasun, Ahmet Bican, ‘Türkçe’de Emir ve İstek Kipi Üzerine’, TDAY - Belleten, C: 1994/I, S: 505, Ankara, 1994, , s. 3-9.

Ercilasun, Ahmet Bican, ‘La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi’, Dil Araştırmaları Dergisi, S. 2, Ankara, 2008, s. 35-56.

Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1991.

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2004.

Eyüboğlu, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2004.

Gabain, A. Von, ‘Eski Türkçe’ *Tarihi Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yayınları, Ankara, 1998.

Gabain, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), TDK, Ankara, 1988.

Ganiyev, Fuat A. vd., *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskova, 1997.

Ganiyev, Fuat A. *Tatar Tıllının Añlatmalı Sözlüğü*, Kazan, 2005.

Ganiyev, Fuat A., *Bugünkü Tatar Türkçesinde Söz Yapımı* (Çev. Murat Özşahin), TDK Yay., Ankara, 2013.

Güner Dilek, Figen ‘Altay Türkçesi’ *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Güngördü, Erol, *Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçelerinde Fiil*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1998.

Grönbech, Kaare, *Türkçenin Yapısı* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 2000.

Hacıeminoğlu, M., Necmettin, *Türk Dilinde Edatlar*, MEB Yayınları, İstanbul, 1971.

Hacıeminoğlu, Necmettin, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, İstanbul, 1991.

Hacıeminoğlu, Necmettin, *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1997.

İlker, Ayşe, *Batı Grubu Yazı Dillerinde Fiil*, TDK Yay., Ankara, 1997.

İlhan, Nadir, *Türk Dilinde Çokluk* Manas Yayınları, Elazığ, 2009.

İpek, Birol ‘Türk Dilinde Vasıta Hali’, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 23, Konya, 2008, s. 63-97.

Kadırova, Nazgül, *Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesinde Karşılaştırmalı Fiil*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

Kara, Mehmet, *Hakas Türkçesinde Fiil*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.

Kara, Mehmet, *Hakas Türkçesinde İsim*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.

Kara, Mehmet, ‘Türkmen Türkçesi’ *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Kara, Mehmet, *Türkmen Türkçesi Grameri*, Etkileşim Yay., İstanbul, 2012.

Karahan, Leyla, “Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genetive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, TDK, Ankara, 1996, s. 605-611.

Karahan, Leyla, ‘Görülen Geçmiş Zaman Eki -dı/-di'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair’, TKAED, S. XXVIII, Ankara, 2011, s. 335-341.

Türk Kültürü Araştırmaları XXVIII/1-2, (M. Ergin'e Aramağan), Ankara, 1992, 341.

Karahan, Leyla, ‘Türkiye Türkçesi Ağızlarında {-I} Zarf-Fiil Ekli İkilemeler’ VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri, İstanbul, 2013.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I-Fiil Basit Çekim, TDK, Ankara, 2006.

Karşılaştırmalı Türk lehçeleri Sözlüğü (KTLS), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.

Kasapğlu Çengel, Hülya, 'Kırgız Türkçesi' *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut, *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1992.

Kerimoğlu, Caner, 'Orhun Abidelerinde 3. Kişi İyelik Ekinden Sonra Yükleme Hali Kullanıldı mı?', *Turkish Studies*, Vol. 2/3, 2007.

Kononov, A. N., "İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* Ankara, 1968, s. 81-88.

Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi* TDK, Ankara, 2009.

Korkmaz, Zeynep, 'uçun ~ üçün ~ için vb. Edatların Yapısı Üzerine', *Türk Dili Üzerine Araştırmalar - I*, TDK, Ankara, 2005, s. 94-97.

Korkmaz, Zeynep 'Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine', *Türk Dili Üzerine Araştırmalar - I*, TDK, Ankara, 2005, s. 188-194.

Korkmaz, Zeynep, 'Eski Türkçede Oğuzca Belirtiler', *Türk Dil Üzerine Araştırmalar - I*, TDK, Ankara, 2005, s. 205-216.

Korkmaz, Zeynep, 'Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Tekilleri Üzerine Bir Deneme', *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*, TDK, Ankara, 2005, s.12-84.

Korkmaz, Zeynep, 'Türkçede -acak/-ecek Gelecek Zaman (futura) Ekinin Yapısı Üzerine', *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*, TDK, Ankara, 2005, s.3-11

Korkmaz, Zeynep, '-madan / -meden < madın / -medin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine', *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*, TDK, Ankara, 2005, s.151-159.

Kuznetsov, P. İ., 'Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair', *TDAY-Belleten*, Ankara, 1995.

Öner, Mustafa, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK, Ankara, 1998.

Öner, Mustafa, 'Tatar Türkçesi' *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Özek, Fatih; Sağlam, Bilgit '+DAn çıkma Hali Ekinin Vasıta ve Bulunma Hali İşlevi Üzerine', Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 24, S. 2, Elazığ, 2014, s.13-18.

Özkan, Fatma, 'Türkçede Kelime Başı y- Meselesi ve Şimsşek Kelimesi Üzerine Bir Etimoloji Denemesi', IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-24 Eylül-2000), TDK Yay., s. 1345-1354, Ankara, 2000.

Özkan, Nevzat, 'Gagauz Türkçesi' *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Öztürk, Rıdvan, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara, 1994.

Öztürk, Rıdvan, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK Yay., Ankara, 1997.

Öztürk, Rıdvan, 'Özbek Türkçesi' *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Pekacar, Çetin 'Kumuk Türkçesi' *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Poppe, Nicholas (Çev. Caner Kerimoğlu), 'Altay Dillerinde Çokluk', Dil Araştırmaları Dergisi, S. 2, s. 102, Ankara, 2008.

Serebrennikov, B.A.; Gadjieva, N. Z., *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri* (Çev. Tevfik Hacıyev, Mustafa Öner), TDK, Ankara, 2011.

Şääbdurähmânâv, Şânâzâr, '-lâ Äfiksining Mârfânetik Vâriäntlâri, Özbek Tili vâ Âdâbiyâti, Taşkent, 1998, s. 66-68.

Tamir, Ferhat, *Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri*, TKAE Yayınları, Ankara, 1989.

Tamir, Ferhat, 'Kazak Türkçesi' *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Tavkul, Ufuk, 'Karaçay-Balkar Türkçesi' *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Tekin, Talat; Ölmez, Mehmet, *Türk Dilleri (Giriş)*, Simurg Yay., İstanbul, 1999.

Tekin, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, TDAD, İstanbul, 2003.

Tekin, Talat, 'On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KIrA}', *Makaleler-1*, TDK, Ankara, 2013, s. 131-140.

Tekin Talat '-mAtI(n) Gerundiumu Üzerine' (Çev. Ümit Özgür Demirci), *Dil Araştırmaları*, S. 6, Ankara, 2010, s. 202-215.

Tekin, Talat, 'On the Origin Of the Turkic Genitive Suffix', *Makaleler 1-Altayistik*, TDK Yay., Ankara, 2013, s.287-291.

Tekin, Talat, 'Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine', *Makaleler 1/Altayistik* (Yayın Hazırlayan: Emine Yılmaz ve Nurettin Demir), Grafiker Yayınları, Ankara, 2003, s. 117-123.

Tekin, Talat, 'On the Old Turkic Dative-Locative Suffix –A', *Makaleler 2/Tarihi Türk Yazı Dilleri* (Yayın Hazırlayan: Emine Yılmaz ve Nurettin Demir), Grafiker Yayınları, Ankara, 2003, s. 497-503.

Tellioglu, İbrahim, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadenizde Türkler*, Serander Yay., Trabzon, 2004.

Temir, Ahmet, 'Ural-Altay ve Altay Dilleri', *Türk Dünyası El Kitabı*, II. Cilt (Dil-Kültür-Sanat) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 3-7, Ankara, 1992.

Timurtaş, Faruk Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi*, Akçağ, Yay., Ankara, 2005.

Tokatlı, Suzan, S., *Başkurt Türkçesi Grameri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1994.

Tosun, Reyhan, *Karaçay-Balkar Türkçesinde Fiil*, Gazi, Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.

Türk, Vahit, “Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 10, Haziran 1999, s. 291-340.

Türk, Vahit, ‘İsimden Fiil Yapan -al- 1 -el-; -/- ve -ar- 1 -er-; -r- Eklerinin Kökeni’, İlmî Araştırmalar, S. 21 s. 183-191.

Türkyılmaz, Fatma, *Kırım-Tatar-Baş Türk Türkçelerinde İsim*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994.

Ulutaş, İsmail, ‘Kırgız Türkçesinde -ş İşteşlik Ekinin Üçüncü Çokluk Şahıs İfadesi için Kullanılması Üzerine’, Akademik Bakış, Celalabat, 2007, s.1-6.

Uygur, Ceyhun Vedat, *Kırgız, Kazak, Karakalpak Türkçelerinde İsim*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994.

Uygur, Ceyhun Vedat ‘Karakalpak Türkçesi’ *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Uygur, Ceyhun Vedat *Karakalpak Türkçesi Grameri*, Kriter Yayınları, İstanbul, 2010.

Üstüner, Ahat, *Anadolu Ağzlarında Sıaft-Fiil Ekleri*, TDK Yay., Ankara. 2000.

Üstüner, Ahat, *Türkçede Pekiştirme*, Fırat Üniversitesi Yay., Elazığ. 2003.

Vural, Hanifi; Böler Tuncay, *Ses ve Şekil Bilgisi*, Kesit Yay., İstanbul, 2012.

Yazıcı Ersoy, Habibe, ‘Yeni Uygur Türkçesi’ *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Yazıcı Ersoy, Habibe, ‘Başkurt Türkçesi’ *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Yıldırım, Hüseyin; Kartallıoğlu, Yavuz ‘Türkiye Türkçesi’ *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Yıldırım, Hüseyin; Kartallıoğlu, Yavuz ‘Azerbaycan Türkçesi’ *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Yüce, Nuri, *Gerundien im Türkischen: Eine Morphologische und Syntaktische Untersuchung*, Simurg Yay., İstanbul, 1999.

Yüksel, Zuhale, 'Kırım-Tatar Türkçesi' *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Zeynalov, Ferhat *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Çeviren Yusuf Gedikli), Cem/Kültür Yayınları, İstanbul, 1993.

ÖZ GEÇMİŞ

Bilgit SAĞLAM, 1 Kasım 1986 yılında Mardin'in Mazıdağı ilçesinde doğdu. İlköğrenimini İstanbul'da Atışalanı İsmet Paşa İlköğretim Okulunda, ortaöğrenimini Esenler İbrahim Turhan Lisesinde tamamladı. 2004 yılında kazandığı Gaziantep Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden 2008 yılında mezun oldu. 2011 yılından itibaren Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.